REMUS CÂMPEANU

INTELECTUALITATEA ROMÂNA DIN TRANSILVANIA ÎN VEACUL AL XVIII-LEA

I. “ELITA ÎN ELITA”. INTELECTUALITATEA SAU *INTELIGHENTIA*, NOI MODALITATI DE CERCETARE

Istoriografia elitelor intelectuale mentine anumite confuzii conceptuale în ceea ce priveste definirea categoriei si terminologia utilizata cu privire la acest palier social. În lucrarile de specialitate apare când notiunea de intelectualitate, când cea de *intelighentie*, ultima folosita, cu precadere, pentru a da culoare studiilor, fara a se explica din ce considerente se apeleaza la varianta respectiva. Pentru a evalua ponderea si sensul intelectualitatii în structurile elitare, suntem nevoiti sa ne întoarcem la istoria ideilor.

Asa dupa cum demonstreaza Gusdorf, secolul al XVIII-lea este decisiv din punctul de vedere al transformarii acestui grup într-o reala clasa sociala, asa-numita *clasa culturala*[1]. Dupa o îndelungata perioada de analfabetism, obstaculare a educatiei si strangulare culturala, în care doar câteva orase constituiau focare de dezbatere a unor idei noi, iar spiritualitatea era un privilegiu al câtorva initiati, veacul luminilor, prin filosofia si prin absolutismul sau reformist, începe sa puna problema raspândirii cunoasterii. Se dilata, astfel, o lume a societatilor academice, care nu reuseste sa promoveze schimbari spectaculoase. În fond, si în aceasta epoca de metamorfoza a mentalitatilor cultura europeana nu reprezenta altceva decât o sfera care cuprindea câteva zeci de mii de persoane, ceea ce, desi era putin, însemna mult mai mult decât în evul mediu. Marele avantaj nu rezida atât în impactul culturii în societate, cât în faptul ca intelectualitatea promoveaza în comunitate, rolul ei social creste, evolueaza înspre statutul de profesie sau functie, puse deseori în serviciul statului. Grupului, înca redus, i se recunosc treptat onoarea, privilegiile si utilitatea publica, activitatea lui fiind recompensata sau remunerata. El ajunge sa se sustina prin propria creatie, din ce în ce mai critica si mai rationala, devenind o *noua clericatura* pusa în slujba credintei în stiinta si în principiile constructive. De la o lume restrânsa a artistilor, copistilor, cronicarilor si clerului, se tinde înspre una a functionarilor,

publicistilor, juristilor, medicilor, ofiterilor, literatilor, profesorilor, savantilor si tehnicienilor, toti având la baza cultura profesionala, îmbinata cu eruditia orientata înspre serviciul social.

Analiza limpede a lui Gusdorf poate fi aplicata si în cazul Europei central-rasaritene, unde, de asemenea, profesionalizarea a contribuit, în a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, la dezvoltarea retelei de învatamânt si conturarea primelor planuri academice, la avântul stiintei si diversificarea ramurilor ei, la aparitia unor noi orientari în literatura si istorie, la modificarea curentelor artistice etc, chiar daca, în zona, evolutia este influentata de predominantele fenomene legate de maturizarea constiintelor nationale[2].

Un singur aspect ramâne confuz în argumentatia lui Gusdorf, si anume acela ca el pune semnul de egalitate între intelectualitatea si *intelighentia* europeana, nefiind preocupat de problema delimitarii conceptuale. Ampla sa sinteza nici nu si-a propus, de altfel, sa dea un raspuns unei dezbateri relativ îndelungate pe aceasta tema.

Sunt sau nu, în istoria elitelor, intelectualitatea si *intelighentia* concepte similare? Solutiile oferite continua sa ramâna, pâna astazi, diferite. Unele sunt extrem de largi, *intelighentia* fiind considerata acea parte a natiunii care aspira spre independenta gândirii[3], ceea ce nu ne spune mare lucru. Altele sustin ca *intelighentia* reprezinta categoria care se afla în vârful oricarui domeniu de activitate intelectuala (arta, literatura, religie, stiinta, tehnica, politica, administratie, educatie s.a.). Prin aceasta definitie, se reunesc în *intelighentie* reprezentantii performanti ai tuturor claselor sociale, de la cele traditionale - nobilime, cler- pâna la cele recente[4]. Istoriografia marxista extinde sensul termenului si, pentru ca nu îl poate încadra în proportiile de clasa date, apreciaza ca *intelighentia* este rezultanta unei noi diviziuni a muncii. Notiunea se confunda, astfel, cu cea de intelectualitate, iar istoria *intelighentiei* este vazuta ca istorie a intelectualitatii[5].

Nu lipsesc nici tendintele de a restrânge definitia *intelighentiei* pâna la anumite trasaturi care par incomplete pentru a o pune într-o reala valoare. În acest sens, s-a ajuns pâna la ideea ca ea cuprinde numai pe absolventii institutiilor superioare de învatamânt[6]. La polul

celalalt s-au situat definitiile lejere, conform carora *inteligh entia* reprezinta suma creatorilor si consumatorilor de bunuri culturale. Totusi, sensul mai restrictiv, cel care conditioneaza apartenenta la aceasta sfera de parcurgerea sistemului educativ, se pare ca este predominant. Sunt tot mai dese opiniile potrivit carora *inteligh entia* înglobeaza toate grupurile intelectuale, deci pe cei bine educati din diferite straturi sociale, indiferent de epoca sau de zona geografica. Viziunea aceasta, desi formulata în alti termeni, nu este prea departata de cea a ideologilor din fostele tari comuniste, care interpretau *inteligh entia* ca *intelectualitate muncitoare*, o clasa a celor cu studii superioare, de la academicieni la clerul inferior[7].

Trecând în revista definitiile celor doua concepte, se poate observa ca specialistii au tendinta de a trata cu lejeritate raportul intelectualitate-*inteligh entie*. Fiecare autor are o metoda proprie de utilizare a termenilor, care, de cele mai multe ori, par intersanjabili. Când *inteligh entia*[8] apare ca încorporata în masa mai larga a intelectualitatii, când intelectualitatea este vazuta ca o componenta a *inteligh entiei*. În unele cazuri (Seton-Watson, Gusdorf etc), cele doua notiuni sunt egalizate, în scopul simplificarii metodelor de cercetare.

Preluând tema elitelor, scrisul istoric transfera dezbaterile sociologice legate de terminologie în propriul domeniu, fara a aduce întotdeauna lamuririle necesare. Apelul istoriei sociale la stiinta sociologiei îsi câstiga astfel un caracter de permanenta, iar încercarile de definire a notiunilor se revarsa cu generozitate. În timp ce Karl Mannheim, celebrul creator de scoala, considera ca *inteligh entia* reprezinta stratul cel mai complet al intelectualitatii, cel care interpreteaza fenomenele sociale si orienteaza societatea pe coordonatele cerute[9], alti specialisti nici macar nu evalueaza conceptul ca fiind unul elitar, ci îl apreciaza, conform unor criterii foarte vagi, drept categorie a tuturor celor ce gândesc[10].

Uneori, definitiile încorporeaza trasaturi mai subtile. În interiorul noii clase ce îsi câstiga existenta prin activitatea spirituala, sunt conturate trei grupari, toate elitare: o grupare a *inteligh entiei*, a carei interese fundamentale sunt tehnice, una a intelectualitatii, cu obiective critice, emancipatorii, hermeneutice si, deseori, politice, si,

nu în ultimul rând, una a birocratiei, o elita mai putin capabila, dar necesara[11].

Noianul acesta de tentative de limpezire conceptuala lasa sa se întrevada o singura concluzie certa, si anume aceea ca nici una dintre teorii nu este îndeajuns de argumentata pentru a fi pe deplin credibila în delimitarea notiunilor intelectualitate si *intelighentie*. De aceea, pentru a mentine coerenta metodologica, vom prefera în prezenta lucrare sa consideram *intelighentia* ca intelectualitate, deci termeni cu întelesuri similare, ce desemneaza, în fapt, aceeasi categorie a absolventilor scolari. Asa dupa cum am mentionat mai sus, teza selectata este una dintre cele mai agreate si în sociologie[12].

Fara a avea certitudinea ca am ales calea optima, cu atât mai mult cu cât originea latina a celor doi termeni, *intellegentia* si *intellectus*, diferentiaza, oarecum, cunoasterea prin ratiune de cunoasterea prin simtire, alegem varianta unificarii notiunilor în sensul de intelectualitate, din considerentul de a nu ne adânci în demonstratii sociologice care ar putea masca "firul rosu" al istoriei elitelor românesti din Transilvania veacului al XVIII-lea.

În acest punct se mai cuvine o precizare metodologica. Daca în Occident patura sociala a absolventilor învatamântului superior este consistenta si diversa, în rasaritul Europei, epoca analizata lasa sa se întrevada o ierarhizare mai simpla a marilor grupe sociale. De-abia spre sfârsitul secolului, ponderea celor cu studii superioare începe sa se faca simtita în derularea fenomenelor sociale. Pentru a nuanta evaluarea structurala, suntem nevoiti, în aceasta zona, sa acordam atentie tuturor segmentelor sociale care prin orizont ideologic s-au situat deasupra lumii satului medieval. Este motivul pentru care vom extinde conceptul de intelectualitate si asupra absolventilor de învatamânt mediu. Istoria sociala si politica a Ardealului ne releva faptul ca, dupa parcurgerea unor programe riguroase de studiu în anii de gimnaziu sau colegiu, categoria absolventilor de învatamânt mediu este capabila sa înteleaga si sa popularizeze ideile veacului, deseori se implica în lupta nationala, iar, din rândurile ei, se vor ridica si creatori, nefiind doar un nivel al purtatorilor curentelor spirituale.

Revenind la aprecierea lui Gusdorf potrivit careia, în secolul al XVIII-lea, cultura, stiinta si chiar arta se cristalizeaza în profesiuni ce se autosustin pe baza utilitatii lor sociale[13], se observa ca, la un moment dat, în veacul urmator, intelectualitatea îsi formuleaza propriile optiuni politice, ca o clasa aparte. În apus, exemplul *Manifestului intelectualilor*, lansat în contextul cazului Dreyfus, sugereaza maturizarea constiintei de sine a noii clase. În rasarit, de pilda în Rusia, transformarea *inteligentiei* în componenta politica se petrece pe la 1860, când termenul defineste o elita cu constiinta aparte, caracterizata prin tendinte critice contra starii de fapt.

De altfel, însasi originea notiunii de *inteligentie* este atribuita spatiului central-rasaritean, Rusiei sau Poloniei. Având în vedere faptul ca termenul are radacina latina, se pare ca a fost folosit pentru prima data în Polonia, desemnând un strat social energic, bine educat, omogen, cu acces în sferele puterii pe baza unei diplome care oferea, pe lânga siguranta profesiei, si confortul unui titlu, a unei demnitati pe viata[14]. Cuvântul, utilizat în mod curent în Rusia, este preluat, la sfârsitul secolului al XIX-lea, în Germania si Franta, raspândindu-se apoi în întreaga Europa si având un înteles similar cu cel de intelectualitate.

Din perspectiva specialistilor în epoca luminilor, intelectualitatea sau *inteligentia* este mai putin interesanta în faza în care ea devine componenta politica, ceea ce se petrece destul de târziu. Pentru cercetatorii veacului al XVIII-lea, este prioritara etapa de formare a acestei categorii, bineînteles, în acest caz, atentia fiind focalizata asupra centrului continentului, prima zona care a atribuit *inteligentiei* o încarcatura sociala. În calitate de "cuibar" al conceptului, spatiul central-european înregistreaza diferente semnificative de conditii care genereaza aparitia noului grup.

În Polonia, nasterea *inteligentiei* este legata de reformele din pragul dezmembrarii, deci de perioada anilor 1773-1795, când se formeaza un început de aparat administrativ modern, fenomen ce va continua prin aparitia ducatului independent al Varsoviei (1807-1813). În 1793, din cei 160.000 de locuitori ai Varsoviei, 14.278 pot fi considerati ca apartinând *inteligentiei*[15], fapt care vadeste puternice

tendinte de modernizare. Dinamica profesiunilor administrative, juridice, culturale sau artistice era încurajata de activitatea Universitatii polone a Varsoviei si a celei lituaniene de la Vilnius, desi ultima se situa într-o zona cu preponderenta a nobilimii de traditie.

Si în Cehia, termenul *intelighentie* devine uzual înca din a doua jumatate a secolului al XVIII-lea. Aici el defineste o categorie a absolventilor cehi din universitati germane, ce nu sunt de origine nobila, dar patrund în sistemul administrativ pe baza unor valori noi, precum gustul adevarului, cultul muncii, egalitarismul sanselor, promovarea prin competenta, fiindu-le cu totul straine mentalitatile aristocratice[16].

În Boemia si Moravia, unde nu exista o nobilime nationala, clasa este substituita de factorul dominator german, autohtonii neputând patrunde în administratie. Este motivul pentru care *intelighentia* proprie provine din familii sarace si se constituie ca patura sociala de-abia în secolul al XIX-lea[17].

Situatia intelectualitatii slovace este asemanatoare cu cea a grupului similar apartinând românilor transilvaneni. Desi în Ungaria de nord existau câtiva mici nobili slovaci, ei nu au avut un rol important în aparitia *intelighentiei*, provenita, cu precadere, din rândul celor de conditie modesta si cu posibilitati de promovare legate, în mare masura, de cariera clericala. Conform unei statistici foarte relative, în perioada 1780-1848, din 992 de intelectuali slovaci, 122 se trag din familii de preoti. Între anii 1780 si 1820, doar 17% din *intelighentie* era de conditie nobiliara, iar o mare parte era de factura clericala, cu un avantaj de câteva procente pentru preotii catolici. Avansul catolicismului se reflecta si în structura Societatii Stiintifice Slovace, creata la 1792, o asociatie în fapt catolica, alcatuita în proportie de 85% din preoti apartinând acestei confesiuni. Pâna spre 1848, prin înnobilari care confirma anumite competente birocratice sau clericale, procentul nobililor în cadrul *intelighentiei* creste la 25%, mai bine de jumatate dintre intelectuali fiind de extractie urbana[18].

Staruinta asupra câtorva aspecte privind maturizarea elitei spirituale în centrul si rasaritul Europei are la baza considerente utilitare, pentru ca, asa dupa cum vom vedea în prezenta lucrare,

multe dintre trasaturile evolutive ale noului nivel social din provinciile apropiate se regasesc si la categoria similara din spatiul transilvanean.

Trecând peste dezbaterile privind definirea intelectualitatii în raport cu *intelighentia*, care, desi au beneficiat de aportul unor specialisti de marca, precum Karl Mannheim sau Theodor Geiger, sunt departe de a fi finalizate, sa observam ca, pentru grupurile sociale pe care se presupune ca le încorporeaza cele doua concepte, se mai folosesc si alti termeni. În evul mediu, spre exemplu, notiunea de *savant* era suficienta în acoperirea segmentului social al celor preocupati de independenta gândirii, a caror abilitate profesionala se manifesta în societati stiintifice, cu protocoale si etichete asemenea celor de la curtile regale[19]. În veacul al XVIII-lea, pentru acelasi grup social, redimensionat de aceasta data, alaturi de intelectualitate sau *intelighentie*, se mai folosesc si sintagmele de *elita a cunoasterii*[20], *clasa culturala*[21] sau chiar *clasa ideologica*[22]. Istoriografia rusa nu ezita sa foloseasca notiunea de *gânditor*, incluzând în ea pe toti cei care, de la epoca lui Petru cel Mare pâna înspre jumatatea secolului al XIX-lea, au fost preocupati de politica mercantila, au realizat lucrari economice, demografice, politice, stiintifice si juridice, au activat în învatamânt, s-au afirmat în administratie sau au urmarit sa-si desavârseasca studiile în strainatate.

Chiar din deceniul al doilea al veacului luminilor, studentii rusi încep sa frecventeze universitatile din Anglia sau Scotia, iar numarul lor va creste dupa jumatatea secolului, ei preluând si popularizând, la revenirea în patrie, teoriile lui Adam Smith. Gânditori ca Rychkov, Desnitsky, Tretyakov, Golitsyn sau Radischev continua, în planul mentalitatii, marele efort de întoarcere a imperiului înspre Europa[23]. Actiunea se intensifica si printr-o alta tendinta, si anume aceea de asimilare a unor specialisti straini în aparatul de stat, dând astfel relatiilor cu vestul continentului nostru un caracter de reciprocitate.

Scrisul istoric maghiar, dupa ce încearca sa diferentieze *intelighentia* de intelectualitate, considerând-o pe prima drept sfera a celor ce creaza cultura, iar pe a doua ca lume a celor ce transmit

cultura, lanseaza, de asemenea, noi concepte. Specialistii de aici definesc intelectualitatea ca *grup al cunoscatorilor scrisului*[24], o apreciere, în opinia noastra, mult prea larga. Interesant este însa faptul ca ei înregistreaza existenta intelectualitatii române din Ardeal ca si categorie sociala deja constituita la finele secolului al XVIII-lea, estimând ca, la data respectiva, peste 1000 de tineri români îsi asigurasera cel putin o pregatire medie[25]. Desi cifra este subevaluata, recunoasterea faptului ca evolutia societatii române se înscrie, într-o masura mai mare sau mai mica, în fenomenele general-europene da speranta unei viitoare colaborari în analiza intelectualitatii din zona.

◆ ◆ ◆

Se poate observa ca, indiferent de notiunile sau sintagmele folosite, sinonime cu intelectualitatea -*inteleghentie*, *elita a cunoasterii*, *clasa culturala*, *clasa ideologica*, *gânditori*, *cunoscatori ai scrisului* etc.- si trecând peste variatele definitii ale categoriei, toate au un numitor comun, o trasatura unica, si anume aceea ca se refera la absolventi ai scolilor de diferite grade. În reliefarea evolutiei sociale a intelectualitatii, istoria învatamântului joaca deci un rol prioritar.

Desigur, în spatiul restrâns al unui capitol, nu cutezam a prezenta exhaustiv orientarile din domeniul istoriografiei referitoare la scoli, istoriografie care însumeaza câteva mii de titluri. Trei tendinte de mare actualitate trebuie însa mentionate.

Prima consta în aceea ca cercetarile se orienteaza înspre o cuprindere regionala mai larga, chiar europeana, nelimitându-se la retelele statale. Aceasta directie se refera, cu precadere, la învatamântul superior[26].

A doua tendinta e legata de încercarea de a reevalua importanta scolilor medii în raport cu cele superioare, considerate pâna acum singurele repere în formarea intelectualitatii[27]. Sunt incluse în analize nu numai scolile confesionale sau de stat, ci si grupurile de preceptori sau micile scoli particulare care, deseori, functionau în afara sistemului oficial.

O a treia tendinta majora îsi propune a schimba perspectiva clasica asupra istoriei învatamântului, contestând utilitatea continuarii numai a metodelor traditionale de analiza, concretizate în monografii scolare, biografii de profesori, prezentari ale programelor de studii, lucrari privind atitudinea statelor în problema educatiei, expuneri ale retelelor de învatamânt etc. Conform opiniei unor specialisti, aceste genuri de abordare nu sunt capabile sa puna în lumina rolul social al scolilor, modul în care ele se integreaza în comunitatile de care apartin. Pentru aceasta ar fi nevoie de o reorientare a tematicii înspre problema frecventei scolare.

La al IX-lea Congres international de stiinte istorice, organizat în 1960, la Stockholm, cercetatorul elvetian Sven Stelling-Michaud a schitat un vast program de cercetare a istoriei scolilor medievale si moderne si a rolului lor în dezvoltarea stiintelor si în modelarea intelectualitatii, proiect ce se va regasi si pe lista dezbaterilor de la Congresul care a avut loc, în 1980, la Bucuresti.

Istoricul elvetian, în raportul amintit, a accentuat necesitatea aprofundarii cunoasterii *istoriei exterioare* a scolilor, adica o istorie, în fapt, a legaturilor dintre scoala si societate. În opinia lui, rolul social al învatamântului este prioritar, iar cercetarile nu se mai pot rezuma la reconstituirea cadrului organizatoric în care s-a desfasurat activitatea pedagogica sau la prezentarea realizarilor didactico-stiintifice ale fostilor dascali si ale discipolilor lor[28]. Ele trebuie sa se orienteze, în viitor, înspre descoperirea ariilor de influenta ale institutiilor de învatamânt si înspre dezvaluirea efectelor activitatilor desfasurate între zidurile scolilor asupra diferitelor categorii sociale.

Satisfacerea acestor exigente, izvorâte din conceptia moderna a istoriografiei învatamântului, pretinde, însa, valorificarea pe scara larga si cât mai complexa a informatiilor furnizate de registrele si matricolele scolare. Aceste tipuri de documente permit si aplicarea unor metode de analiza cantitativa si statistica, folosite, tot mai des, în istoria economica si sociala.

Viabilitatea studiului evidentelor scolare a fost demonstrata, la sfârsitul secolului trecut, de catre Franz Eulenburg, care a pus în lumina frecventarea institutiilor de învatamânt germane[29]. Calea

deschisa de reputatul specialist nu a fost urmata imediat, ci a dobândit un caracter programatic de-abia în deceniul al saptelea al secolului nostru. Traditia publicarii matricolelor scolare medievale exista, deci, în istoriografia occidentala, germanii chiar au folosit un material documentar consistent, dar sistematizarea preocuparilor si generalizarea acestui curent reprezinta obiective care apartin vremii din urma.

În cazul Transilvaniei, spatiu istoric de convergenta, interesul pentru evaluari scolare cantitative s-a manifestat, cu precadere, la istoricii maghiari si sasi. Dupa modelul german, având la baza o ampla literatura monografica scolara, pozitivismul maghiar a încercat, înca înainte de 1848, sa semnaleze prezente ale studentilor din Ungaria si Transilvania la reputate universitati straine. Fara a beneficia de un instrumentar statistic adecvat si fara a pune rezultatele cercetarilor într-o viziune comparatista, studiile facute s-au întruchipat în simple liste nominale, extrase din matricolele institutiilor superioare de învatamânt. Sensurile sociale ale frecventei scolare au fost, astfel, neglijate.

Nici în istoriografia româna nu au existat preocupari constante legate de peregrinarea academica, desi numarul semnalarilor si al contributiilor este apreciabil. Ele sunt însa izolate, fara continuitate, constituind rodul unor cercetari secundare.

La nivel european, proiecte mai ferme s-au conturat în deceniul actual[30]. Lipseste înca o viziune de ansamblu, dar se fac eforturi în acest sens. Unul dintre istoricii maghiari, Szögi László - care a publicat, între altele, repertoriul arhivei Universitatii de la Buda, util si din punctul de vedere al cercetarilor cu privire la intelectualitatea româna[31]- a încercat sa redea un tablou al frecventarii scolilor germane de catre studentii din spatiul ungar, la sfârsitul secolului al XVIII-lea si prima jumatate a veacului urmator[32]. Treptat, el si-a extins tema si asupra Transilvaniei, realizând, în colaborare cu un istoric din România, un studiu al peregrinarii academice a tinerilor ardeleni pentru acelasi interval de timp[33]. Desi tentata de o perspectiva mai larga, istoriografia maghiara continua si

linia traditionala de editare separata a documentelor scolare, pe institutii de învatamânt[34].

Interesant este faptul ca, si în România, cercetarea miscarii populatiei scolare este initiata de specialisti de etnie maghiara. În zona transilvana, traditia se îmbina, de asemenea, cu inovatia, în procesul de trecere dinspre monografiile scolare înspre interpretarea statistica a mutatiilor intervenite la nivelul tineretului studios. Se practica analizele locale, privind frecventarea unei anumite scoli[35], în coroborare cu cele globale, care vizeaza întreg spatiul provinciei si accesul la universitatile straine[36].

Din pacate, majoritatea lucrarilor nu reusesc sa stabileasca, în dinamica grupurilor de studenti si elevi, criterii etnice clare, datorita informatiilor precare oferite de matricole. În aceste conditii, ponderea tinerilor români în rândul celor cu acces la educatie nu se poate stabili cu exactitate. S-a împamântenit, astfel, impresia ca cei tolerati juridic au fost exclusi în totalitate din reteaua scolara. Este unul dintre argumentele pentru care formarea tinerilor transilvaneni a atras, în special, atentia istoriografiei maghiare si sasesti.

Pentru secolul al XIX-lea, perioada în care datele despre cei înmatriculati în institutiile de învatamânt devin mai bogate, iar etnia tinerilor este mentionata în matricole, interesul istoricilor români sporeste. Spre a trece în revista doar câteva repere recente ale cercetarilor desfasurate în acest sens, sa mentionam activitatea Elenei Siupiur, ale carei ultime rezultate vizeaza traseul studentilor din spatiul românesc si din sud-estul Europei înspre universitatile si facultatile germane, între 1800-1880[37], analizele sistematice ale lui Stelian Mândrut, orientate tot catre accesul la institutiile superioare de învatamânt central-europene, cu precadere la cele germane, studiile lui Szabó Miklós, Ioan Chiorean sau Cornel Sigmirean. De altfel, Centrul de Studii Socio-Umane de la Târgu-Mures are înscris în planul de cercetare tematica peregrinarii academice, pentru evaluarea careia încearca sa atraga specialisti din diverse zone[38].

Cu privire la veacul al XVIII-lea, interval pentru care a urmari pe etnii miscarile tineretului studios reprezinta, dupa cum s-a mai subliniat, o întreprindere dificila, istoricii trebuie sa recupereze

un handicap serios. Numeroase date despre populatia scolara se regasesc în monografiile institutiilor de învatamânt, care, în majoritate, apartin unor autori maghiari, profesori la scolile respective din Transilvania. Editate ca volume separate sau sub forma unor studii incluse în anuarele scolare, aceste monografii si-au întetit aparitia în jurul anilor 1895-1896, când sarbatorirea unui mileniu de la asezarea ungurilor în Panonia a produs o efervescenta a literaturii istorice.

Cercetatorii români au privit cu reticenta aceste surse, le-au pus la îndoiala obiectivitatea si, ca atare, au continuat sa promoveze un scris istoric asemanator celui maghiar, pentru unica scoala româneasca de nivel mediu din Transilvania de atunci, cea a Blajului, care beneficiaza de o corespunzatoare bibliografie. Doar câtiva dintre ei, ca de exemplu Onisifor Ghibu, G. Bogdan-Duica, Nicolae Albu, Lucia Protopopescu sau, în perioada actuala, Ladislau Gyémánt, Nicolae Bocsan, Iacob Mârza etc., au facut referire la faptul ca, în secolul analizat, exista tineri români în întregul sistem al învatamântului transilvanean. Analize de consistenta au realizat doar Onisifor Ghibu, Nicolae Albu si Lucia Protopopescu, iar în sintezele de istorie a învatamântului, accesul la scolile altor confesiuni s-a tratat cu superficialitate.

În legatura cu studiile în strainatate, în afara de binecunoscutele cazuri evidentiate în biografiile marilor personalitati sau în documentele privind stipendiile de la Blaj si Oradea, cercetarea nu a fost sistematica, ci s-a axat pe simple semnalari. Astfel, intelectualitatea româna din Transilvania, categorie în care, din ratiunile amintite în acest capitol, includem si absolventii scolilor medii, nu dispune de o evaluare statistica pe potriva importantei ei sociale în secolul al XVIII-lea[39].

Istoriografia privitoare la *clasa culturala* include multe biografii, consideratii legate de istoria ideilor, aprecieri privind operele si activitatea liderilor etc. Dar *clasa culturala* cuprinde nu numai pe marii creatori, asa-numita *elita performanta* sau *elita în elita*, ci pe toti cei care, pe baza educatiei, ajung sa recepteze, sa asimileze si sa popularizeze impulsurile ideologice transmise de palierele

superioare ale ierarhiei sociale. Grupului alcatuit prin simbioza *novatorilor* si *colportorilor*, adica intelectualitatii, îi pot fi puse în lumina trasaturile sociale generale numai pe baza analizelor statistice, de care istoria elitelor se foloseste din plin. Ele surprind marile mutatii pe care le înregistreaza societatea si reevalueaza, dintr-o alta perspectiva, rolul personalitatilor istorice si al categoriilor sociale superioare, fara a crea, însa, noi mituri, de care, din nefericire, istoriografia noastra nu duce lipsa.

Având în vedere faptul ca s-a finalizat un volum, de curând publicat, în legatura cu frecventarea universitatilor straine de catre tinerii ardeleni în veacul al XVIII-lea[40], prezenta lucrare va încerca sa evidentieze, cu prioritate, acolo unde sursele istorice permit, accesul tinerilor români la scolile medii si superioare din interiorul provinciei sau din vecinatatea ei, în comparatie cu miscarea populatiei scolare a natiunilor privilegiate. Totodata, se va avea în vedere si eventuala interactiune dintre grupul absolventilor si alte segmente sociale românesti care ar putea fi incluse în categoria intelectualitatii. Studiul include, alaturi de Transilvania propriu-zisa, Banatul si Partiumul, în ideea de a surprinde sensuri sociale cât mai largi.

NOTE

1. Evolutia fenomenului în Georges Gusdorf, *Les principes de la pensée au siècle des Lumières*, Paris, 1971, partea a IV-a, capitolul I.
2. Kosáry Domokos, *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980, passim
3. Dmitry Mirsky, *The Intelligentsia of Great Britain*, London, 1935, p.273
4. Theodor Geiger, *The Danish Intelligentsia from the Reformation to the present time*, Copenhaga, 1949, p.10
5. Nikola Filchev, *The Intelligentsia in Bulgaria*, Sofia, 1964, passim
6. R.K. Kolsall, Anne Poole, Annette Kuhn, *Graduates. The Sociology of an Elite*, London, 1972, passim
7. *The Intelligentsia and the Intellectuals. Theory, Method and Case Study*, London, 1977
8. Preferam utilizarea termenului *intelighentie*, ca forma mai veche a notiunilor *inteligenta* sau *intelectualitate*, având în vedere faptul ca lucrarea de fata se refera la veacul al XVIII-lea.
9. Lucrarea sa, *Man and Society in an Age of Reconstruction*, New-York - Harcourt, 1940, este considerata ca temelie a unor noi directii de cercetare privind structura societatii moderne. Sociologii care i-au urmat calea au încercat sa gaseasca inedite forme de consens între diversele grupuri sociale.
10.Vezi studiul lui Peter C. Ludz, în cartea citata, *The Intelligentsia and the Intellectuals...*, p.201-219.
11.Alvin W. Gouldner, *The Frame of Intellectuals and the Rise of the New Class*, New-York, 1979
12.Opinia conform careia intelectualitate=*intelighentie*=absolventi de universitati, demonstrata si în lucrarea *Intellectuals, Universities and the State in Western Modern Societies*, London, 1987.
13.Idee prezenta si la Jacques Gavoille, A. Nóvoa, *Le temp des professeurs. Analyse socio-historique de la profession enseignante au Portugal XVIII-XX siècles*, Lisbonne, 1987, passim.

14.Vezi studiul lui Al. Gella, o introducere în sociologia *intelighentiei*, în *The Intelligentsia and the Intellectuals*…, p.220-238.
15.Michel Bernard, *La mémoire de Prague. Conscience nationale et intelligentsia dans l'histoire tchéque et slovaque*, Paris, 1986, p.79. Lucrarea contine detaliate trimiteri la istoria teritoriilor poloneze si maghiare, ca apartinatoare aceluiasi spatiu central-european.
16.*Ibidem*, p,62
17.*Ibidem*, p.112
18.*Ibidem*, p.165-177
19.Mario Bagioli, *Le prince et les savants: la civilité scientifique en 17e siècle*, în *Annales*, 50(1995), nr.6, p.1417-1454
20.Eva Etzioni-Halevy, *The knowledge elite and the failure of prophecy*, London, 1985, passim
21.Gusdorf, *op. cit.*, partea a IV-a, capitolul I
22.André Béteille, *Ideologies and intellectuals*, Delhi, 1980, passim
23.Andrei Anikin, *Russian thinkers. Essays on socio-economic thought in the 18th and 19th centuries*, Moscow, 1988, p.217. Dar nu numai istoriografia rusa are tendinta de a echivala gânditorii cu intelectualitatea, vezi Michael Polland, *Thinkers*, Hong Kong, 1991.
24.Gáll Ernö, *Kelet-Európai irástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*, Budapest, 1987, passim
25.*Ibidem*, p.37
26.E. François, D. Julia, J. Revel, R. Chartier, *Les universités européennes du XVIe au XVIIIe siècle*, vol.I, Paris, 1986; B. Beyer, *Übersicht über die Geschichte Ost- und Südost europischer Akademien*, în *Zeitschrift für Slawistik*, 35(1990), nr.2, p.266-273
27.Materiale recente, aflate înca în manuscris, ale unor specialisti ca Agnes Bérnard, *La formation des élites entre l'Église et l'État. Les lycées catholiques viennois*; Rossen Roussev, *Le réseau des écoles étrangères privées et des lycées de langues étrangères en Bulgarie*, sau Siró Béla, *State and Churches in Modern Secondary Education in Hungary*, prezentate la conferinte desfasurate în ultimii ani, demonstreaza interesul sporit care se acorda învatamântului mediu.
28.Apud Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania* (lucrare în manuscris), p.30

29.*Ibidem*, p.31
30.Profesorul francez de origine maghiara, Victor Karády, a solicitat, în ultimii ani, date de la specialisti din diverse tari, pentru a schita o imagine de ansamblu asupra frecventarii universitatilor europene. Dupa cunostinta noastra, planul nu a fost finalizat.
31.Kiss József Mihály, Szögi László, Újvári Gábor, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára Repertórium 1635-1975*, Budapest, 1988
32.Szögi László, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein*, vol.I, *1790-1850*, Budapest-Szeged, 1994
33.Szabó Miklós, Szögi László, *Az erdélyiek külföldi egyetemjárása a XVIII. században és a XIX. század elsö felében*, în *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Cluj-Napoca, 1996, p.470-483. Relativ recent, cei doi specialisti au finalizat volumul *Erdélyi peregrinusok*, Târgu-Mures, 1998, cu date ample despre frecventa studiosilor din Ardeal la diverse institutii de învatamânt superior din afara provinciei în veacul al XVIII-lea.
34.Printre ultimele aparitii mai importante, *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635-1701*, Budapest,1990.
35.Ca analize locale, vezi Tonk Sándor, *Intelectualitatea româna si Liceul piaristilor din Cluj*, în *S.U.B.B.*, 1968, fasc.1, p.45-58; Jakó Zsigmond, Juhász István, *Nagyenyedi diákok 1662-1842*, Bucuresti, 1979; Tonk Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága 1653-1848*, Szeged, 1994; Bura László, *Szatmári diákok 1610-1852*, Szeged, 1994, etc.
36.Problema frecventarii universitatilor straine de catre tinerii transilvaneni, la Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bucuresti, 1979; Szabó Miklós, *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII században*, în vol. *Müvelödéstörténeti tanulmányok*, Bucuresti, 1980; Szabó Miklós, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, Szeged, 1992; Idem, *Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraújkor folyamán*, în vol. *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, vol.II, Budapest-Szeged, 1993; Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*.
37.La data parcurgerii ei, lucrarea era înca în manuscris.

38.Proiect dezbatut la sesiunea anuala de comunicari a Centrului, în anul 1996.
39.O succinta analiza statistica a frecventarii scolilor transilvanene de catre români, pe baza unor criterii moderne, este realizata de catre Ladislau Gyémánt, în lucrarea sa *Miscarea nationala a românilor din Transilvania între anii 1790 si 1848*, Bucuresti, 1986, p.356.
40.Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok.*

II. ASPECTE PRIVIND EVOLUTIA SOCIALA A INTELECTUALITATII ROMÂNE DIN TRANSILVANIA ÎN VEACUL AL XVIII-LEA. SITUATIA ABSOLVENTILOR ROMÂNI AI INSTITUTIILOR DE ÎNVATAMÂNT MEDIU SI SUPERIOR DIN TRANSILVANIA, PARTIUM SI BANAT

1. Învatamântul românesc în contextul strategiilor scolare imperiale

Regimul politic instaurat la sfârsitul secolului al XVII-lea a urmarit constant realizarea obiectivelor uniformizarii si centralizarii. Pentru îndeplinirea lor au fost utilizate, în linii mari, doua cai strategice. Pe de-o parte, s-a încercat diminuarea rezistentei Starilor prin subrezirea treptata a influentei conservatoare a castelor traditionale, iar, pe de alta parte, s-a intentionat închegarea unor noi paturi politico-administrative, fidele imperiului, care sa echilibreze vesnica disputa între Curte si reprezentantii sistemului constitutional reconfirmat prin diploma leopoldina. Batalia pentru putere între aceste doua tabere de mare forta a fost, în esenta, în avantajul românilor ardeleni. Transformându-i în instrumentum regni, imperiul a fost nevoit sa le creeze acestora anumite oportunitati sociale, economice, culturale si confesionale, contribuind astfel la diversificarea elitelor lor.

Nobilimea mica si mijlocie, functionarii, clerul, orasenii sau militarii sunt categorii consolidate tocmai în conjunctura în care Viena se arata tot mai hotarâta în a anula autonomiile prezervate de legislatia medievala. Reformismul a grabit derularea fenomenului, a introdus criterii noi de ascensiune sociala (specializarea, competenta, educatia si profesionalismul), a creat câteva brese pentru infiltrarile românesti în categoriile sociale superioare, dar nu a pus problema drepturilor politice în sens national. Din acest motiv, elitele natiunii

majoritare se afirma, e adevarat nu într-o masura suficienta, în mai toate domeniile, cu exceptia politicului.

Obstacularea accesului la putere în nume etnic a stimulat însa ambitia reusitei sociale individuale. Ea era strâns legata de educatie, pentru ca numai în acest fel se putea patrunde în noile sfere de decizie create în provincie de catre Curte. Interesul reuneste pe tarâm scolar atât reprezentantii categoriilor elitare enumerate mai sus, cât si alti români dispusi la mari sacrificii si eforturi pentru a se desprinde din straturile inferioare.

Segmentul social al absolventilor de învatamânt mediu sau superior din interiorul Transilvaniei sau din teritoriile învecinate populate de români este unul deosebit de interesant, asupra caruia istoriografia nu a insistat în suficienta masura. Atentia specialistilor a fost captata, pe buna dreptate, de palierul tinerilor care au frecventat colegiile, universitatile sau seminarele din celelalte zone ale imperiului sau din afara lui, pentru ca din rândurile lor s-a cernut elita creatoare de cultura si conducatoare a miscarii nationale. Dar între aceste vârfuri si mase se interpune în lantul social o veriga relativ noua, asa-numita elita colportoare, alcatuita, în mare parte, din cei care au frecventat învatamântul mediu. Ei intermediaza relatia dintre creatori si lumea rurala, prelucrând, adaptând si popularizând marile idei europene ale veacului, chiar daca nu s-au remarcat prin opere originale.

În dezbaterile privind istoria elitelor românesti s-a ridicat chestiunea daca absolventii scolilor medii reprezinta sau nu o elita intelectuala. Problema a generat vii dispute teoretice, nefiind înca solutionata definitiv. O analiza a elitelor este însa nevoita sa tina cont de structura specifica a unei anumite societati în epoca cercetata, or pentru veacul al XVIII-lea, cei ce reusesc sa parcurga programele învatamântului gimnazial se delimiteaza cu claritate -în plan spiritual, nu prin modul de viata- de mediul rural înca izolat, sarac si bântuit de superstitii si misticism. Lor li se deschide posibilitatea de a accede în nivelurile administrative inferioare sau de a opta pentru cariera clericala, având sanse mai mari de integrare avantajoasa decât preotii sau dascalii cu studii elementare si, eventual, cu o instruire de

specialitate facuta în graba, într-un interval de câteva saptamâni. Ne restrângem la a prezenta numai situatia acestei categorii si dintr-un alt considerent. Cercetatorii Institutului Socio-Uman din Târgu-Mures studiaza de mai multa vreme frecventa ardelenilor la universitatile straine, finalizând recent, în colaborare cu istoricii maghiari, un nou volum consacrat tocmai veacului al XVIII-lea[1], asa încât prezenta analiza ar putea constitui o completare si o prelungire a preocuparilor lor.

Regimul habsburgic a preluat, odata cu provincia, povara unui învatamânt slab organizat, bazat pe traditiile secolelor anterioare. Prioritatile fiind altele, Curtea nu a reusit, decenii de-a rândul, sa modifice în profunzime domeniul educational. Chiar si institutiile de învatamânt înfiintate la începutul secolului, în conditiile ofensivei catolice, preiau sistemul de organizare dinainte existent si folosesc programe gata înradacinate si maturizate în evul mediu[2]. Reluarea prozelitismului catolic prin intermediul ordinelor calugaresti se înscrie printre strategiile conservatoare utilizate de Viena pentru consolidarea puterii[3].

Cei mai utilizati, nu numai în domeniul scolar, au fost iezuitii. Alungati si rechemati de mai multe ori de catre autoritatile transilvanene[4], membrii faimosului ordin întemeiat de Ignatiu de Loyola cunosteau în amanuntime zona, reluându-si activitatea în scolile pe care înainte fusesera constrânsi sa le paraseasca si punând bazele a numeroase institutii de învatamânt noi. Cu sprijinul consistent al Vienei, beneficiind de un cadru juridic si politic convenabil, ei controleaza la începutul secolului al XVIII-lea principalele focare de educatie catolica din Ungaria si Transilvania: facultatile de la Târnavia si Casovia sau colegiile de la Buda, Cluj si Györ, detinând, pe lânga acestea, în 1716, tot în Ungaria si Ardeal, 28 de gimnazii si 6 convicte. Extinderea a fost atât de spectaculoasa, încât în 1773, în momentul desfiintarii ordinului, iezuitii erau în posesia a 41 de gimnazii, 7 convicte si 12 seminare teologice, fara a lua în considerare facultatile si academiile[5].

Marele merit al lor a fost acela de a fi asigurat o pregatire uniforma, de tip umanist, în toate scolile subordonate, indiferent de

spatiul geografic în care se situau ele. Programa lor de învatamânt, urmata si de alte ordine calugaresti, cu mici modificari, era cea mai solida si mai bine închegata dintre toate programele catolice de studii. *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*, pe scurt *Ratio Studiorum*, continând 28 de capitole, redactat în 1586 de catre o comisie condusa de Claudiu Aquaviva, reconfirmat si reeditat în 1591 si 1599, s-a mentinut aproape trei secole, fara a suferi schimbari esentiale[6]. Documentul stabilea categoriile de gimnazii sau de scoli superioare, tematicile de curs sau de examen, principiile de organizare a activitatii educationale si orarul de învatamânt, în forme foarte riguroase si durabile. De-abia în anul 1735, iezuitul Molindes restructureaza în mica masura programa prin actul *Instructio privata seu Typus cursus annui*, în care, fara a se realiza desprinderea de educatia umanista, se prevedea intensificarea studiului istoriei, o materie pâna atunci neglijata. Aprobând cele câteva transformari minore în acelasi an, Carol al VI-lea, în patenta sa *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen*, introduce si clauza ca profesorii din scolile iezuite sa fie cunoscatori ai limbii germane[7].

Istoriografia consacrata învatamântului de veac XVIII a criticat si continua sa critice intens metodele iezuite de predare. Ele au ordonat însa un domeniu deseori neglijat si, chiar daca devenisera ineficiente într-o societate a epocii cu o alta dinamica economica, sociala, politica si culturala, îsi vor lasa amprenta asupra viitoarelor reforme scolare[8]. Iezuitii au investit enorm în educatie, au stimulat atât cultura nobiliara cât si accesul la educatie al categoriilor sarace, iar pentru a-si extinde activitatea formativa în afara strictului program de studiu, au înfiintat, înca din 1584, cunoscutele congregatii ale Sfintei Maria, extinse In toate scolile, care reuneau membrii ordinului, profesori si elevi în comuniuni cu valente moral-educative[9]. Ei si-au asigurat, astfel, o incontestabila prioritate în raport cu celelalte ordine.

O parte consistenta a retelei scolare din Transilvania ajunge treptat sub controlul piaristilor. Pe la 1600, Iosif Calasanti pusese bazele unei congregatii ridicate de papalitate, în 1625, la rang de ordin. Comunitatea calugarilor piaristi fusese apoi retrogradata,

devenind congregatie în 1646, pentru ca, din 1669, papa sa-i reacorde statutul de ordin[10]. Activitatea noului instrument al prozelitismului catolic se axa, cu preponderenta, pe educarea elementelor paupere ale societatii. Din acest motiv, desi foloseau ca programa tot *Ratio Studiorum* a iezuitilor -la care se adauga, din 1757, modificarile lui Ioannes Coerver si, din 1766, *Norma Studiorum*- spre deosebire de cei din urma, piaristii vor întemeia, alaturi de gimnazii, numeroase scoli elementare[11]. În Transilvania ei îsi constituie gimnaziile de la Bistrita, în 1717, Carei, în 1723, si Sighet, în 1730, pentru o scurta perioada activând, din 1741, si la Medias, iar în Banat, ridica, în 1751, gimnaziul de la Sântana, mutat la Timisoara în 1788[12]. În Ungaria, unde piaristii patrunsesera deja din 1642, numarul de scoli pe care le aveau sub control era sensibil mai mare[13]. Din 1776, la mai putin de trei ani de la desfiintarea ordinului iezuit, ei preiau puternica scoala a Clujului, cu Seminarul, Convictul si toate bunurile ei.

Franciscanii au profitat mai putin de pe urma conjuncturii politice de la sfârsitul veacului al XVII-lea, desi au fost printre putinele ordine care reusisera sa reziste în aceasta zona în perioada secolelor XVI-XVII, dezastruoase pentru catolicism. Ei s-au orientat înspre învatamântul elementar si manastiresc, fiind acuzati, deseori, de catre iezuiti ca nu asigura o educatie corespunzatoare. Cursurile lor, un fel de noviciat pentru teologie, au fost afectate de reglementarile Mariei Tereza sau ale lui Iosif al II-lea. Au avut sub control un singur gimnaziu în Transilvania, cel de la Sumuleu-Ciuc, cu un numar relativ mare de elevi, unul în Banat, la Caransebes, si unul în Partium, la Arad, mai multe scoli elementare sau gramaticale si trei seminare teologice, nu totdeauna recunoscute de catre stat[14].

Patrunderea viguroasa a ordinelor catolice în reteaua scolara transilvana a avut ca principal efect facilitarea accesului nivelurilor sociale inferioare la educatie. Desigur, si protestantii sprijinisera anterior studiile multor tineri saraci, acum însa, intentiile prozelitiste nu mai conditioneaza acceptul la cursuri de apartenenta confesionala. În Ungaria, conscriptia din 1738-1739 pune în evidenta preponderenta categoriilor nenobiliare în populatia scolara. Doar o

treime a elevilor provenea din familii nobiliare, între un sfert si o cincime apartinea straturilor orasenesti, iar restul era alimentat de paturile libere sau iobagesti. În general, acestea din urma, datorita situatiei lor materiale, se mentin cu greutate pâna în clasele mari, deseori nu îsi finalizeaza pregatirea, dar sunt prezente masiv în gimnaziile catolice. Dintre cei 10.000 de tineri care pe la 1740 frecventeaza scolile catolice din Ungaria (o covârsitoare superioritate numerica în raport cu cei 2500 de elevi din institutiile de învatamânt reformate si cu cei 1000 de elevi de la scolile evanghelice), 28,5% îsi asigura întretinerea prin diferite fundatii, procentul confirmând eforturile facute pentru atragerea la studii a palierelor modeste[15]. Situatia era asemanatoare si în Transilvania, chiar daca proportiile difereau într-o oarecare masura.

Reformismul, din dorinta restrângerii cheltuielilor, va schimba coordonatele acestei evolutii. Se va extinde reteaua scolilor elementare, iar, în contrapondere, se va limita orientarea saracilor înspre gimnazii si scoli superioare. Masurile restrictive privind trecerea în învatamântul mediu sau superior apar imediat dupa 1750, se accentueaza odata cu desfiintarea ordinului iezuit si cu marile reglementari ale deceniului opt, pentru a atinge apogeul sub Iosif al II-lea, prin dizolvarea fundatiilor si instituirea taxelor scolare sau a burselor.

Obligate sa parcurga treptele elementare, categoriile inferioare patrund cu greu în gimnazii. În Ungaria, în 1787-1788, cei ce reusesc sa obtina stipendii de stat reprezinta doar 16% din numarul elevilor care în 1738-1739 fusesera sustinuti prin fundatii, iar în Transilvania bursierii erau si mai putini[16]. Astfel, din nou straturile nobiliare îsi recâstiga pozitia în treptele medii si superioare de învatamânt.

Atât perioada prereformista cât si epoca schimbarilor de substanta au fost avantajoase pentru români. În prima parte a secolului ei se infiltreaza în gimnazii prin catolicizare, ca si componenti ai nivelurilor sociale paupere, iar o buna parte a lor reuseste si în timpul reformelor sa-si prezerve dreptul de a accede în

scolile medii, ca fractiune a noii nobilimi stimulate de conjunctura politica.

Teza unor istorici, conform careia în Transilvania pâna în 1770 nu a existat o preocupare a statului pentru scolile nationale[17], nu se sustine în totalitate. În fond, gimnaziul Blajului îsi începuse activitatea în 1754, având nu numai un caracter confesional, ci, indirect, si unul national, iar Comisia ecleziastica a provinciei urmarea cu atentie problema retelei scolilor unite, implicit scoli românesti. Chiar daca autoritatea centrala nu vehiculeaza înca termenul de "national", ea se arata preocupata de învatamântul confesiunii greco-catolice, un învatamânt incluzând în proportie covârsitoare elevi români, iar situatia scolilor satesti nu este neglijata cu desavârsire.

Ipoteza ca educatia a fost acaparata complet în prima jumatate a secolului de catre biserica pare, de asemenea, exagerata, pentru ca autoritatile laice au intervenit de mai multe ori în coordonarea activitatii formative. Între 1716 si 1740, dietele de la Sibiu si Medias stabilisera anumite reglementari în materie de învatamânt catolic. Dieta din 1723, tragând un semnal de alarma asupra nivelului scazut al programelor de studii si asupra pregatirii ineficiente a categoriilor nobiliare, propunea, totodata, adoptarea modelelor apusene de organizare scolara sau înfiintarea a noi universitati si a unei academii politice[18]. Patentele imperiale din 1715 si 1723 confirmau dreptul de control al statului asupra retelei de învatamânt[19], ele fiind urmate de articole de lege întocmite pentru a consolida aceasta prerogativa. Tot în 1723, Curtea încercase sa întemeieze Commissio piarum, prin care sa verifice starea fundatiilor scolare, dar tentativa a fost obstaculata de iezuiti[20]. Modificarea programei iezuite *Ratio Studiorum* prin propunerile lui Molindes din 1735 s-a facut la initiativa Vienei, în acelasi an Carol al VI-lea punând în aplicare, în *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen* si *Ordo Studiorum* (decretul din urma privea doar scolile superioare[21]), noi reglementari. Cuvântul decisiv în domeniul scolar îl are, deci, deja din primele decenii ale veacului al XVIII-lea, statul, el acordând

bisericii atributii de coordonare si de patronaj, în masura în care acestea nu încalca interesele centrale.

Dupa cum se poate observa, interventiile autoritatilor laice nu lipsesc nici în perioada prereformista. În special, modul în care iezuitii si-au administrat fondurile a atras în mai multe rânduri atentia Curtii si a determinat o supraveghere mai atenta a patrimoniului lor scolar. Primele încercari de reforma a educatiei, initiate în Tirol (1747), Austria de jos (1727 si 1748), Styria si Moravia (1751)[22], încep sa se aplice si sa se faca simtite si în Transilvania, macinând treptat tutela confesionala asupra învatamântului si dând semnalul deschiderii unei noi epoci.

Colaborarea dintre Curte si biserica catolica, bazata pe obiective comune, sustinute cu agresivitate, a provocat reculul puternic al scolilor protestante, puse într-o postura defensiva. Daca fata de luterani se mai admiteau, pe alocuri, mici concesii, reformatii si unitarienii au fost tratati de autoritatea centrala cu maxima severitate. Din anul 1721 ei nu pot pleca în strainatate decât pentru studii teologice, iar din 1725 li se introduce obligativitatea solicitarii pasaportului vienez. Restrictiile cresc în 1752, când peregrinarea academica este refuzata tuturor celor ce nu se pregateau pentru teologie, chiar si viitorii preoti vazându-se nevoiti sa se orienteze numai înspre tarile prietene. Razboiul cu Prusia a adus dupa sine interdictia parasirii imperiului si, dupa încheierea lui, Curtea a continuat sa limiteze calatoriile de studii la zonele din interiorul granitelor, în conditiile în care planurile de înfiintare a unei universitati protestante în Ardeal esuasera. Revolutia franceza a dat ocazia unei noi închideri a accesului înspre universitatile vestice, asa încât protestantii s-au confruntat pe tot parcursul secolului cu mari greutati în a-si definitiva ciclul de învatamânt în strainatate[23]. În acest cadru vitreg, deseori tinerii au încalcat dispozitiile Vienei, asumându-si astfel mari riscuri.

Scolile protestante din Transilvania au avut mult de suferit în urma ofensivei catolice. S-au facut mai multe planuri de preluare de catre catolici a bunurilor lor[24], nu li s-au acordat despagubiri pentru pierderile suferite în timpul razboiului curutilor, au fost deposedate

de cladiri si de mari parti domeniale, li s-au stabilit impuneri excesive, li s-a interzis adunarea fondurilor pentru refacere, extindere sau studii în strainatate[25], unele nu au primit aprobare de functionare sau au fost declasate[26], s-au vehiculat proiecte care le reduceau la nivelul scolilor gramaticale, din 1731 desfasurarea cursurilor ce depaseau gramatica avea nevoie de aprobare imperiala, în 1715 si 1723 li s-au anulat clasele superioare de umana si filosofie[27], atributiile de coordonare ale superintendentilor si curatorilor s-au diminuat[28] etc. Cu greu, cele câteva mari colegii reformate si unitariene au reusit sa-si prezerve prestigiul stiintific si cultural câstigat în veacul al XVII-lea.

Strategiile utilizate de catre Curte pentru scaderea popularitatii învatamântului protestant au fost multiple. Ordinele succesive ale Mariei Tereza din anii 1749, 1751, 1764, 1769 si 1777 interziceau catolicilor frecventarea scolilor de alta confesiune si, chiar daca ele nu au fost respectate cu strictete, au contribuit la scaderea numarului de elevi din institutiile protestante de educatie[29]. Presiunile statului au vizat, totodata, restrângerea drepturilor cetatenesti si excluderea din functii a celor de alta religie sau îndepartarea de la Curte a nobilimii necatolice prin eludarea diplomelor privilegiale. Epurarea religioasa a aparatului politico-administrativ nu se facea prin metode fatise, ci de mare subtilitate, ca, spre exemplu, instituirea unui *juramentum decretale* obligatoriu de depus de catre toti functionarii, dar care, prin continutul sau, nu putea fi asumat decât de cei catolici[30].

Cu toate dificultatile pe care le-a avut de întâmpinat, educatia protestanta a evoluat în parametrii satisfacatori. Programele nu erau atât de rigide ca si cele catolice; pe fata sau pe ascuns, fondurile continuau sa se adune; ajutoarele din strainatate încа mai soseau, iar plecarile la studii peste hotare nu au încetat. Mai bine au rezistat sicanelor scolile evanghelice, de dimensiuni reduse, dar cu un puternic patronaj bisericesc sau orasenesc si cu o structura civic-burgheza[31]. În conditiile ofensivei catolice, sinodul general reformat din 1713 a cautat sa impuna câteva masuri pentru dinamizarea învatamântului propriu[32]. Acelasi lucru l-au urmarit si sasii, în sinodul

din 1722, când au constatat starea precara în care ajunsesera scolile lor[33]. Mai activ s-a dovedit a fi Consistoriul reformat, care preluase de la profesorii din Cluj, Aiud si Târgu-Mures mai multe propuneri de restructurare si uniformizare a programelor de studii.

Declansata în 1718, remodelarea învatamântului reformat transilvanean a fost încredintata unei comisii în 1747, dar proiectele Mariei Tereza privind întemeierea unei universitati protestante în Ardeal au taraganat gasirea unei solutii de profunzime pâna dupa 1764. De-abia în 1769, Litteraria Commissio a reformatilor, întemeiata la Târgu-Mures, elaboreaza programa unitara *Docendi et discendi methodus*, cu ajutorul unor personalitati ca Pataki Sámuel, Szatmári Pap Mihály, Kovács József sau Bodoki József[34]. Prin multiplele aspecte novatoare enuntate, documentul punea fundamentul unui învatamânt mediu flexibil, modern si bogat, desfasurat pe durata a opt ani. Proiectul era atât de riguros, de rational si de compact, încât, odata aplicat, a ramas în vigoare pâna dupa moartea lui Iosif al II-lea, în pofida tuturor încercarilor ulterioare de modificare. El introducea în scoala numeroase tematici noi si o alta conceptie pedagogica, trasaturi care au asigurat rezistenta eficienta în fata stradaniilor Curtii de a generaliza preceptele stabilite în *Ratio Educationis* sau în *Norma Regia*. Luteranii si unitarienii nu s-au aratat a fi la fel de bine organizati si au avut probleme în constituirea unor programe unitare, chiar daca primii si-au restructurat mai repede clasele superioare si s-au adaptat, într-o oarecare masura, la *Ratio Educationis* si *Norma Regia*.

În urma decretului de toleranta, datorita eforturilor personale ale lui Iosif al II-lea, situatia protestantilor se reechilibreaza. Ei sunt reprimiti masiv în oficiile comitatense si în alte functii, profesorii lor sunt invitati în academiile regale sau în universitatile de stat, drepturile cetatenesti le sunt completate, asa încât, de prin 1784-1785, reasezarea structurilor confesionale devine vizibila. Daca de la 1780 gimnaziile si colegiile catolice vor traversa o perioada de stagnare a frecventei, populatia scolara a institutiilor protestante de învatamânt va creste[35].

Până în prima jumatate a secolului al XVIII-lea, orientarea românilor ardeleni catre scoli nu devenise înca un fenomen social. Învatamântul lor se rezuma la putinele scoli satesti sau manastiresti pe care le aveau la dispozitie[36], iar accesul în gimnaziile si colegiile protestante, fara a fi întotdeauna limitat, se concretiza în proportii nesemnificative.

Catolicizarea le-a deschis însa "toleratilor" alte perspective. Într-o prima faza, ea nu s-a resimtit spectaculos în dezvoltarea retelei scolare românesti din interiorul provinciei, dar a dat nastere unor oportunitati legate de frecventarea puternicelor scoli confesionale sustinute de catre stat si ordinele calugaresti. Deja din primul deceniu al veacului, prin staruintele lui Gabriel Hevenessi, cei ce urmau a constitui viitorul cler superior greco-catolic erau îndemnati spre Colegiul Clujului sau spre scolile de la Roma, Viena, Târnavia si Agria. Sinodul bisericii unite din 8 ianuarie 1702 desemna primii tineri care plecau spre marile centre de educatie catolica[37]. Cel mai atractiv focar era Târnavia, unde Leopold I suplimentase suma de 18.000 de florini, lasata de episcopul Francisc Jányi, cu înca 2000 de florini, constituind asa-numita fundatie ianiana pentru sârbii, rutenii si românii reuniti în Colegiul iliric unit. Din cauza razboiului curutilor, fondul nu va putea fi utilizat decât din 1714, timp în care, datorita dobânzilor, el s-a ridicat la 26.000 de florini, utilizati pentru sustinerea anuala a 12 tineri[38].

La Roma, posibilitatile de studiu erau multiple. Alaturi de Universitatea gregoriana, aici functiona, din 1577-1579, Collegium Germanicum et Hungaricum, deschis si tinerilor greco-catolici, dar, la insistentele lui Kollonici, se faceau înscrieri si la Collegium Graecorum et Ruthenorum, de dimensiuni mai reduse[39]. Accesul românilor era, de asemenea, permis în Collegium Urbanum de Propaganda Fide, înfiintat de papa Urban al VIII-lea (1623-1644), în Collegium Nazarenum al piaristilor sau în Collegium Romanum al paulinilor.

La Viena, functiona Collegium Pazmaneum, ridicat în 1623 pentru preotii catolici ardeleni de Petru Pázmány, iar în 1775 va lua fiinta Collegium Graeco-Catholicorum Sancta Barbara, mutat în

1784 la Agria, iar apoi la Lemberg, pregatit sa preia 50 de viitori preoti uniti. Collegium Germanicum et Hungaricum si Collegium Urbanum de Propaganda Fide din Roma asigurau cicluri complete de studiu, având, pe lânga teologie, clase de gimnaziu si de filosofie. Mai rar, românii puteau ajunge la Seminarul vienez (Seminarium Generale) sau la cel de la Olmütz, pe filiera fundatiei întemeiate de papa Paul al V-lea (1605-1671) pentru câte doi tineri catolici ardeleni, anual.

O împrejurare favorabila a constituit-o aceea a redobândirii de catre Episcopia romano-catolica ardeleana, pâna la jumatatea secolului al XVIII-lea, a tuturor bunurilor detinute în veacurile anterioare. Decizia Dietei din 1751 de a orienta o parte consistenta a veniturilor acestei biserici înspre pregatirea preotilor si învatatorilor a sporit plecarile la studii ale tinerilor romano-catolici peste granitele provinciei, acest avânt stimulându-i implicit si pe greco-catolici[40].

Episcopia unita a Ardealului, sesizând marile avantaje oferite de proliferarea retelei catolice de învatamânt, a încercat sa se înscrie în politica scolara promovata de imperiu. Devansând intentiile Curtii, înca din 1728, sinodul desfasurat la Cluj-Manastur a hotarât ca greco-catolicii sa aiba dreptul sa-si înscrie copiii numai la scolile catolice[41]. În consecinta, în gimnaziile religiei sprijinite de stat din Transilvania si din împrejurimile ei, apartinând diverselor ordine (cum ar fi cele de la Alba-Iulia, Odorhei, Târgu-Mures, Canta, Sumuleu Ciuc, Dumbraveni, Sibiu, Medias, Bistrita, Cluj, Oradea, Timisoara, Sântana, Arad, Caransebes, Baia-Mare, Satu-Mare, Carei etc.), prezenta românilor este în crestere. În schimb, în scolile medii luterane, reformate si unitariene de la Sibiu, Brasov, Sighisoara, Medias, Bistrita, Cincul Mare, Biertan, Aiud, Cluj, Târgu-Mures, Odorhei, Turda, Rimetea, Dej, Baia-Mare, Orastie, Salonta, Zalau, Satu-Mare, Diosig s.a., frecventa româneasca se mentine relativ sporadica, asemenea veacurilor anterioare[42].

Posibilitati de pregatire oferea si spatiul maghiar, unde, pe lânga Târnavia, tineri catolici din întreg imperiul erau primiti la cursurile de filosofie si teologie ale academiilor de la Buda si Györ sau la Universitatea de la Casovia, apartinând iezuitilor, la colegiile

piariste de la Vác, Pesta, Tata sau Kalocsa, la Colegiul economic de la Szempcz, tot al acestui ordin, la institutele teologice ale paulinilor de la Târnavia si Újhely, la colegiile pauline de la Papa si Pesta, la Colegiul benedictin de la Pannonhalma, la Colegiul premontrerian de la Jász si la cel cistercian de la Zircz, înscrierile nefiind conditionate de apartenenta la vreun ordin, iar cei cu o situatie materiala buna puteau frecventa studiile de drept de la Târnavia, Agria si Pesta si, mai târziu, de la Oradea. Ciclul de învatamânt se mai putea definitiva în seminarele de la Târnavia, Buda, Casovia, Agria, Pozsony, Nyitra, Györ, Kalocsa, Oradea, Veszprém, Pécs sau Vác. La Târnavia existau nu mai putin de cinci seminare si convicte nobiliare sau nenobiliare (Marianum, Adalbertum, Convictul regesc, Seminarul Sfântul Ioan si Seminarul General), care se vor restructura de mai multe ori, dar convicte se mai gaseau si la Buda, Casovia, Löcse, Trencin, Györ, Vác, Oradea, Nyitra si în alte parti, majoritatea iezuite sau piariste. Ele reprezentau vârfurile unui învatamânt catolic care era alcatuit, în spatiul ungar, în 1766, din 31 de institutii de educatie iezuite, 26 de scoli medii si colegii piariste, doua gimnazii, doua colegii si doua institute teologice pauline, câte un colegiu si un gimnaziu benedictin si premontrerian, un gimnaziu dominican, sase gimnazii franciscane si un colegiu cistercian, peste care se suprapun numeroasele seminare centrale, convicte si seminare diecezane, în parte amintite. În 1770 si-a deschis portile Academia miniera si forestiera de la Selmecz, conturând noi perspective pentru carierele laice. Un învatamânt apropiat de nivelul claselor medii se practica în orfelinatele catolice, doua în teritoriile Ungariei, la Köszeg (1742) si Pozsony (1763), si unul înfiintat în Transilvania, la Sibiu, în deceniul opt, toate având ca model de functionare orfelinatul vienez întemeiat în 1745[43].

Reteaua învatamântului greco-catolic mediu ramâne înca firava. Cu exceptia gimnaziului si a Seminarului de la Blaj, deschise la 1754 si îmbogatite de Petru Pavel Aaron cu înca un seminar ce va rezista pâna la epoca reformelor lui Iosif al II-lea, tinerii uniti beneficiau de scoli medii de rit propriu numai la Ungvár, în dieceza Muncaciului, unde de pe la 1767 se ridicase un gimnaziu inferior,

completat peste circa patru ani de un seminar. Maria Tereza planuise înfiintarea a înca unui gimnaziu greco-catolic la Sighet, dar proiectul a esuat datorita opozitiei episcopilor uniti din zona ruteana[44]. Deabia în 1792 se constituie Seminarul unit de la Oradea, preluând o parte din tinerii români care erau nevoiti sa frecventeze seminarele romano-catolice din Ungaria si Ardeal[45]. Aceasta realizare tine însa de epoca marilor reforme din ultimele trei decenii ale veacului al XVIII-lea, soldate cu constituirea unor noi catedre de drept, inclusiv la Cluj si Oradea, si cu alte schimbari structurale ce vor fi analizate aparte[46].

Ortodocsii aveau la dispozitie gimnaziul de la Novi Sad, întemeiat la 1730, transformat la 1770 în scoala elementara si reclasificat în 1775 ca scoala medie. Din 1769 aici functiona o scoala clericala cu rang de seminar inferior[47]. Proiectele pentru înfiintarea unui seminar la Timisoara s-au taraganat pâna dupa 1800, desi în cetate s-au tinut cursuri teologice[48], în schimb la Carlovit se pusesera bazele învatamântului gimnazial, iar din 1794 se constituise un seminar puternic, continuând traditiile unei scoli clericale mai vechi[49]. De asemenea, tinerii ortodocsi se puteau îndrepta înspre Vîrset, unde functiona o mica scoala gramaticala si unde, din 1791, cursurile pentru preoti fusesera consolidate[50]. Scoala clericala de la Arad, întemeiata de Sinesie Jivanovici, era departe de pretentiile unui seminar real[51]. Datorita lipsei institutiilor ortodoxe de învatamânt, dupa instituirea directoratelor scolare din Transilvania, Banat si Partium, directorii scolari ortodocsi de la Timisoara si Sibiu sau inspectorii care raspundeau de scolile ortodoxe din Arad si Bihor au fost nevoiti sa transforme, în parte, cursurile pentru perfectionarea învatatorilor în mici seminare pentru preoti.

Daca în scolile protestante din Transilvania românii sunt înca prezenti, în cazuri izolate, la studii, pe teritoriul Ungariei, colegiile de la Debretin, Sárospatak, Eperjes, gimnaziile superioare de la Pozsony, Sopron si Löcse sau cele normale de la Kézsmárk, Pápa, Komárom, Losoncz, Miskolc, Selmecz, Besztercebánya, Modor, Rozsnya, Gömör, Mezöberény, Nyiregyháza s.a., desi reusisera sa-si prezerve un oarecare prestigiu, nu mai par atractive

pentru cei de alta confesiune. Cele 42 de scoli medii augustane, majoritatea cantonate în Ungaria Superioara, si cele 42 de gimnazii reformate, multe la un pas de a fi închise, se izoleaza si încearca sa evite atentia autoritatilor[52]. Spre deosebire de ele, institutiile catolice de învatamânt devin tot mai puternice, atrag o populatie scolara tot mai diversa în plan social, confesional si etnic, pregatind, astfel, transformarea educatiei într-o problema politica.

Reformarea învatamântului din imperiul habsburgic nu s-a realizat mult mai târziu decât în statele vest-europene. Franta, spre exemplu, se confrunta cu aceleasi greutati generate de un sistem educational perimat, de sorginte medievala, care nu mai corespundea noilor necesitati sociale. Obiectivele pedagogice vizau doar pregatirea principilor, aristocratiei, teologilor, juristilor si medicilor, interesul pentru formarea functionarilor sau a categoriilor economico-administrative dinamice fiind înca limitat. Numai dupa jumatatea veacului se va dezvolta ideea unei noi didactici, scoasa de sub monopolul clerului si al ordinelor. Pe la 1750, problema scolara se transforma într-o dezbatere fundamentala, pigmentata de numeroase proiecte si lucrari ce sustineau conectarea învatamântului la realitate si reorganizarea lui pe criteriile utilitatii, competentei si selectiei naturale[53]. În legatura cu educatia populara s-au vehiculat opinii de mare generozitate, spre a se demola vechea teza potrivit careia cei saraci nu au nevoie de pregatire[54]. Discutiile au patruns în sferele politice si s-au extins dincolo de limitele secolului, impulsionate fiind de marile evenimente sociale desfasurate în acel spatiu. Si alte state apusene ajunsesera la constiinta înlaturarii tiparelor medievale care încorsetau cultura, spiritul si educatia, elaborând planuri de restructurare croite pe principii asemanatoare[55].

În imperiul habsburgic, cu precadere în partea sa estica, razboaiele cu turcii, prin pierderile provocate, au facut necesara instituirea unei politici sistematice de reconstructie, pentru care era nevoie de o retea administrativa corespunzatoare. Aceasta cerinta a determinat, de timpuriu, ca statul sa-si manifeste dorinta de a orienta învatamântul înspre util[56]. Din primele decenii ale secolului, Curtea accepta ideea ca detinatorii functiilor publice au nevoie de scolarizare

pentru a avea un bun randament, dar, deocamdata, prioritatile erau altele.

În Transilvania si Ungaria se vehiculau aceleasi teorii critice la adresa educatiei traditionale. În 1706, Francisc Rákóczy al II-lea, într-o scrisoare, releva carentele activitatii formative desfasurate de iezuiti si lipsa lor de interes fata de stiinte sau istorie[57], iar Dieta din 1723 recunostea slabul nivel al clasei politice, datorat lipsurilor existente în pregatirea nobilimii[58].

Prin patentele lui Carol al VI-lea si prin masurile sale luate pentru modernizarea învatamântului iezuit, statul demonstrase ca tutela bisericii asupra scolilor este efemera. În Austria de jos, înca din 1727, Curtea a manifestat tendinta de a-si asuma înlaturarea unor traditii împovaratoare. Aceste antecedente pregateau, în fapt, o alta politica scolara, mult mai ferma, demarata în timpul Mariei Tereza.

Construita pe conceptia *die Schule ist und bleibt ein Politicum*[59], reforma învatamântului debuteaza în deceniul al cincilea prin schimbarile din Tirol si Austria de jos, extinse înspre Styria si Moravia în 1751. Treptat, domeniul educatiei se va constitui ca parte integranta a reformelor administrative, evoluând în acelasi ritm cu ele. Anul 1749 marcheaza începutul primelor restructurari ale Universitatii vieneze si scaderea influentei iezuitilor. Între 1749 si 1753, Gerhard van Swieten, consilier imperial, traseaza noua directiva a învatamântului superior din capitala, acordând mare atentie medicinei, sectie pe care o organizeaza dupa modelul olandez[60]. În 1752 sunt revizuite catedrele de teologie si filosofie, iar în anul urmator, catedra juridica, de-acum, universitatile si colegiile fiind nevoite sa se conformeze tuturor dispozitiilor autoritatii centrale.

Desprinderea de metodele scolastice si preluarea unor aspecte progresiste din sistemul apusean de învatamânt erau obiective pe care Viena le urmarea de mai multa vreme. Înaintea lui van Swieten, benedictinul Oddo Kaptdik prezentase Curtii propuneri privind înfiintarea unor academii de structura occidentala, stârnind un oarecare interes în sferele politice. Odata cu înfiintarea Convictului regesc de pe lânga Universitatea din Târnavia, controlul

statului asupra iezuitilor a sporit, ei devin din ce în ce mai strâns supravegheati de catre Consiliul locumtenential si constrânsi sa urmeze exemplul transformarilor petrecute la Universitatea din capitala[61].

În acelasi an 1760 în care ia fiinta Consiliul de Stat, se întemeiaza Comisia Aulica de Studii (Studienhofkommission), la staruintele consilierilor imperiali van Swieten, Martini, Kaunitz si Sonnenfels. În rândurile ei vor fi cooptati specialisti de marca în domeniul învatamântului superior, majoritatea activând la Universitatea vieneza, precum canonicul Stock, consilierul Bourguignon -un stralucit jurist, canonicul Simen -membru al catedrei de filosofie sau iezuitul Gaspari -un bun istoric[62], autor al unui proiect de restructurare a programei *Ratio Studiorum*, aplicat între anii 1764 si 1774[63], iar ca presedinte va activa, pâna în 1773, arhiepiscopul de Viena, cardinalul Migazzi, înlocuit în anul amintit cu van Swieten[64]. Acest for reprezenta unul dintre instrumentele politicii de centralizare si uniformizare a imperiului.

De altfel, în toate provinciile se constituisera multiple comisii, pe domenii majore de activitate, având rolul de a elimina specificitatile si de a reduce autonomiile locale. În Ungaria, pe lânga Consiliul locumtenential functionau cinci comisii mai importante: ecleziastica si scolara; de impozite si administratie; militara; economica si de cenzura[65]. În Transilvania, Guberniul beneficia, de asemenea, de ajutorul unor comisii pentru probleme religioase si scolare (Commissio Catholica, devenita, mai apoi, Commissio Ecclesiastica sau Commissio Publico-Ecclesiastica), pentru chestiuni privind impozitele, economia, urbariile si alodiile, sau pentru alte sfere de activitate (Commissio Bonificatoria, Commissio Militaris Mixta etc.[66]). Ele vor sta la baza departamentelor administrative de mai târziu.

Alaturi de consilierii imperiali sus-enumerati, existau si altii de mare competenta, precum contii Haugwitz, Zinzendorf sau Gebler[67], care urmareau modul de defalcare, pe specialitati, a atributiilor de coordonare si control. Personalitati asemenea lui Eybel, specialist în drept canonic la Universitatea vieneza, profesorul

praghez Riegger si abatele Rautenstrauch, cu influenta în mediile politice[68], semnalau mereu necesitatea adaptarii învatamântului la noile coordonate sociale de la jumatatea veacului al XVIII-lea, asa încât atmosfera era propice pentru rapida întrupare a tendintelor novatoare.

Imediat dupa ce Comisia Aulica de Studii îsi defineste competentele, sarabanda schimbarilor se declanseaza cu intensitate[69]. În 1761 iezuitii sunt înlaturati de la conducerea cunoscutului colegiu Pazmaneum, hotarâre care exprima intentiile ferme de laicizare[70], iar slovacul Adam Kollar îsi înainteaza primele proiecte, inspirate de reglementarile scolare din Prusia[71]. Opiniile lui Kaunitz devin din ce în ce mai agreate si se intersecteaza cu ideile lui Sonnenfels, cel care prin cartea sa, editata în 1765, demonstrase importanta deosebita a studiului politicii[72].

Într-o atare conjunctura, primatele Ungariei, arhiepiscopul Barkóczy, declanseaza o ampla campanie, în anul 1761, împotriva preaputernicei influente iezuite din învatamânt. El va încerca sa scoata seminarele de la Târnavia si Buda de sub autoritatea ordinului si va obtine mutarea bursierilor de la Pazmaneum la Târnavia, pentru o scurta perioada, pâna la moartea sa. Decis sa modernizeze reteaua scolara, Barkóczy va trece deseori peste hotarârile Consiliului locumtenential, asumându-si coordonarea tuturor institutiilor de învatamânt din Ungaria. Razboiul împotriva iezuitilor va continua dupa disparitia sa, pe la 1765 înfiintându-se Commissio Studiorum, ce va prelua temporar chiar si îndrumarea scolilor protestante[73], iar în 1767 toate fundatiile vor fi trecute sub tutela Comisiei Catolice[74], pregatindu-se astfel, practic, dezmembrarea celui mai bogat ordin.

Frecventa interventiilor statului în domeniul educatiei creste. Din 1766, teologii care se afla la pregatire în capitala sunt obligati sa audieze cursurile de drept canonic de la Universitate, iar din 1769, Sonnenfels deschide tot acolo si studiile de stiinte politice, statistica si economie (*Policey -und Kameralwissenschaft*)[75]. În 1770, ministrul de stat, contele Pergen, înainteaza Mariei Tereza noi propuneri privind uniformizarea învatamântului[76] si, cam tot în aceasta perioada, intra în vigoare *Norma Studiorum*, o noua programa pentru învatamântul

superior, alcatuita dupa criteriile aplicate la Universitatea vieneza. Reteaua didactica se extinde cu noi convicte nobiliare si academii militare sau tehnice, iau nastere societati stiintifice, se restructureaza fondurile bibliotecilor si se fac presiuni pentru folosirea limbii germane ca limba de predare, aceste masuri sporind caracterul laic al activitatii pedagogice[77].

În 1777, un obiectiv major al reformei scolare, si anume desfiintarea ordinului iezuit, a fost atins, cu o mica întârziere în raport cu statele occidentale în care acesti calugari erau prezenti. Pentru a nu dezechilibra domeniul educativ si confesional, membrilor fostului ordin li s-a permis, la propunerile lui Iosif al II-lea si Kaunitz, sa-si continue activitatea pedagogica si religioasa ca profesori sau preoti. Cele 55 de gimnazii detinute de ei fost împartite la noua ordine, piaristii primind 23 si franciscanii 12, iar averile lor vor fi integrate în Fondul de studii coordonat de Comisia Catolica[78]. Dupa înversunate dispute si dupa ce intentia Curiei papale de a retine, prin cardinalul Corsini, bunurile iezuite a fost anihilata, Maria Tereza a obtinut acordul lui Clement al XIV-lea de a dispune de proprietati si de bugetul ordinului conform vointei ei. Curtea câstiga, astfel, imensa suma de 1.637.497 de florini, un pilon esential al viitoarelor reforme în materie de educatie. O parte a banilor va fi alocata Fondului de studii ardelean, creat, înca din 1765, din fondul lusitan pus la dispozitia îndeplinirii obiectivelor prozelitiste[79].

Treptat, restrictiile încep sa se extinda si asupra celorlalte ordine. În Austria, în 1774 se dispune ca o treime din bugetele tuturor confreriilor sa fie alocata dezvoltarii scolilor si, din acelasi an, sub conducerea consilierului imperial F. Kressel, o echipa de specialisti elaboreaza principiile unei noi politici în învatamânt. Martini urma sa schiteze coordonatele reformei universitare, Kollar raspundea de restructurarea gimnaziilor, iar Greiner de reorganizarea scolilor primare. Pe parcurs, Kollar va fi înlocuit cu piaristul Gratian Marx, iar locul lui Greiner va fi luat de cunoscutul Felbiger. Dezbaterile nu vor fi lipsite de momente tensionate, pentru ca, în timp ce Martini si Kollar erau adepti ai schimbarilor radicale, Marx si Felbiger dadeau dovada de prudenta si moderatie[80]. În pofida

divergentelor, într-un *Hauptplan* unitar, s-a reusit stabilirea unor principii pe baza carora trebuiau sa se întocmeasca modificarile pe diferite trepte didactice.

Roadele muncii acestui colectiv vor aparea repede. La nivelul învatamântului elementar, piaristul Felbiger, abate de Sagan, format la scoala pedagogica a lui Höhn si Hecker din Berlin, reformator al educatiei primare din Silezia, a primit aprobarea lui Frederic al II-lea al Prusiei pentru a veni în ajutorul Mariei Tereza si, ca director al studiilor, a publicat în 6 decembrie 1774 programul *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen königlichen Erblanden*[81].

Gândirea pedagogica a lui Felbiger a generat o masiva bibliografie de specialitate, asupra careia în prezenta analiza, dedicata sensurilor sociale ale învatamântului mediu, nu se va insista. Sa mentionam doar ca reglementarile abatelui dezvoltau mai vechile încercari ale Curtii de a sistematiza educatia elementara. Metodele literala, tabelara, interogatorie si a învatatului în colectivitate, aplicate la clasele primare, fusesera gândite cu câtiva ani înainte de Iosif Messmer, directorul scolii Sfântul Stefan, viitoare Sfânta Ana, din Viena. La sintetizarea si cuprinderea lor într-un manual pedagogic aparte (*Metodenbuch*) contribuise si existenta unei scoli matematice în capitala, unde la 1771 preda Johann Wolf, o personalitate care avea nevoie de alte cai didactice pentru a-si expune noile materii. La propunerea lui Messmer, scoala primara vieneza se transformase, tot în 1771, în scoala normala, având o clasa aparte pentru pregatirea învatatorilor. Aceste antecedente au creat un câmp fertil cultivarii ideilor lui Felbiger[82].

Cu mult timp înainte de sosirea reformatorului din Prusia la Viena, Curtea încercase sa experimenteze anumite solutii novatoare în învatamântul elementar, chiar si în provinciile de margine. În Banat, spre exemplu, înca din 1759 episcopii începusera sa primeasca mici împrumuturi pentru a deschide câteva scoli ortodoxe, iar în 1763 Cancelaria Aulica a somat diecezele Timisoarei si Caransebesului sa grabeasca acest proces, permitând, totodata, sustinerea unor cursuri firave în Timisoara, destinate dascalilor si

preotilor. Peste un an, în 1764, în zona de granita s-au trimis noi dispozitii, instituind obligatia ca în fiecare comuna sa fie numit câte un învatator german. În parte, aceste masuri solutionau cereri scolare formulate cu prilejul Congresului iliric din 1761, dar ele nu erau suficiente.

Prin înfiintarea inspectoratului general de granita în 1765, sudul Banatului a beneficiat de o mai atenta supraveghere a scolilor satesti de catre autoritatile militare. Dupa 1766, numarul scolilor populare a crescut destul de lent, fapt pentru care Maria Tereza a solicitat Deputatiei ilirice, în 1770, noi planuri privind fortificarea învatamântului ortodox, Ea s-a vazut nevoita sa revina asupra acestei chestiuni, deoarece, în prealabil, în 1769, transmisese administratiei provinciale ordonante legate de educatia românilor si a sârbilor din zona, neglijate însa. *Regulamentul iliric*, publicat în 1771 si reeditat în limba româna în 1774, a fost însotit de un *Normal Patent*, act ce avea rolul de a stimula dezvoltarea scolilor ilirice si de a reconfirma accesul copiilor ortodocsi la cursurile institutiilor catolice germane de învatamânt. Raspunzând destul de târziu dezideratelor împaratesei, Deputatia ilirica a avansat de-abia în 1773 proiectele cerute pentru reteaua didactica ortodoxa, ele fiind criticate de Cancelaria Aulica maghiara pe motivul ca s-au elaborat într-un spirit anticatolic. Problema s-a reluat cu ocazia sinodului de la Carlovit, din 1774, când, din nou, au avut loc dezbateri pe teme de politica scolara între prelatii sârbi si emisarii imperiali.

În anul aparitiei documentului fundamental *Allgemeine Schulordnung*, în Banat s-au emis *Regulile Directive*, continând 52 de articole referitoare la organizarea tematica, controlul si fondurile învatamântului elementar din provincie. Punându-le în aplicare, directorul scolar ortodox Teodor Iancovici a încercat sa le îmbunatateasca printr-un plan de restructurare suplimentar, înaintat urgent autoritatilor, care prevedea înfiintarea a 373 de scoli noi. De-acum, dezvoltarea activitatii pedagogice va avea un alt ritm.

În 1775 s-au constituit comisiile scolare de la Biserica Alba si Panciova (unde s-a organizat si o scoala normala), raspunzând de teritoriile regimentelor româno-iliric si germano-banatic, în 1776 s-a

întemeiat, tot la Panciova, o scoala matematica, iar, în acelasi an 1776, Comisia scolara banateana a primit noi instructiuni. Ultima masura înainte de anexarea partii civile a provinciei la Ungaria, moment în care s-a intrat sub incidenta reglementarilor cuprinse în *Ratio Educationis*, a fost elaborarea binecunoscutului *Schul Patent* din 1776, continând puncte privitoare la inspectii, la ridicarea si dotarea noilor scoli triviale, la tematica predata si la salarizarea învatatorilor. *Regulamentul iliric* din 1777 a confirmat, în paragrafele sale consacrate educatiei, schimbarile efectuate, iar, în aceeasi perioada, la Timisoara s-au deschis primele cursuri de norma pentru dascalii ortodocsi, tinute de Iancovici. Ele s-au desfasurat pe durata a patru luni, responsabil pentru sectia româna fiind desemnat învatatorul Mihai Rosu. Pentru a asigura o cât mai mare utilitate sociala scolilor primare, tot în 1777, un ordin imperial stabilea obligativitatea frecventarii lor, ceea ce a facut ca numarul de dascali sa devina total insuficient[83].

Ca teritoriu supus diverselor experimente de natura economica, administrativa, politica si demografica, Banatul a avut o dinamica aparte, reflectata si în planul învatamântului. Aici directoratul propriu al scolilor românesti si sârbesti s-a constituit mai devreme decât directoratele institutiilor de învatamânt ale românilor din Transilvania sau Partium. Primul coordonator al educatiei elementare în zona a fost Daniel Mardsinai (Lazzarini). Cu studii efectuate la Cluj si Blaj, prezent în zona Nasaudului si la Carlovit, el s-a remarcat printr-un atasament deosebit fata de ortodoxie, din acest motiv având mari probleme cu autoritatile transilvane. Retras în Banat, a obtinut, probabil, o bursa de la Carlovit, cu ajutorul careia a plecat la Viena, audiind cursurile juridice, si, cu precadere, cele camerale ale lui Sonnenfels. Reîntors în Banat, a activat o perioada ca functionar al Episcopiei Timisoarei, elaborând în 1769 un proiect ce sustinea organizarea scolilor ortodoxe în toate satele mari si deschiderea unei scoli capitale la Timisoara, necesara atât pentru învatatori cât si pentru functionari. Documentul, dupa ce a trecut pe la administratia provinciala, Deputatia ilirica si Cancelaria Aulica maghiara, fiind vazut si de Maria Tereza, a fost respins. Prin el,

Lazzarini a devenit cunoscut, din 1770 încredintându-i-se atributii de conducere a scolilor ortodoxe banatene. Având în vedere antecedentele tulburi care îi caracterizau biografia, Curtea nu i-a acordat prerogative depline si, cu toate ca a întocmit un manual româno-sârb, pregatindu-l pentru tiparire, si a fost propus în mai multe rânduri de mitropolia Carlovitului ca director ortodox, numirea în functie s-a amânat mereu, în 1773 ajungându-se la varianta înlocuirii sale cu Teodor Iancovici, secretar episcopal la Timisoara[84].

Noul director frecventase, de asemenea, cursurile de stiinte camerale de la Viena, câstigând încrederea autoritatilor prin proiectele pe care le-a întocmit pentru scolile comunei Becicherechul Mare. El a avut ocazia de a-si demonstra abilitatea, punând în aplicare dispozitii fundamentale pentru învatamântul provincial, cum ar fi *Regulile Directive* din 1774, *Patenta scolara* din 1776 sau *Ratio Educationis*[85]. La început, Iancovici a protestat, sustinut de Deputatia ilirica, împotriva metodei literale, pe care o considera greoaie pentru limba sârba, dar datorita presiunilor Cancelariei Aulice, s-a vazut nevoit sa o utilizeze. Laudat de administratia provinciala, la propunerea Deputatiei ilirice, dornica sa inaugureze un curs de norma pentru învatatori, directorul a fost convocat de Felbiger la Viena si instruit în utilizarea noilor metode pe care trebuia sa le adapteze specificului scolilor sârbesti. El a elaborat la întoarcere, pe lânga numeroase alte lucrari, un manual metodic sârb si german în doua parti, tradus mai târziu de Mihai Rosu, un învatator român care facea parte din grupul celor 17 dascali trimisi la cursurile de norma vieneze la recomandarea lui Iancovici.

Pedagogul sârb a întocmit mai multe planuri de extindere a retelei scolare din subordinea sa. La scurta vreme dupa intrarea în vigoare a *Regulilor Directive*, a propus întemeierea a 373 de scoli, dar pâna în 1776 nu ridicase decât 83, iar în 1778, cu ocazia discutiilor desfasurate pe tema trecerii sub incidenta programului *Ratio Educationis*, valabil în teritoriile maghiare, a mai depus un proiect pentru noi scoli. Dupa ce a organizat sporadice initieri în noile metode didactice înca din 1774, în 1777 Iancovici a deschis, alaturi

de scoala normala care functiona pentru dascalii germani din 1775, cursurile de norma de la Timisoara, având, în primul an, 80 de învatatori la pregatire. Odata cu anexarea Banatului civil la Ungaria, el a fost chemat la Pozsony, fixându-i-se noile atributiuni ce îi reveneau prin atasarea teritoriilor de care raspundea la Directoratul scolar al Oradiei. Din 1782, la initiativa tarinei Ecaterina a II-a, a plecat la Petersburg, cu intentia de a reforma scolile primare rusesti. În 1785, în pofida protestelor Cancelariei Aulice maghiare, Curtea a intentionat sa-l readuca în imperiu ca director superior de studii la Oradea, dar Iancovici a refuzat, dupa insistentele autoritatilor rusesti, aceasta oferta[86].

În Ungaria, Maria Tereza initiase, cu ajutorul lui Felbiger, masuri asemanatoare pentru învatamântul primar. La Pozsony, în 1775 a luat fiinta o scoala normala dupa modelul celei vieneze, primii învatatori plecând imediat în capitala spre a se acomoda cu noile metode de predare. Centrul de la Pozsony, organizat în prezenta lui Felbiger, si-a început activitatea cu cinci profesori, supusi, pâna la *Ratio Educationis*, reglementarilor prevazute în *Allgemeine Schulordnung*. Desi implantarea noilor metode s-a realizat greu, treptat, scoala de aici s-a transformat într-un veritabil institut pedagogic[87]. Dupa un an de la inaugurarea ei, deci în 1776, teritoriul maghiar a fost împartit în noua, apoi sapte districte scolare, conduse de directori de studii si inspectori.

Pentru învatamântul românesc, important era Districtul scolar al Oradiei, care în 1777 cuprindea în jurisdictia sa sapte comitate, iar prin unificarea cu districtul scolar al Ungvárului, a mai preluat cinci comitate, acoperind, astfel, o zona mai întinsa decât Partiumul propriu-zis. Acestei unitati administrative de învatamânt i s-au atasat, din 1778, si scolile din cele trei comitate ale Banatului civil. Primul director principal al Districtului Oradea (Director Regius) a fost nobilul Károly Antal, iar ca întâi inspector al scolilor nationale a activat Luby Károly. Daca ortodocsii îl aveau deja ca director pe Teodor Iancovici, cooptat în coordonarea districtului prin anexarea Banatului la Ungaria si care, pentru supravegherea scolilor acestei confesiuni din Partium, beneficia de ajutorul unor

proinspectori, greco-catolicii nu au dobândit un director propriu decât din 1785, odata cu desemnarea lui Simeon Maghiar în aceasta functie[88]. În Oradea, ca si în celelalte centre de district, întemeierea unei scoli normale dupa modelul celei de la Pozsony a devenit obligatorie imediat dupa înfiintarea jurisdictiei, într-o prima faza ea având patru clase.

În Transilvania, ritmul schimbarilor în învatamântul elementar era mai lent, dar reformismul nu a ocolit scolile românesti. Dupa 1750, prin stradaniile statului, au luat fiinta mai multe scoli satesti (peste 50), înca modeste. Episcopia unita a facut mari eforturi pentru a extinde reteaua scolilor rurale în conditiile insuficientei fondurilor. Din 1765, au aparut noi scoli, concentrate, cu precadere, în zonele Fagarasului, Sibiului, în Câmpia Ardealului si în tinuturile somesene. Înfiintarea regimentelor de granita a înviorat, oarecum, lenta extindere a retelei formative românesti. La Orlat, sediu al comandamentului regimentului I, s-a deschis o scoala, mai bine structurata, pentru limba germana, dar care avea si doua clase românesti, treptat, ajungându-se la patru clase. La Nasaud, inima regimentului al II-lea, scoala a luat fiinta în 1770, cu predare în limbile româna, latina si germana. Alaturi de aceste scoli triviale centrale, au aparut în granita si altele, tot triviale. În timpul Mariei Tereza, în regimentul I s-au constituit 13 scoli triviale, iar în Nasaud 5[89], în general, ele desfasurându-si activitatea pe lânga fiecare companie.

Hotarârile imperiale 5002 si 5003, din 1759 si 1773, au încercat sa stimuleze dezvoltarea scolilor primare românesti, dispunând alocarea spatiilor de învatamânt, dotarea claselor si asigurarea salariilor dascalilor prin contributii ale comunitatilor sau ale proprietarilor domeniali[90]. Situatia scolilor elementare catolice era mai buna, deoarece ele erau sustinute si din Fondul scolilor nationale, recent constituit. La nivel gubernial, de functionarea tuturor scolilor primare raspundea directorul Mártonffi, inspector al scolilor nationale, dar activitatea sa este legata deja de epoca iosefina[91]. Pentru învatamântul elementar romano-catolic, functiona, din 1775, scoala normala de la Sibiu, ridicata tot dupa model vienez,

avându-l ca întâi conducator pe pedagogul Grieb. Directori scolari români, ortodocsi si greco-catolici, vor fi numiti de-abia în deceniul al noualea. Deocamdata, Blajul continua sa ramâna principalul focar de educatie al românilor.

Ca si în învatamântul primar, în cel mediu si superior transformarile s-au realizat pe baza unor proiecte elaborate cu migala. Deja din 1752, pentru nivelul gimnazial, Bajtay schitase câteva prioritati, iar în 1769, contele Cristofor Niczky venise cu propuneri suplimentare. Noi planuri au înaintat Mathias Hess si Adam Kollar, ele fiind menite a schimba programul iezuitului Gaspari, aflat în vigoare din 1764[92]. La 1773, consilierul Martini, mult prea ocupat pentru a alcatui o strategie de anvergura a dezvoltarii scolilor medii, conturase totusi anumite repere, intrând în disputa cu Adam Kollar.

Din vâltoarea dezbaterilor iscate între moderati si radicali, a avut câstig de cauza piaristul Gratian Marx, ale carui principii, cumulate în *Historica enarratio reformationis studiorum humaniorum iussu Mariae Theresiae ab anno 1776 susceptae*, vor fi aplicate în tinuturile ereditare[93]. Aceasta lucrare nu era deosebit de îndrazneata, concretizând, în fapt, liniile trasate de Gaspari si pastrând multe din elementele de baza fixate în *Ratio Studiorum*, dar se caracteriza prin coerenta, logica, ordine si moderatie. parti substantiale ale ei fiind reutilizate în viitoarele programe reformiste. Clasele gramaticale se reduceau de la patru la trei, iar tematica si metodele pedagogice se modificau putin, accentul în studiu fiind pus tot pe latina, greaca si celelalte materii umane. Desigur, creatia lui Marx nu-i putea multumi nici pe Martini si, cu atât mai putin, pe van Swieten, cel care la Universitatea vieneza declansase un adevarat razboi împotriva traditiilor.

Discutiile se reiau, cu intensitate sporita, în momentul în care se hotaraste restructurarea învatamântului mediu din Ungaria. De data aceasta, ideile contradictorii se manifesta între Adam Kollar si Ürményi József, consilier al Cancelariei Aulice Maghiare, fost student al lui Martini si adept înversunat al acestuia[94]. De altfel, Ürményi, un specialist de mare competenta, va fi unul dintre pionii

de baza ai reformei administrative initiate, peste câtiva ani, de Iosif al II-lea. În conditiile în care schimbarile de la Universitatea vieneza erau în toi, consilierul maghiar îsi înainteaza, în 1775-1776, primele proiecte legate de învatamântul mediu, încredintându-i profesorului piarist Celestin Piller sarcina de a redacta o tematica pentru *studium novorum*, formula ce includea toate materiile neglijate în programele iezuite. Propunerile lui Ürményi erau atât de eficiente, încât vor fi incluse, fara amendamente deosebite, în prima parte a actului fundamental *Ratio Educationis*, sub titlul *De politico oeconomica scholas administrandi ratione*.

Programul masiv, referitor la toate treptele de învatamânt din Ungaria si partile anexe, cu denumirea completa de *Ratio educationis totisque rei litterariae regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* si cu variante ale textului în germana si în latina[95], a fost rodul unei gândiri colective, având la baza principii pedagogice germane si franceze, legiferarile anterioare ale lui Felbiger, ideile lui Marx, coordonatele noi aplicate în transformarea Universitatii vieneze si multe alte conceptii novatoare. Cu privire la paternitatea acestui document. parerile istoricilor sunt împartite: în timp ce Fináczy considera ca autorul principal a fost Ürményi, Csóka I. Lajos atribuie lucrarea lui Adam Kollar[96]. Se pare însa ca partea referitoare la conducerea, organizarea si administrarea scolilor ar apartine lui Ürményi si Kollar, în timp ce problemele de continut al studiilor si de directiva spirituala ar fi fost lasate pe seama lui Daniel Tersztyánszky -de origine germana, arhivar al Camerei Aulice imperiale- si a lui Makó Pál -ex-iezuit, fost profesor de matematica, fizica si stiinte naturale la Universitatea vieneza si la Terezianum, apoi profesor la Buda si la Pesta[97]. Fara îndoiala ca ultimii doi au îmbunatatit calitatea stilistica a programului si i-au oferit o anume istoricitate.

Ratio Educationis era structurat în trei mari capitole: primul reglementa administratia scolara si stabilea sursele care asigurau baza materiala a învatamântului, al doilea continea programul analitic pe cicluri de studii si dispozitiile metodice, iar al treilea dezvolta chestiunea regulamentelor scolare. Având în vedere vastitatea

materialului, nu este exclus ca la întocmirea lui sa-si fi adus contributia si consilierii imperiali Anton Pergen, Kaunitz, Martini, van Swieten sau Sonnenfels, pedagogii Felbiger sau Marx si multi altii. Printre marile merite ale acestei creatii colective se numarau: tutela deosebit de clar formulata a statului asupra întregii retele scolare; laicizarea procesului educational; deschiderea înspre tot ce este mai bun în învatamântul apusean; preluarea unor aspecte moderne din pedagogiile altor ordine catolice decât cel iezuit (cu precadere de la piaristi) si chiar din pedagogia protestanta; clasificarea materiilor în trei categorii -necesare, utile si facultative- cu pondere în programa în functie de aceste criterii; fixarea unor cicluri scolare pentru toate paturile sociale, favorizate sau defavorizate; uniformizarea si ordonarea retelei didactice; introducerea unor tematici noi, cu tenta stiintifica si practica; cultivarea limbilor nationale în nivelul primar, obligatoriu; frecventa deschisa în palierele medii si superioare, indiferent de confesiune; orientarea activitatii formative înspre real; extinderea studiilor juridice înspre clasele medii etc. Chiar si includerea limbii germane între materiile necesare si prioritare avea o valenta pozitiva, în masura în care aceasta decizie înlatura traditionalul monopol al latinei.

În învatamântul elementar, scolile erau clasificate în *vernaculare*, cu 1-2 învatatori, pentru sate sau mici târguri, *urbane*, cu 3 învatatori, unde alaturi de scris, citit si socotit se predau elemente de limba latina, si *primare* sau *normale*, cu 4 învatatori si 4 clase si cu dascali specializati care initiau în caligrafie, desen si muzica, pregatind învatatorii pentru primele doua tipuri de scoli. Desigur, în centrele districtelor scolare si pe lânga marile gimnazii, scolile primare sau normale, cu 4 clase, erau mai dezvoltate, unele transformându-se în adevarate scoli pedagogice[98]. Gimnaziile erau la rândul lor împartite în doua: gimnazii inferioare, asa-numitele *scoli gramaticale*, cu trei clase de gramatica (infima, medie si suprema), si gimnazii superioare, cu înca doua clase (retorica si poetica), pentru care se mai folosea conceptul de *scoala latina*. În cazul în care ele functionau în centre de district scolar sau pe lânga academii regale si universitati, aveau o structura îmbunatatita, fiind considerate arhigimnazii. Peste aceasta

treapta, se adaugau cursurile de filosofie, de doi ani, obligatorii pentru toti cei ce doreau sa urmeze facultatile din imperiu. Atunci când institutia de învatamânt încorpora si clase de filosofie sau câteva facultati, era ridicata la rangul de academie regala, iar daca ea cuprindea toate facultatile (teologie, drept sau medicina), era inclusa în rândul universitatilor, putine în imperiu[99].

Prin *Ratio Educationis*, erau recunoscute în Ungaria, ca scoli de stat, trei academii regale -la Târnavia (uneori cu rang universitar), Casovia si Györ- 8 arhigimnazii -la Buda, Pozsony, Besztercebánya, Györ, Pécs, Casovia, Oradea si Ungvár- 29 de gimnazii superioare si 27 de gimnazii inferioare. Treptat, arhigimnaziile de la Buda, Oradea, Pozsony si Pécs se vor transforma în academii regale, iar ca scoli medii si superioare tehnice, vor începe sa functioneze pe noi coordonate Academia miniera si forestiera de la Selmecz si Institutul economic de la Szempcz, unde predarea se facea în limba germana. Aceste scoli erau toate catolice, dar al 64-lea paragraf din *Ratio Educationis* trata si problema scolilor necatolice, încercând sa le introduca sub incidenta regulamentului unitar. Protestele au fost însa atât de mari, iar opozitia atât de îndârjita, încât, în mod tacit, scolile protestante si-au pastrat propriile programe de învatamânt si o oarecare autonomie, adaptându-se, mai mult formal, noilor cerinte fixate de stat[100].

În acelasi an în care se publica si intra în vigoare *Ratio Educationis*, în Ungaria se mai deruleaza o etapa importanta a reformelor, si anume are loc mutarea Universitatii de la Târnavia la Buda. La Târnavia a actionat, imediat dupa dizolvarea ordinului iezuit, o comisie care avea rolul de a decide asupra soartei scolii superioare de aici. Înca din 1769 existau propuneri pentru transferarea catedrelor de facultate la Buda, dar iezuitii reusisera sa amâne aceasta decizie. În cele din urma, în 1776, comisia condusa de contele Niczky a hotarât ca vechiul plan sa fie pus în aplicare, amanuntele procedurale fiind rezolvate de catre Ürményi. În 1777, prin decizia Mariei Tereza, complexul scolar de la Târnavia este defalcat: Seminarul General si facultatile se instaleaza la Buda, în sediul palatului regal donat de Curte în acest scop, iar Academia

regala si gimnaziul ramân pe loc. Fosta tipografie iezuita se împarte si ea în doua, jumatate fiind transportata la Buda, odata cu bunurile catedrelor restructurate de medicina, filosofie, drept si teologie. Pe lânga Seminarul General, la Buda se mai constituie Academia Tereziana, ce putea primi la studii 100 de tineri, anual. Cursurile din palatul regal se deschid chiar în anul scolar 1777/1778, incluzând numeroase materii suplimentare, prevazute în *Ratio Educationis*[101].

Tot din strategia reformista facea parte si deschiderea Seminarului greco-catolic de la Ungvár, în 1778, odata cu mutarea Episcopiei unite de la Muncaci acolo. Masura oferea oportunitati suplimentare tuturor tinerilor români sau ruteni, nevoiti pâna atunci sa frecventeze institutiile de învatamânt de la Viena, Roma, Agria si Târnavia. Din 1780. la arhigimnaziul de la Oradea se introduc, prin decizia Consiliului locumtenential, cursurile de filosofie, scoala fiind ridicata la rang de Academie regala -cu un Convict propriu- careia i se va atasa, mai târziu, si o catedra de drept[102].

În teritoriile maghiare, desi numarul convictelor se reduce prin unificarea lor, pastrându-se doar cele de la Buda, Györ, Târnavia, Casovia si Oradea, numarul locurilor în ele creste, fiind acceptati, din ce în ce mai des, si nobilii armalisti, fara posibilitati materiale. La Universitatea de la Buda mai intervin mici modificari, se introduc mereu materii noi, se fac planuri pentru a extinde cursurile de teologie la cinci ani sau pentru a restrânge cursurile de drept de la trei la doi ani. iar studentilor care se pregatesc pentru specializare într-un domeniu sau pentru cariere de profesori în învatamântul mediu si superior li se îngaduie sa repete câte un an de studiu[103].

Sarbatorirea intrarii în vigoare a programului *Ratio Educationis*, o idee la care Maria Tereza a tinut foarte mult, nu s-a putut organiza decât în iunie 1780, la palatul regal din Buda. Documentul scolar a fost atât de bine gândit, încât a continuat sa fie aplicat si în timpul reformelor, mult mai spectaculoase, ale lui Iosif al II-lea. În 1779, Gratian Marx a încercat sa-i faca mici retusari, în intentia de a-i explicita continutul. Se pare ca acest act scolar fundamental a avut o influenta mai mare asupra spatiului

transilvanean chiar decât *Norma Regia* din 1781[104]. Având în vedere faptul ca în 1780, la Sibiu, Guberniul a convocat o sedinta la care au fost prezenti directorii scolilor normale din provincie, în scopul de a prelucra instructiunile de adoptare a normelor din *Ratio Educationis*[105], e posibil ca programul sa fi fost, cel putin pentru scolile primare, un reper de baza al învatamântului ardelean. Aceasta este însa o problema asupra careia istoricii nu s-au aplecat, deocamdata, cu suficienta atentie.

Odata cu preluarea puterii de catre Iosif la II-lea, politica scolara a statului se dinamizeaza spectaculos. La început, împaratul nu-si stabilise strategii foarte clare în domeniul învatamântului, reconfirmând în întregime *Ratio Educationis*, dar era hotarât ca, pe masura ce se va informa asupra situatiei, sa efectueze schimbari radicale. El s-a sprijinit, în buna parte, pe activitatea acelorasi consilieri care îsi demonstrasera competenta în timpul Mariei Tereza, de genul lui Sonnenfels sau Kaunitz, ultimul, din ce în ce mai prolific, trimitând în 1786 noi planuri Ecaterinei a II-a pentru dezvoltarea retelei scolare din Rusia[106].

În 1781, pentru Transilvania se introduce un program aparte, *Norma Regia*, în elaborarea caruia un rol important i-a revenit inspectorului scolar Mártonffi József. Actul era, în fapt, un apendice al lui *Ratio Educationis*, referindu-se, aproape exclusiv, la problema gimnaziilor. Structurat în doua parti si trei capitole, el confirma dreptul absolut al autoritatilor laice (Guberniu si Comisia scolara) în coordonarea educatiei. Erau stabilite, totodata, materiile si programul de studiu în învatamântul mediu; tipurile de scoli medii (cu trei si cinci clase); manualele utilizate; atributiile directorilor si profesorilor; aspectele legate de îmbunatatirea moralei, disciplinei si sanatatii elevilor; obligatiile comunitatilor în ceea ce priveste sustinerea materiala a procesului formativ; componenta Comisiei scolare; procedurile de desemnare a profesorilor etc. Se interzicea drastic procurarea de bani pentru institutiile de învatamânt prin colecte sau prin activitati extrascolare ale elevilor; se introduceau noile metode pedagogice; erau stimulate calitatile individuale ale tinerilor; se evidentia necesitatea angrenarii parintilor în activitatea scolara; se

contura un alt sistem de premii si penalitati; se delimita intervalul vacantelor; se restrângea accesul la studii medii numai la categoria absolventilor de scoli normale, principale sau nationale care au depasit vârsta de 12 ani; se pretindea ca rapoartele catre Comisia scolara sa se înainteze de doua ori pe an; se fixau datele si continutul examenelor si se instituiau multe alte reglementari necesare în reteaua scolara a provinciei. Desi în capitolul referitor la administratia învatamântului pot fi regasite numeroase prevederi cuprinse si în *Ratio Educationis*, programa pentru Transilvania avea un caracter mai moderat si mai confesional. În felul în care actul era întocmit, el nu elimina posibilitatea unor eventuale modificari, având mai mult aspectul unui proiect decât cel al unei legi. De-acum, accesul în scoli nu mai este câtusi de putin conditionat de etnia sau religia tinerilor.

Statul a încercat sa extinda incidenta acestor prevederi asupra scolilor protestante dar, ca si în Ungaria, dupa aprige dezbateri în Comisia scolara sau în alte foruri, reformatii, luteranii si unitarienii au reusit sa-si prezerve micile autonomii în materie de educatie si sa evolueze oarecum în paralel cu noile regulamente[107].

Asemenea Mariei Tereza, Iosif al II-lea s-a confruntat cu o dificultate majora în aplicarea reformelor sale, si anume lipsa fondurilor. Pentru a o putea depasi, împaratul nu a evitat masurile restrictive în materie de învatamânt, chiar daca acestea subrezeau puterea bisericii romano-catolice. În fond, si preotii erau, într-un fel, functionari ai statului, iar educatia lor trebuia sa intre în sfera de competenta a Curtii. Ca urmare, posibilitatea studiilor efectuate la Roma se reduce si seminarele episcopale (diecezane) se desfiinteaza, tinerii teologi fiind concentrati în seminare generale. În Ungaria, astfel de seminare iau fiinta la Buda, la Casovia si la Pécs, temporar la Agria, treptat, odata cu mutarea Consiliului locumtenential de la Pozsony la Buda, Seminarul general de la Buda fiind transferat la Pozsony, iar la Pesta constituindu-se un nou Seminar, prin aducerea celui de la Agria. Restructurarea era cât pe ce sa-i afecteze si pe greco-catolicii episcopiilor de la Blaj si Muncaci, a caror pregatire era planificata a se desfasura în Seminarul general de la Casovia, însa,

dupa insistentele episcopului de la Muncaci, s-a acceptat varianta unui seminar la Ungvár[108], ce va functiona în paralel cu Seminarul greco-catolic mutat de la Viena la Agria si apoi la Lemberg, unde se va aduce si Seminarul Blajului.

Diminuarea numarului de seminare (coroborata cu perfectionarea studiilor teologice care se extind la sase ani) se adauga anterioarei decizii de a reduce numarul universitatilor din imperiu la trei (Viena, Louvain si Buda), luata tot din considerentul de a reduce cheltuielile. Având în vedere faptul ca pâna si congregatiile si confraternitatile se dizolva (inclusiv cunoscutele congregatii Sfânta Maria create de iezuiti pe lânga scoli), iar ordinele catolice nu sunt pastrate decât daca detin scoli, aziluri si orfelinate sau daca desfasoara activitate culturala si stiintifica, spaima episcopilor ca li se vor destrama diecezele parea îndeajuns de îndreptatita[109]. Cea mai importanta institutie de învatamânt din Transilvania, Colegiul catolic de la Cluj, ajuns în mâinile piaristilor, îsi pierde, partial, valentele de scoala superioara, în pofida mentinerii unor catedre de facultate, transformându-se în Liceu academic. În Ungaria, se mai pastreaza o singura universitate, cea de la Buda, trecuta din 1784 la Pesta, si trei colegii (licee). Toate sumele rezultate din lichidarea seminarelor diecezane, a congregatiilor, confraternitatilor sau a anumitor ordine, din secularizarea fundatiilor religioase si din încetarea activitatii scolilor manastiresti intra în bugetul Camerei imperiale, ridicând Fondul de studii la uriasa suma de 2.765.152 de florini, bani ce se vor redistribui echitabil, pe provincii, în functie de necesitati[110]. De data aceasta, alocatiile vizeaza, cu precadere, învatamântul primar, veriga cea mai slaba a ciclului scolar, desi Ürményi ar fi dorit conturarea altor prioritati.

Între timp, se reorganizeaza si Comisia de Studii vieneza (Studienhofkommission), având în componenta zece consilieri austrieci si trei maghiari, prezidati de Gotfried van Swieten. Printre membrii ei, se numarau Sonnenfels, Birkenstock, Rautenstrauch, Marx, Ürményi, Izdenczy, Bedekovich si Pásztori, specialisti cu opinii foarte variate despre evolutia domeniului scolar. Atât Ürményi, cât mai ales Marx, îsi permiteau sa critice stradaniile lui

Iosif al II-lea de centralizare si uniformizare a învatamântului, acuzându-l pe împarat ca promoveaza o conceptie prea mecanicista si fiziocrata[111]. Sporindu-si autoritatea, Studienhofkommission a pus în umbra activitatea comisiilor scolare de pe lânga Consiliul locumtenential si Guberniu.

Comisia de studii din Transilvania (Commissio Litteraria) se formase în urma patentei imperiale din mai 1781, prin desprinderea din Commissio Publico-Ecclesiastica, si avea în frunte pe episcopul catolic Batthyány, apoi, din 1782, pe guvernatorul Brukenthal, iar din 1785, pe consilierul Eszterházy. În momentul în care fundatiile confesionale sunt scoase de sub tutela bisericii, în provincie se înfiinteaza Commissio Fundationalis, în 1782, prezidata de viitorul tezaurar Bánffy, iar din 1786, tot de Eszterházy. În 1784, în Transilvania ia nastere si Comisia Mixta, având rolul de a introduce un sistem unitar de învatamânt pentru scolile de toate religiile, cu anumite reusite la nivelul educatiei elementare. În 1790, prin restitutie, aceste foruri provinciale, create de Iosif al II-lea, se vor dizolva, pastrându-se doar vechea Commissio Ecclesiastica[112]. Interesant este faptul ca românul catolicizat Stefan Koszta, protocolist gubernial si actuar în Commissio Litteraria (Commissio in Negotio Studiorum), a îndeplinit simultan functia de secretar în mai multe dintre comisiile nou create[113].

În întregul imperiu, comisiile scolare provinciale, conduse din ce în ce mai autoritar de Comisia vieneza de Studii, vor avea o activitate bogata în ceea ce priveste învatamântul mediu, declasificând, promovând si dizolvând numeroase gimnazii sau constituind altele noi[114]. Chiar si gimnaziile protestante vor fi afectate, desi ele au reusit sa evite respectarea stricta a reglementarilor din *Ratio Educationis* si *Norma Regia*[115]. În Ungaria, liderii opozitiei protestante erau profesorii Hatvani István, de la Colegiul din Debretin, si Domokos László, ei luând atitudine în 1785, printr-un *elaboratum*, împotriva *Ratio Educationis*[116], în timp ce în Transilvania, rezistenta era dirijata de Consistoriul reformat si de profesorii de la Aiud, Cluj si Târgu-Mures.

Manifestarile contra regulamentelor scolare instituite de autoritatea centrala erau posibile în atmosfera sociala mai relaxata, creata prin intermediul decretului de toleranta. Aplicat mai repede în Ungaria si, la 8 noiembrie 1781, publicat în Transilvania, decretul împlinea un deziderat mai vechi al lui Iosif al II-lea. Împaratul, sustinut de Gebler si Kaunitz, a trecut peste rezervele consilierilor Löhr si Hatzfeld si peste protestele bisericii catolice, acordând drepturi si privilegii cetatenesti depline pentru locuitorii protestanti sau ortodocsi si numeroase facilitati pentru evreii din imperiu. Printre prevederile mai importante ale actului se numarau cele referitoare la exercitarea libera a credintei si a profesiunilor; ridicarea restrictiilor privind accesul în administratie, în orase si în bresle; interdictia obstacularii vizitatiilor canonice ale liderilor bisericilor necatolice; încuviintarea casatoriilor mixte; respectarea sarbatorilor religioase altele decât catolice; aprobarea tiparirii calendarelor tuturor bisericilor si, mai ales, obligatia comunitatilor mai mari de 100 de case de a avea scoala si preot propriu[117]. Prozelitismul fortat nu se mai accepta sub nici o forma, iar juramintele depuse de functionari la ocuparea posturilor erau concepute în asa fel încât sa nu contravina preceptelor celorlalte religii.

În Ungaria si Transilvania, atât Consiliul locumtenential si Guberniul, cât si episcopiile romano-catolice sau conducerile comitatelor si oraselor au facut tot posibilul pentru a anula sau macar a modifica decretul de toleranta. . S-a ajuns chiar la a se planui o ridicare a comitatelor, în scopul de a se demonstra ca hotarârea imperiala nu este bine primita de populatie. Toate tentativele de nesubordonare, mai mult sau mai putin disperate, au fost sortite esecului, Iosif al II-lea constientizând faptul ca, prin decizia luata, va câstiga simpatia si fidelitatea cetatenilor necatolici, care reprezentau cam o treime din populatia imperiului[118]. Corespondenta împaratului cu Guberniul si cu Consiliul locumtenential releva intentia sa de a urgenta aplicarea decretului si, pentru ca administratiile locale taraganau mereu îndeplinirea ordinelor, scrisorile imperiale au, deseori, accente raspicate, ferme si amenintatoare[119].

Principiul egalitarismului sanselor, promovat de suveran, urmarea, printre altele, includerea scolilor protestante si ortodoxe în sistemul învatamântului de stat, obiectiv pe care Maria Tereza nu apucase sa-l realizeze decât în mica masura. Sub presedintia consilierului Skerlecz, Felbiger convoaca la Pozsony un consiliu scolar, la care participa specialisti în educatie ca profesorul reformat Hatvani de la Debretin, contele Ráday, calvin, luteranul Benczur, baronul Pronay, parohul Thessedik, directorul scolar Iancovici etc. Dupa sedinte desfasurate pe parcursul a patru saptamâni, protestantii obtin o mica victorie, amânând cu un an preluarea programului *Ratio Educationis* în institutiile lor de învatamânt. Opiniile lor sunt din ce în ce mai ascultate si în Comisia vieneza de Studii, prezidata de van Swieten, si chiar în Consiliul de Stat, unde Martini le apara sistematic drepturile. Ei considera ca pericolul instaurarii tutelei catolice asupra tuturor scolilor înca nu a disparut si înainteaza mereu observatii sau propuneri noi, prelungind dezbaterile pâna la sfârsitul domniei lui Iosif al II-lea.

Mai intens se manifesta împotriva uniformizarii protestantii din Ardeal. Aici, trei sferturi din Guberniu devenise necatolic în urma decretului de toleranta, asa încât rezistenta va fi bine organizata. Temându-se ca le vor fi secularizate fondurile de studii, ei solicita mentinerea situatiei de status-quo si neamestecul autoritatilor în activitatea lor pedagogica, stârnind, astfel, pâna si indignarea lui Martini, o personalitate cu vederi liberale în plan confesional. Comisia Mixta -constituita în provincie în 1784, din reprezentantii celor patru religii recepte, cu intentia de a gasi o cale pentru uniformizarea retelei scolare- este incapabila sa-si împlineasca, în aceste conditii, mandatul, cu toate ca suveranul propusese separarea învatamântului teologic de celelalte cicluri formative, spre a facilita desfasurarea negocierilor.

În acelasi an, pedagogii protestanti din Ungaria si Transilvania sunt din nou chemati de van Swieten la Viena, ocazie cu care ei înainteaza noi proiecte; li se acorda câteva posturi de directori scolari de district; câstiga o autonomie sporita la nivelul scolilor elementare, precum si dreptul de a-si constitui catedre teologice

separate; li se adreseaza invitatia de a participa la reformarea gimnaziilor si îsi prezerva anumite atributiuni de autoconducere. Astfel, introducerea lor sub incidenta regulamentelor *Ratio Educationis* si *Norma Regia* se realizeaza doar partial, printr-un lung sir de compromisuri[120]. Ideea scolilor mixte din punct de vedere etnic si confesional, aflate sub controlul total al statului si functionând pe baza unor programe unitare, s-a întrupat numai la nivelul învatamântului primar, iar dupa moartea lui Iosif al II-lea, nu se va mai urmari promovarea ei[121].

Multe alte masuri adoptate în epoca iosefina erau orientate în sensul uniformizarii si centralizarii administratiei si învatamântului, În 1783, la ordinul Curtii, Consiliul locumtenential a împartit teritoriul maghiar în patru zone, în functie de prioritatile politicii scolare, ele suprapunându-se peste directoratele de studii înfiintate cu câtiva ani înainte[122]. Tot în 1783, dupa controlul efectuat în provincii, împaratul si-a exprimat nemultumirea în legatura cu activitatea Universitatii de la Buda, unde din 42 de profesori, 17 erau fosti iezuiti, ceea ce însemna ca hotarârea sa *Ordo divinorum et studiorum*, menita a reduce influenta confesionala în învatamântul mediu si superior, nu fusese înca aplicata[123]. Ürményi a fost trimis pentru a ancheta situatia de la Universitatea maghiara, iar masurile nu s-au lasat asteptate: catedrele facultatilor s-au transferat la Pesta; profesorilor de acolo li s-a instituit obligatia de a-si sustine doctoratele; cadrele didactice din colegii si arhigimnazii au fost examinate cu mare atentie, fara a se tine cont de confesiunea lor (cu exceptia sectiei teologice); s-a decis ca decanii sa se desemneze anual; s-au facut noi dotari; s-a solutionat problema salariilor; s-au introdus materii noi etc.[124]. Dintre dascalii ordinelor catolice, doar piaristii au reusit sa-si îmbunatateasca prezenta în reteaua scolara[125].

O alta dispozitie, situata în prelungirea strategiilor de uniformizare schitate de Maria Tereza, a fost cea legata de germanizarea sistemului politico-administrativ si educational, publicata în noiembrie 1784 si având ca termen-limita de îndeplinire anul 1787. Se prevedea ca, de la data respectiva, în ierarhia birocratica sa se utilizeze numai limba germana, cauzele juridice sa

fie sustinute, de asemenea, în germana, iar personalul din învatamânt, la toate nivelurile, era nevoit, la rândul lui, sa învete limba oficiala a imperiului pentru a-si putea pastra posturile. Accesul tinerilor în gimnazii s-a conditionat si el, astfel, de cunoasterea germanei[126]. În pofida opozitiilor Consiliului locumtenential, Guberniului si comitatelor, suveranul era ferm hotarât sa concretizeze acest obiectiv. El si-a reconfirmat decizia printr-o noua patenta emisa în 1786, dar a mai acordat un nou interval de trei ani pentru executarea ei. În perioada 1787-1788, a început verificarea drastica a modului în care profesorii au asimilat limba germana, în gimnaziile si colegiile din Ungaria si Ardeal sau la Universitatea de la Pesta s-au adus numerosi pedagogi din spatiul austriac si au fost înlaturate din reteaua scolara cadre de valoare, care nu au reusit sa-si însuseasca ordinul (spre exemplu, cazul istoricului Katona, profesor la Universitatea din Pesta)[127]. Restauratia de dupa Iosif al II-lea a oprit procesul germanizarii intensive, ce a creat o adevarata teroare în teritoriile supuse.

Preluarea fundatiilor religioase de catre Camera imperiala a constituit si ea una dintre caile de exercitare deplina a autoritatii statului în domeniul învatamântului. Prin intermediul acordarii burselor, Curtea avea, de-acum, posibilitatea de a dirija fluxul populatiei scolare în functie de propriile interese. În Ungaria s-au instituit trei categorii de burse, si anume de 260 de florini, 200 de florini si 160 de florini, tinerilor dându-li-se posibilitatea de a-si alege singuri institutia de învatamânt pe care doreau sa o frecventeze[128]. În Transilvania, provincie mai saraca, s-a stabilit un alt cuantum al celor trei tipuri de burse -adica 120, 80 si 60 de florini- pentru studiosii care beneficiau de sprijinul statului[129]. Oricum, sistemul burselor nu asigura un suport pentru pregatire la nivelul atins anterior de fundatiile religioase, contribuind, practic, la scaderea frecventei în învatamântul mediu si superior, dar el reprezenta o modalitate eficienta de restrângere a cheltuielilor.

Tot din considerente economice, în universitati, colegii, arhigimnazii si gimnazii s-a renuntat la gratuitate, introducându-se taxele scolare. În Ungaria, ele erau de 6 florini pentru gimnazii, 9

florini pentru arhigimnazii sau colegii si 15 florini pentru universitate[130], iar în Transilvania, sumele fixate pentru accesul la cursuri erau cu ceva mai mici. Elevii, inclusiv cei de origine nobiliara, care nu obtinusera burse erau obligati sa plateasca taxele de studiu, exceptie facându-se doar în cazul unor gimnazii sau colegii protestante, unde, pe baza autonomiei prezervate, s-a mentinut principiul gratuitatii învatamântului.

În timpul lui Iosif al II-lea, modernizarea ciclurilor formative mediu si superior nu a însemnat si extinderea lor. În fapt, numarul gimnaziilor, arhigimnaziilor, colegiilor si seminarelor s-a redus, iar în Ungaria, populatia scolara aferenta acestor trepte de învatamânt s-a diminuat, de la 8356 de elevi, în 1784, la 4629 de elevi, în 1788[131], scaderea încadrându-se în parametri asemanatori în Transilvania. Tinerii uniti au fost în mare masura afectati de noile restrictii, în 1790, din 421 de burse acordate, numai o infima parte revenindu-le românilor[132]. La stipendiile daruite parcimonios si la taxele de studii, se adauga clauza cunoasterii limbii germane, impusa acelora ce doreau a-si continua pregatirea, micsorându-le astfel sansele.

Daca în reteaua scolilor medii si superioare regresia cantitativa a fost evidenta, tendinte diametral opuse s-au manifestat în învatamântul elementar, unde suveranul si-a concentrat majoritatea resurselor alocate politicii educationale. Metodele pedagogice ale lui Felbiger fusesera pe parcurs corectate de Gall si van Swieten, devenind mai eficiente, mai simple si mai rationale[133]. Extinderea aplicarii lor s-a facut relativ rapid, prin eforturile Curtii.

Pentru români, reforma scolilor primare, initiata de consilierii Mariei Tereza si continuata de Iosif al II-lea, a adus multe lucruri bune. În Transilvania, scoala Blajului dobândeste în 1782 o noua clasa, transformându-se în scoala principala cu trei clase, iar din 1784, în scoala normala cu patru clase si patru dascali[134]. Tot aici, în 1782 se inaugureaza Directoratul scolar al învatamântului greco-catolic din provincie, condus, pâna în 1794, de Gheorghe Sincai. Activitatea sa fiind analizata în capitolul anterior, nu se va insista asupra ei, ci vom mentiona doar faptul ca în functia de director al scolilor unite s-au mai succedat, la sfârsitul veacului al XVIII-lea si la

începutul celui urmator, Gheorghe Tatu (1794-1796), Vasile Nemes (1797-1807) si Benedict Fogarasi (1807-1830).

În acelasi an 1782, directorul scolar suprem al Ardealului, Mártonffi, propune înfiintarea a 47 de scoli primare în comitate si districte, înca 8 în scaunele secuiesti, 10 în scaunele sasesti si a unei noi scoli graniceresti pentru români si secui[135]. Tot acum, se constituie 12 scoli triviale românesti, asa încât, în vederea asigurarii cadrelor necesare, Sincai deschide cursurile preparandiale de câteva saptamâni, desfasurate în paralel cu cele din scoala normala. Chiar daca nu a ridicat în jur de 300 de scoli, dupa cum a sustinut în faimoasa sa Elegie, e cert ca el a înaintat numeroase proiecte pentru noi institutii de învatamânt si pentru îmbunatatirea dotarilor. În 1784, în urma unor astfel de revendicari, directorul unit a obtinut aprobarea pentru 59 de scoli suplimentare[136]. Favorizata a fost, cu precadere, zona muntilor Apuseni, cu o dinamica economica aparte, unde s-au propus scoli la Abrud, Zlatna, Brad, în apropiere, la Turda etc.[137]. Aici functionau si scoli germane bune la Zlatna, Rosia Montana, Certeje si Baita.

Curtea a facut mari presiuni pentru a angrena comunitatile în sustinerea retelei scolare. În perioada 1785-1786, prin reluarea ferma a unor reglementari anterioare, s-a instituit obligatia contractelor pentru învatatori, dispozitie care specifica statutul si drepturile lor în mijlocul colectivitatilor si modul în care satele erau nevoite sa sprijine activitatea didactica. Localitatile rurale au fost împartite în trei categorii: cele cu peste 500 de locuitori, cele având între 300 si 500 de locuitori si cele cu pâna la 300 de locuitori, salariile dascalilor fixându-se în functie de aceasta clasificare[138]. Masura s-a aplicat cu precadere în Banat, dar s-a extins, sporadic, si în Ardeal.

Alaturi de Sincai, cereri pentru dezvoltarea învatamântului unit au mai înaintat si vicarul Blajului, Ignatie Darabant (cel mai important proiect al sau fiind elaborat în 1782), sau episcopul Bob (care în 1783 a solicitat înfiintarea unui gimnaziu la Nasaud, revenind cu alte doleante în 1785)[139]. În 1787, o circulara a lui Bob pretindea comunitatilor greco-catolice sa se mobilizeze pentru a-si constitui

propriile scoli confesionale sau districtuale, în raport cu marimea satelor[140].

Din 1783, scolile graniceresti de la Nasaud si Orlat, înconjurate de o salba de scoli triviale, se redimensioneaza la trei clase elementare, apoi la 4, iar în anul urmator, la Nasaud se constituie Institutul militar pentru cadrele inferioare, cu o eficienta activitate în ceea ce priveste învatarea limbii germane. În centrul scolar din localitate, cu dascali bine pregatiti, se tineau, mai mult sau mai putin recunoscute oficial, si cursuri preparandiale. Consideram ca opinia unor istorici, potrivit careia în provincie, în epoca iosefina, ar fi existat 211 scoli apartinând diecezei Fagarasului[141], este exagerata, în pofida stradaniilor deosebite ale lui Sincai, însa Blajul devenise un focar educational puternic prin cursurile sale medii, având inclusiv clase de filosofie. Mutarea Seminarului a afectat, într-o oarecare masura, activitatea acestui centru, pâna la perioada restauratiei. În 1786 Iosif al II-lea a revenit cu un nou ordin, solicitând înfiintarea de scoli în toate satele mari[142].

Scolile ortodoxe din Transilvania erau, de asemenea, în expansiune. Directoratul scolar ortodox îsi începuse activitatea în 1785, prin desemnarea lui Dimitrie Eustatievici în fruntea lui. Din 1795, functia a fost preluata de Radu Tempea, din 1808 de Gheorghe Haines si din 1814 de Moise Fulea, cel care va coordona reteaua scolara pâna în 1848[143]. Masura întemeierii Directoratului scolar dadea curs, în parte, mai vechilor planuri elaborate de Molnar-Piuariu sau de vicarul Ioan Popovici, ei purtând o intensa corespondenta cu autoritatile pe tema organizarii învatamântului ortodox din provincie. În 1782 cunoscutul medic avansase, în doua memorii, mai multe propuneri în acest sens, solicitând o retea de 70 de scoli triviale, aflate sub autoritatea unui director, iar în 1784 revenise cu alte solicitari. Eforturile sale nu au fost zadarnice, din 1785, în discutiile dintre directorul suprem Mártonffi si episcopul Nichitici, abordându-se chestiuni legate de seminarul ortodox si de Directoratul scolar. Consecintele negocierilor au fost numirea lui Eustatievici, secretar episcopal si notar al Consistoriului, în postul de

director si includerea a sapte scoli ortodoxe în reteaua învatamântului de stat, ele mentinându-se si în epoca restauratiei[144].

Imediat dupa preluarea atributiunilor specifice, Eustatievici a deschis cursurile de norma pentru pregatirea dascalilor, în cicluri de câte sase saptamâni, desfasurate de doua ori pe an. Pentru ca ideea unui seminar nu s-a materializat, aceste cursuri aveau si rolul de a asigura o minima baza formativa candidatilor la preotie. Tinând seama de activitatea directorului scolar, episcopul Nichitici, printr-o circulara emisa în 1787, a dispus ca sa nu mai fie acceptati ca preoti decât cei care au frecventat cel putin scoala Sibiului[145]. Atât Directoratul scolar de la Sibiu, cât si institutia similara de la Blaj erau subordonate directorului suprem al scolilor din Transilvania, Mártonffi, urmat în functie, din 1786, de Lerchenfeld.

Eustatievici si mai apoi Tempea au încercat sa ridice scoala de traditie din Scheii Brasovului la rang de scoala normala capitala, dar nu s-a reusit, pâna în 1804, decât transformarea ei în scoala primara centrala, din 1787 cu trei clase, condusa de protopopul Brasovului. Si aici, în conditiile în care un seminar ortodox nu exista în provincie, erau pregatiti candidati la preotie[146]. Întemeierea scolilor fiind pusa cu deosebire pe seama comunitatilor, Fondul scolilor nationale nu s-a aratat generos cu învatamântul ortodox. Sustinerea a crescut putin dupa ce au fost disponibilizate anumite sume prin reducerea unor seminare si catedre de teologie din provincie, dar sprijinul nu acoperea, nici pe departe, marile necesitati. Existau câteva scoli ortodoxe relativ bine structurate, apartinând unor localitati mai prospere din zonele Fagarasului, Hategului si Brasovului sau rasfirate în întreg spatiul transilvanean, insuficiente însa în raport cu procentul mare al populatiei de aceasta religie. Documentul lui Iosif al II-lea din 1785, privind refacerea unor scoli ortodoxe si construirea altora noi, completat de hotarârea Comisiei vieneze de Studii din 1786, publicata în 1788, nefiind sustinute material, nu au reusit sa schimbe radical situatia[147].

Se impun, totusi, o serie de aspecte pozitive, derivate din decretul de toleranta. Înca din 1783 a început campania sistematica de dezvoltare a scolilor primare ortodoxe, s-au constituit institutii de

învatamânt noi (în special în comitatele Solnocul Interior si Solnocul Mijlociu), iar 25 de dascali ortodocsi au fost platiti din Fondul scolilor nationale. De asemenea, luasera nastere scoli mixte, cu elevi greco-catolici si ortodocsi, în unele localitati (la Târgu-Mures, de exemplu, functiona o scoala mai mare de acest tip) sau scoli districtuale care reuneau copii din mai multe sate[148], iar accesul era permis si în scolile primare ale altor religii, în scolile elementare miniere de la Sacarâmb si Zlatna sau în scolile salinare de la Turda, Ocna Dej, Ocna Sibiu, Cojocna, Praid, Rona, Sugatag, Viseul de Sus etc. În 1792 si 1793, Consistoriul sibian a încercat sa puna în aplicare noi rezolutii imperiale legate de înfiintarea câtorva scoli ortodoxe suplimentare.

În Partium, Directoratul scolar unit s-a format în 1785, fiind condus de Simeon Maghiar, dupa ce, anterior, Ciontos avusese atributii de coordonare a scolilor primare. Urmatorii directori vor fi Ioan Corneli (1792-1806), Ioan Molnar (în perioada 1806-1808, în care Directoratul se mutase temporar la Carei, sub tutela Muncaciului), Mihai Benei (1808-1815), pentru ca, apoi, Ioan Corneli sa fie repus în functie, dupa un interimat asigurat de Mihai Borbola[149]. La Oradea exista, din 1739, o mica scoala unita, iar proiectul din 1756 al lui Meletie Kovaci pentru ridicarea unui seminar, a unor scoli noi la Oradea, Beius si Vascau si a unei manastiri basilitane fusese urmat de numeroase alte memorii. Aici posibilitatile economice erau mai mari, dupa ce Episcopia unita câstigase domeniul Beiusului.

În 1780, Simeon Maghiar s-a întors de la Viena în urma definitivarii studiilor teologice, devenind dascal în scoala unita din Oradea, care din 1773 avea statut de scoala primara centrala. În 1782 ea s-a transformat în scoala capitala nationala, iar în 1784 a fost promovata la rangul de Schola Praeparandorum Valachorum Ludimagistrorum[150]. În 1785, directorul scolar unit raporta deja inspectorului Luby Károly ca a finalizat pregatirea a 11 învatatori, în 1786 scoala avea 31 de tineri, iar în 1788 absolvisera cursurile 45 de dascali[151], cifrele evidentiind un proces evolutiv constant.

În 1786 si 1788, Curtea transmitea noi dispozitii privind înfiintarea scolilor triviale sau satesti în Bihor. Iosif al II-lea aprobase constituirea a 74 de scoli, dintre care 30 în tinutul Oradiei, 14 pe domeniul Beiusului si 30 în împrejurimile Salontei[152], dar ele s-au ridicat doar în mica parte. În 1792, Leopold al II-lea a dat o rezolutie favorabila cererilor insistente ale episcopului Darabant, cel care, în fapt, relua doleantele anterioare exprimate de Meletie Kovaci, înfiintându-se, astfel, Seminarul român-unit din Oradea, în fosta cladire a ordinului iezuit, sub conducerea unui canonic episcopal. În primul an, el va avea doar sase candidati la preotie, însa numarul seminaristilor va creste repede[153].

În 1793, în dieceza greco-catolica a Oradiei existau 55 de comunitati care aveau scoala primara proprie[154], aceasra retea deteriorându-se în anii urmatori, pe masura ce ecourile reformelor lui Iosif al II-lea se sting. În Maramures si Satmar, zone aflate tot sub coordonarea Districtului scolar Oradea, reperele dezvoltarii scolilor primare sunt asemanatoare. Scolile ortodoxe din Partium se aflau sub conducerea unor proinspectori, dintre care cunoastem, pâna în 1811, numele lui Teodor Abrahamovici si Gavril Constantinovici[155].

În Banat, Directoratul scolar ortodox s-a înfiintat cu mult timp înainte, în fruntea lui aflându-se, la sfârsitul secolului al XVIII-lea, Daniel Lazzarini (1770-1773), Teodor Iancovici (1773-1782), Avram Mrazovici (1783-1786) si Vasile Nicolici (1787-1803)[156]. În schimb, în granita, primul director ortodox, Grigore Obradovici, îsi începe activitatea mai târziu decât omologii lui din Transilvania, exercitându-si atributiile de conducere între 1795(1796)-1812.

Includerea provinciei civile în teritoriul Ungariei, sub forma a trei comitate (Timis, Torontal si Caras), prin acceptarea, în 1779, a propunerilor comisiei Niczky[157], a provocat schimbari de substanta în reteaua scolilor ortodoxe. Directorul Iancovici îsi pastreaza functia, dar devine subordonat al Directorului regal al Districtului scolar Oradea, asemenea lui Karlitzky, coordonatorul scolilor catolice banatene[158]. În urma protestelor Carlovitului, Curtea, în loc sa extinda reteaua ortodoxa de învatamânt, a preferat, într-o prima faza, varianta reducerii scolilor germane, pentru a diminua

cheltuielile. Scolile normale de la Panciova, Biserica Alba sau Timisoara îsi continua însa activitatea.

Spatiul graniceresc se afla sub totala autoritate a Consiliului Aulic de Razboi, asa încât, în problemele educationale, era scos de sub incidenta reglementarilor din *Regulile Directive* sau din *Schulpatent*. Aici s-au aplicat, cu deosebita strictete, prevederile din 1784 ale lui Iosif al II-lea privind germanizarea administratiei si învatamântului[159]. În general, toate hotarârile legate de reformarea scolilor primare au avut mai putin ecou în tinuturile militarizate banatene, unde Comandamentul militar a privit cu reticenta dezvoltarea educatiei în sens national. Desigur, forurile militare nu au putut bloca în întregime progresul activitatii pedagogice, si, de-altfel, ele nici nu urmareau un astfel de obiectiv.

Înca din 1766, Maria Tereza ordonase ca în toate comunele în care exista parohii sa fie repartizati si învatatori, dar lipseau mijloacele necesare spre îndeplinirea acestui deziderat[160]. Pentru a ridica nivelul pregatirii elementare, Consiliul Aulic de Razboi a stabilit, în 1774, ca dascalii sa-si ocupe locurile în scolile satesti, comunale sau nationale numai prin concurs. În pofida rigidei administratii militare, scolile traverseaza un proces relativ constant de crestere între 1775 si 1800, cu un mic regres în perioada !788-1791, datorita razboaielor cu turcii. Preocuparea era mai mare, în mod firesc, pentru situatia scolilor triviale -cu precadere germane, destul de putine- decât pentru cea a lacasurilor satesti de educatie ale ortodocsilor.

Dupa 1783, prin includerea în granita a Caransebesului (împreuna cu 12 sate din vecinatate), conducerea militara a câstigat o scoala buna, în localitatea atasata jurisdictiei deschizându-se, din 1787, si o scoala triviala germana, transformata mai târziu în scoala normala[161]. Cu exceptia celor triviale, capitale sau normale, institutiile de învatamânt primar din granita erau sustinute de catre comunitati, întâmpinând mari dificultati. Totusi, frecventa copiilor la cursuri era mai buna ca în Banatul civil, datorita controalelor dese ale ofiterilor inspectori sau ale protopopilor. Dupa 1790, atmosfera creata de Congresul iliric a determinat comandamentele regimentelor sa

accepte masura constituirii unui Directorat scolar al granitei, înfiintat în 1792, cu sediul la Biserica Alba si avându-l în frunte pe Schlösser. La scurta vreme dupa aceea, în 1795 sau 1796, se instituie si un director ortodox, subordonat lui Schlösser, în persoana lui Grigore Obradovici. El va prelua o retea scolara aflata într-o situatie grea, dar activitatea pe care o va depune îsi va arata curând roadele.

Printre cei care au facut mari eforturi în interesul dezvoltarii învatamântului ortodox de aici, s-a numarat si cunoscutul protopop Nicolae Stoica de Hateg, aflat deseori în inspectie la scolile satesti. De regula, dupa 1790, la controalele efectuate de directorul scolar participa si câte un ofiter de religie ortodoxa, desemnat de regimente[162]. Treptat, scolile existente în resedintele companiilor se transforma toate în scoli triviale de limba germana, cu trei clase, functionând alaturi de scolile normale sau capitale cu patru clase, de pe lânga comandamentele regimentelor.

Toate încercarile directorilor scolari ortodocsi din Banatul civil de a-si extinde autoritatea asupra scolilor de aceeasi religie din granita au fost sortite esecului. Atât Iancovici, cât mai ales Nicolici, au avut tentative de a prelua coordonarea problemelor de învatamânt ortodox din granita, dar au fost respinsi categoric. În urma Congresului iliric, se interzice accesul directorilor scolari din comitatele banatene în teritoriul militarizat[163].

În partea civila a fostei provincii, învatamântul elementar a evoluat oarecum diferit. În 1781, Consiliul locumtenential, devenit de curând forul politico-administrativ tutelar al zonei, a primit ordin sa reînnoiasca scolile primare din fonduri proprii[164]. În acelasi an, Iancovici a înaintat autoritatilor un nou proiect privind îmbunatatirea metodei tabelare, dar documentul nu a fost luat în dezbatere[165]. El nu a reusit nici sa înfiinteze numarul de scoli pe care le-a propus în planurile anterioare, aceasta neîmplinire contribuind, probabil, la adoptarea hotarârii de a pleca în Rusia. Asupra sa îsi exercitau autoritatea mult prea multe competente (Mitropolia de la Carlovit, episcopiile ortodoxe, Directoratul scolar al Oradiei, Consiliul locumtenential, Comisia de Studii, Cancelaria Aulica), toate interesate în dezvoltarea scolilor, dar fara a-si aduce o contributie

materiala pe masura pretentiilor formulate. Pe de alta parte, consecintele germanizarii fortate de dupa 1784 nu aveau darul de a stimula dorinta de frecventare a scolilor, dând nastere unei situatii critice în învatamântul din comitatele banatene.

O strategie ferma de redresare devine evidenta din 1786, când se publica *Regulamentul despre înfiintarea scoalelor la poporul valahic*, reluând principiile *Regulilor Directive*, iar Consiliul locumtenential emite reglementari suplimentare privind pregatirea dascalilor români la cursurile de norma[166]. În acelasi an, Directorul suprem al Districtului scolar Oradea începe verificarea modului în care comunitatile respecta obligatia de a încheia contracte cu învatatorii si de a le asigura acestora salarii, locuinta, sali de clasa, contributii în natura etc. El controleaza, cu acest prilej, si felul în care sunt puse în aplicare criteriile de salarizare ale dascalilor, în functie de marimea asezarilor: la peste 500 de case -100 de florini, între 300 si 500 de case -80 de florini si sub 300 de case -60 de florini[167]. În regulamentul din 1786, o parte a acestor sume se acoperea din Fondul de studii, dar micile alocatii nu scuteau satele de impunerile stabilite în domeniul educatiei[168]. La înviorarea activitatii pedagogice si-a adus aportul noul director scolar ortodox, Vasile Nicolici, care a continuat cu succes cursurile de norma de la Timisoara, initiate de Iancovici.

Pe când scolile românesti si sârbesti reusisera, cu greu, sa se încadreze în parametrii evolutivi satisfacatori, un nou pericol s-a ivit la orizont, si anume restauratia. Anularea reformelor a dat semnalul recrudescentei orgoliilor Starilor maghiare. În 1791, Consiliul locumtenential ordona Directoratului scolar Oradea ca limba maghiara sa se introduca si în scolile primare ortodoxe, masura ce sporeste tensiunile dintre Cancelaria Aulica Ilirica, nou înfiintata, si Cancelaria Aulica a Ungariei[169]. În Transilvania, fenomenele sunt similare. Într-o scrisoare a lui Gheorghe Sincai adresata lui Kovachich Márton, în 1804, marele carturar constata cu durere ca din cele 376 de scoli populare pe care le-a înfiintat în timpul lui Iosif al II-lea (cifra exagerata), mai functionau doar 20[170]. În cele din urma, în Banat, scoala normala de la Timisoara, aflata sub îndrumarea lui

Karlitzky, reuseste sa reziste presiunilor maghiarizarii. Scolile ortodoxe ale lui Nicolici, ajutate de Cancelaria Aulica Ilirica si de Mitropolia de la Carlovit, trateaza, de asemenea, cu nepasare problema introducerii limbii maghiare ca materie obligatorie. Cu toate eforturile inspectorilor scolilor nationale din Ungaria, situatia se mentine în suspensie vreme îndelungata, reteaua ortodoxa de învatamânt continuând sa se dezvolte pe propriile coordonate. Cererea episcopului Sacabent din 1797, înaintata la Oradea, ca Paul Iorgovici sa fie numit director al scolilor din Banat, deschide o noua epoca, în care prioritare devin obiectivele nationale ce destrama solidaritatea confesionala ilirica.

Treptat, în zona se încheaga un firav învatamânt de specialitate. În perioada 1799-1800, se deschide scoala agricola de la Sânnicolau Mare, întemeiata prin testamentul macedo-românului Nacu[171], dupa modelul celor constituite de pedagogul slovac Tessedik la Szarvas, în 1779, si la Keszthely, în 1797, iar la scoala normala din Timisoara se inaugureaza o clasa de desen[172]. Ca atare, restauratia nu a reusit sa opreasca cursul ascendent al învatamântului primar, prelungit si dupa epoca iosefina.

În Ungaria, numai între 1788-1789, desi erau ani de razboi, se constituisera aproape 500 de scoli populare, cifra ce reflecta amplitudinea strategiei scolare a suveranului luminat, care, odata declansata, nu mai putea fi neutralizata[173]. Si în cazul românilor banateni, ea a avut rezultate palpabile. Învatatorul devine un personaj aparte, delimitat de restul comunitatii prin nivelul sporit al pregatirii sale, prin salarizare si prin stabilitatea functiei. La sfârsitul secolului al XVIII-lea, majoritatea dascalilor români beneficiau deja de calificare asigurata prin cursuri de specialitate, constituind baza unei elite din ce în ce mai consistente[174].

În Transilvania si Ungaria, în ceea ce priveste învatamântul, se revine, în urma anularii masurilor lui Iosif al II-lea, la preceptele conturate de *Ratio Educationis* si *Norma Regia*, eliminându-se, însa, toate paragrafele care erau legate de germanizarea activitatii pedagogice[175]. Era o solutie provizorie, valabila pâna la formularea unor strategii noi de catre Comisia vieneza de Studii, prezidata acum

de Martini. Pentru ca spiritul national maghiar putea pune în pericol stabilitatea imperiului, în conjunctura revolutiei franceze, Curtea a încercat sa dea, în parte, satisfactie revendicarilor Starilor, restaurând cadrul politico-administrativ existent în urma cu un deceniu. Pe tarâm scolar, se ofera mai multa autonomie institutiilor de învatamânt, se anuleaza taxele de studii de la nivelul mediu si superior, se pun în circulatie vechile manuale, se acorda o importanta sporita limbilor nationale (cu precadere maghiarei), în pofida opozitiei lui Kaunitz si Izdenczy etc.

Protestantii profita si ei de aceasta atmosfera, facând tot posibilul în a-si redobândi autonomia didactica. În 1791, în Ungaria, acestia recâstiga drepturile de a-si întemeia scoli si de a elabora programe si metodici proprii, dar sub control imperial, clauza ce genereaza noi proteste, lansate de sinodul lor tinut la Buda, în septembrie acelasi an[176]. În Transilvania, tot în 1791, ei convoaca o Litteraria Commissio proprie, la Cluj, cu participarea administratorilor si profesorilor de la colegiile din Cluj, Târgu-Mures si Aiud, reevaluându-si bunurile si fundatiile si îmbunatatind vechea programa *Docendi et discendi methodus*, ramasa în vigoare ca prin minune[177]. Viena a îngaduit aceste marunte tentative de reorganizare, prelungind expectativa pâna în momentul primirii propunerilor dietale.

În Ungaria, Dieta din 1790-1791, care îsi va elabora protocoalele, în mod ostentativ, în limba maghiara, îsi constituie o Comisie scolara prezidata de cunoscutul Ürményi József, pentru a anula toate schimbarile daunatoare spiritului national, impuse de Iosif al II-lea. În discursul sau, tinut, de asemenea, în limba maghiara, în fata Starilor, Ürményi îsi prezinta planurile defalcate pe cicluri de învatamânt, ele vizând stimularea culturii maghiare si reasezarea corecta în teritoriu a scolilor, în functie de necesitati[178].

Pentru a se aprecia impactul pe care tendintele restaurative l-ar fi avut asupra învatamântului, atât Dieta din Ungaria, cât si cea din Transilvania ordona câte o ampla evaluare a retelelor scolare, insistând, cu deosebire, asupra situatiei gimnaziilor[179]. Înainte de a se contura documentele finale, mai sunt luate câteva decizii privind

refacerea convictelor, seminarelor si fundatiilor de studii or reactivarea profesorilor apartinând unor ordine catolice, înlaturati de Iosif al II-lea din activitatea didactica. În Ungaria, planul definitiv al Comisiei scolare dietale, intitulat *Proiectum Articuli de Systematae Generalium Principiorum Nationalis Educationis*, înaintat în 1793, se adauga unor proiecte individuale, precum cele ale lui Benyák, Barics sau Tichy[180].

În Transilvania, Dieta a suspendat vechea Comisie scolara si, temporar, chiar si Comisia Catolica, trecând scolile în subordinea consistoriilor. Aici, spiritul national maghiar, desi puternic, nu s-a manifestat cu aceeasi intensitate ca si în Ungaria. Limba latina este repusa în învatamânt pe locul fruntas, iar cea maghiara devine materie obligatorie pentru toate scolile[181]. Institutiile formative îsi recapata caracterul confesional si intra în posesia bunurilor detinute anterior. Cu timpul, Commissio Ecclesiastica se reface, în ea fiind incluse si Commissio Litteraria sau Commissio Fundationalis[182]. Traditionala ordine constitutionala recupereaza terenul pierdut, dar se impun elemente ce vadesc o anumita dorinta de progres, cum ar fi aprobarea studiilor în strainatate, acordarea permisiunii de schimbare a religiei sau mentinerea în programe a unor materii noi si utile (logica, statistica, stiintele camerale si politice etc.)[183]. Dieta ardeleana s-a multumit, deci, cu mai putin, neînaintând un proiect de anvergura celui al Dietei maghiare, care, datorita razboaielor cu Franta, a fost îngropat în arhivele Curtii si reluat, mult mai târziu, de catre Comisia scolara a Dietei din 1825-1827[184].

Observând ca propunerile Dietei din Ungaria au fost neglijate, noul palatin al Ungariei, Iosif, reîncepe campania de promovare a unui alt sistem de învatamânt, sprijinit de Ürményi, harnicul functionar ramas în functia de presedinte al Comisiei scolare de la Buda si dupa încheierea sesiunilor Dietei restaurative. În 1798 se înainteaza un raport suplimentar al Comisiei scolare maghiare, dezbaterea lui fiind iarasi amânata de catre Curte, desi, între 1797-1799, gimnaziile austriece se restructurasera prin îndrumarea unor specialisti ca Rottenhan, Birkenstock, Sonnenfels, Hägelin, Hofstätter sau Zippe. Modificarile nu mai au un caracter

constructiv, sunt preluate câteva repere din modul de organizare al gimnaziilor din Prusia, dar dominanta este ponderea materiilor umane, educatia deviind de la coordonatele obiectivelor utilitariste[185].

În 1801, palatinul Iosif supune aprobarii Vienei o alta schema scolara, subliniind faptul ca solutionarea ei trebuie urgentata. Documentul sau este redactat în tonul conservator specific epocii, prevazând reducerea numarului institutiilor de învatamânt, cultivarea în educatie a preceptelor morale si religioase si anularea gratuitatii frecventei în scolile primare, pe baza argumentului ca nu este nevoie de atâtia cunoscatori de carte. Era o exprimare clara a unei ideologii aristocratice de tip nostalgic, caracterizata prin dispret chiar si fata de mica nobilime, categorie sociala pe care autorul ar dori-o asimilata cu cele ale mestesugarilor si orasenilor[186]. Tot în 1801, un raport suplimentar al Comisiei scolare maghiare anunta Curtea ca intentioneaza sa modifice structura scolilor medii, prin înfiintarea unei clase pregatitoare care sa se adauge celor trei ani de gramatica prevazuti în *Ratio Educationis*.

Suveranul aproba, în 1802, aceasta sugestie, se declara de acord si cu observatiile anterioare ale palatinului, dar se opune blocarii accesului orasenilor, mestesugarilor, negustorilor sau taranilor în gimnazii. Cele 54 de precizari asupra proiectelor scolare maghiare, pe care el le trimite Consiliului locumtenential si Comisiei scolare spre prelucrare si dezbatere, nu sunt de substanta, relevând moderatie, cumpatare si echilibru. Asimilate de forurile politice din Ungaria, indicatiile imperiale vor sta la baza programului *Ratio Educationis Publicae*, elaborat cu aportul major al ex-iezuitului Szerdahelyi -membru al Comisiei scolare de la Buda- si intrat în vigoare la 30 august 1805[187]. Fara a avea aprobarea dietala, documentul a fost contestat de autoritatile comitatense, obligate sa-l accepte în cele din urma. El se situeaza în opozitie în raport cu spiritul radical, are valente confesionale sporite si repune latina în vârful procesului educational. Limba maghiara nu este considerata prioritara, dar îsi câstiga un loc aparte printre materiile studiate. Micile avantaje oferite ar fi acelea ca cetatenii imperiului, de alta nationalitate decât cea maghiara sau germana, îsi pastreaza dreptul de

a accede în toate ciclurile de învatamânt; se pune un accent sporit pe însusirea limbilor moderne si pe câteva domenii dinamice de pregatire, chiar daca latura umanista a activitatii didactice ramâne predominanta; autonomia scolilor se redimensioneaza; orarul si tematicile se simplifica si se interzic prozelitismul si persecutiile religioase. Actul aproba înfiintarea academiilor de stiinte si de arte si a unei societati pentru cultivarea limbii maghiare, în schimb autoritatile provinciale fiind nevoite sa renunte la ideea academiei militare.

Se promoveaza, în continuare, o ideologie catolica impregnata cu influente ale barocului si cu un redus interes înspre stiintele naturale sau înspre aprofundarea cunostintelor de factura reala[188]. Din aceste motive, noul *Ratio Educationis* va fi criticat de Ürményi, în 1812, cu mare vehementa[189] si va fi respins, asemenea programelor anterioare ale statului, de catre protestanti. Una dintre cele mai mari omisiuni ale reglementarilor din 1806 era faptul ca ele nu prevedeau organizarea colegiilor pedagogice pentru pregatirea profesorilor din învatamântul mediu. Chiar si scolile normale, destinate formarii dascalilor din ciclul primar, fusesera desfiintate, lasând aceasta sarcina pe seama scolilor elementare vernaculare, triviale, capitale sau centrale[190].

Invocând vechile autonomii, protestantii se vor ghida dupa proiecte scolare proprii, modificate în functie de traditiile locale, asa încât ele se vor distinge prin individualitatea lor[191]. Pentru toti cei de alta confesiune decât cea catolica, documentul scolar fundamental din 1806 nu continea aspecte interesante. Se renuntase pâna si la ideea clasificarii materiilor în cele trei categorii anterioare: necesare, utile si facultative, iar suplimentarea claselor gramaticale de la trei la patru parea o masura mai mult formala decât de continut[192].

În parte, *Ratio Educationis Publicae* a fost preluat si în Transilvania, desi aici *Norma Regia* din 1781 s-a retiparit la Cluj, în 1820[193]. Actul punea capat seriei reformelor scolare din a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, pe baza carora se ridicasera în administratie, politica, viata economica, religioasa si culturala noi reprezentanti din rândul categoriilor defavorizate, exemplele lor

alimentând speranta unei himerice dreptati nationale. Dar restructurarile initiate de Maria Tereza si Iosif al II-lea, deosebit de profunde, si-au pus amprenta asupra întregii istorii ulterioare a imperiului, având efecte perene.

Învatamântul ardelean paseste în veacul al XIX-lea cu o retea scolara compacta si coerenta. Romano-catolicii aveau un Liceu academic la Cluj, gimnazii la Alba-Iulia, Târgu-Mures, Sumuleu-Ciuc, Sibiu, Odorhei, Canta si Bistrita si scoli centrale la Sibiu, Brasov, Cluj, Târgu-Mures, Odorhei, Sumuleu-Ciuc, Alba si Dumbraveni; greco-catolicii coordonau gimnaziul de la Blaj si scolile centrale de la Blaj si Nasaud; reformatii erau în posesia colegiilor de la Aiud, Cluj si Târgu-Mures, a gimnaziului de la Odorhei, a scolii gramaticale de la Orastie si a scolilor orasenesti de la Dej, Zalau, Turda, Ocna-Sibiului si Târgu-Secuiesc; luteranii tutelau gimnaziile de la Sibiu, Brasov, Medias, Sighisoara si Bistrita si scolile orasenesti de la Brasov, Cluj, Sebes, Rupea, Orastie, Sinca Mare, Nocrich, Miercurea si Reghin; unitarienii detineau Colegiul de la Cluj, gimnaziul de la Turda, scoala gramaticala de la Rimetea si 12 scoli diecezane, iar ortodocsii patronau scoala centrala de la Sibiu si scoala oraseneasca româno-greaca de la Brasov[194]. La toate aceste institutii de învatamânt se adaugau scolile vernaculare, triviale sau alte tipuri de scoli satesti, în tot mai mare masura controlate si sprijinite de catre stat.

Desigur, cei mai vitregiti de posibilitatea pregatirii scolare continua sa fie românii, însa lor le ramân deschise toate scolile catolice din provincie sau împrejurimi (Partium si Banat) si gimnaziile sau seminarele ortodoxe din apropiere. Situatia nu se mai putea compara cu cea din prima jumatate a veacului al XVIII-lea, iar noile elite românesti vor include în strategia politica nationala, cu tot mai mare fermitate, problema învatamântului propriu.

2. Învatamântul mediu si superior din Transilvania, Banat si Partium, principala pepiniera a intelectualitatii românesti de veac XVIII

a.Probleme metodologice

Pentru ca depistarea surselor intelectualitatii se realizeaza, în primul rând, prin analiza sferei istoriei învatamântului, consideram ca este necesar a trece în revista câteva tendinte orientative ale istoriografiei în acest domeniu. Viabilitatea aplicarii metodelor de cercetare bazate pe diferite categorii de evidente scolare a fost demonstrata, la sfârsitul secolului trecut, de catre Franz Eulenburg, într-un studiu dedicat problemelor frecventarii universitatilor germane. Ele s-au perfectionat si s-au utilizat, dupa cum s-a amintit si în finalul capitolului I al prezentei lucrari, pe o scara mai larga, începând cu deceniul al saptelea al secolului nostru.

La al IX-lea Congres international de stiinte istorice, organizat, în 1960, la Stockholm, cercetatorul elvetian Sven Stelling-Michaud a prezentat, asa cum s-a aratat tot în primul capitol, un vast program de cercetare a istoriei universitatilor si a rolului acestora în dezvoltarea stiintelor si în modelarea societatii intelectuale, problematica ce va fi înscrisa apoi si între temele Congresului care a avut loc, în 1980, la Bucuresti. Esenta acestui program era cunoasterea "istoriei exterioare" a institutelor de învatamânt superior si a scolilor în general[195]. Se urmarea, deci, evidentierea rolului social al scolii si descoperirea sau prezentarea ariei ei de influenta sociala. Programul de cercetare propus reprezenta o turnura în metodologia de abordare a istoriei învatamântului. Se renunta la analiza rigida, interioara, a institutiilor de învatamânt, a programelor de studiu, a activitatii profesorilor, a structurii anului scolar etc. Scoala nu mai era prezentata ca o entitate în sine, izolata de societate, cu normele, regulile si principiile ei interne desprinse din contextul social mai larg. Ca adevarata inima a comunitatii, ea pompeaza în fluxul vietii sociale, într-un ritm mereu ascendent, cadre pregatite pentru variatele domenii de activitate.

Aflate într-un continuu proces de readaptare, institutiile formative se ghideaza nu dupa criterii abstracte, ci dupa cerinte concrete ale evolutiei economice, politice, sociale si culturale. Aceasta perspectiva, din interiorul colectivitatilor, asupra istoriei învatamântului, coborâta în epoca în masura posibilului, constituie, de fapt, un amplu sondaj, pe mari esantioane, al fluctuatiei si frecventei scolare, pe baza unor metode statistice moderne. Sondajul poate fi utilizat în cele mai diverse situatii, pentru orice perioada a istoriei moderne sau contemporane, de la nivelul unei scoli sau al unei comunitati pâna la nivel general-european, cu conditia existentei materialului documentar care sa faca posibila analiza, si anume registre si matricole scolare, liste de examinare, rapoarte scolare, programe de învatamânt, conscriptii, instructiuni, situatii trimestriale, anuale sau periodice etc. În epoca actuala, exista în Europa mai multe asemenea programe de cercetare care urmaresc totalizarea datelor, în vederea formarii unor imagini globale asupra rolului scolii în societate.

Istoriografia româneasca a preluat cu întârziere aceste propuneri metodologice lansate în anii ’60. S-a mentinut multa vreme stilul traditional de cercetare, folosit înca din secolul al XIX-lea si ajuns la apogeu în perioada interbelica, bazat pe “istoria interioara” a scolii, pe analiza programelor de învatamânt, pe sublinierea activitatii profesorilor, materiile predate etc. Istoriile institutelor de învatamânt, monografiile scolare si chiar sintezele de istorie a învatamântului românesc au pus în lumina doar date sporadice despre societatea scolara, fara a se încerca o analiza ampla. Nu s-a urmarit, în general, publicarea listelor matricole, chiar daca, uneori, anumite monografii prezinta cateva date, putine, despre frecventa la o scoala sau alta. De-abia în ultimii ani s-a început publicarea sistematica a matricolelor si registrelor scolare, pentru câteva scoli, în special în Transilvania. Pentru secolul al XVIII-lea, aceasta întârziere în cercetarea societatii scolare are, oarecum, si o reala motivatie, având în vedere dificultatea obiectiva a abordarii problematicii, dificultate datorata insuficientei documentelor scolare care s-au pastrat.

Din punctul de vedere al cercetatorului interesat de tematica frecventei tinerilor români la colegiile si gimnaziile Transilvaniei în secolul al XVIII-lea, obstacolele întâmpinate ar fi urmatoarele: în primul rând, majoritatea scolilor nu si-au conservat evidentele decât începând cu a doua jumatate sau cu sfârsitul secolului analizat, deci fluctuatia scolara nu poate fi abordata pe baza documentelor concrete. În al doilea rând, marea parte a registrelor care s-au pastrat sunt incomplete, neoferind date suficiente despre tinerii aflati la studii. Deseori, matricolele contin doar numele elevului si eventual locul de origine al acestuia, fara a mentiona religia, nationalitatea, ocupatia parintilor sau pozitia sa sociala. În aceste conditii, tinerii români prezenti la studii nu pot fi depistati, pentru ca, în epoca respectiva, criteriul numelui, de cele mai multe ori în versiunea sa latina sau maghiara, este putin relevant. Chiar si în cazul în care registrele sunt alcatuite cu mai multa migala, exista riscul ca populatia scolara sa nu fie înregistrata în totalitate, deoarece, în anumite situatii, elevii "externi", care nu erau gazduiti în convent sau seminar ori frecventau respectiva scoala doar periodic si ocazional, nu sunt înscrisi în documentele scolare. Numeroase registre contin doar numele elevilor care au depus juramântul, asa-numitii *togates* din scolile protestante, adica tinerii din anii superiori de gimnaziu si colegiu care s-au angajat sa respecte regulamentele si statutele scolilor.

Cercetarea este îngreunata si de faptul ca exista mari diferente în structura documentelor scolare, în functie de religia de care apartine o scoala sau alta. Spre exemplu, registrele scolilor reformate sunt mai simple, contin mai putine date si sunt mai dificil de valorificat, rezumându-se la a fi, pur si simplu, niste liste de nume, grupate pe ani scolari, în timp ce registrele scolilor catolice, pastrând tiparul modelului birocratic al administratiei iezuite, contin, de cele mai multe ori, date mai bogate despre tinerii aflati la studii. De aceea, cumularea informatiilor despre elevii români trebuie realizata în mod diferentiat, prin adoptarea modalitatii de lucru la specificul religiei sau confesiunii de care apartine scoala studiata.

O alta dificultate întâmpinata de cercetator consta în aceea ca, multe dintre matricolele scolare fiind pierdute, trebuie preluate date despre ele din diferite monografii scolare sau istorii ale învatamântului, scrise de autori care au reusit, într-o perioada anterioara, sa parcurga acele registre. Multi dintre acestia ofera însa cifre eronate atunci când totalizeaza numarul elevilor pe o anumita perioada care cuprinde mai multi ani, facând o simpla suma a anilor de studii din intervalul de timp respectiv, fara a parcurge listele si fara a observa ca unii elevi apar în evidente mai multi ani consecutivi, asa încât nu figureaza doar o singura data în matricole. Din aceasta cauza, evaluarile lor se dovedesc mai mari decât cifra reala a tinerilor prezenti la studii în scoala, fiind nevoie de o revizuire si de o aproximare a datelor oferite.

În analiza de fata, gimnaziile si colegiile sunt prezentate pe localitati, în succesiunea lor alfabetica, nu în ordinea importantei în ceea ce priveste formarea tineretului român din Ardeal.

b.Colegiul reformat de la Aiud

Unul dintre colegiile reformate importante ale Transilvaniei, Colegiul de la Aiud, de mare traditie[196], a fost, fara îndoiala, frecventat de tinerii români în veacul al XVIII-lea, desi, în cazul acestei religii, existau anumite rezerve în ceea ce priveste acceptarea celor de alta credinta la studii. De altfel, nici forurile conducatoare ale principatului nu agreau prezenta catolicilor în scolile reformate, în perioada analizata[197]. Cu toate acestea, s-a afirmat ca 222 de elevi români ar fi studiat la Aiud. Afirmatia, lipsita de baza documentara, argumentata prin criteriul numelor studiosilor, reprezinta doar o apreciere nefondata, pentru ca lista elevilor înscrisi la Colegiu nu confirma ipoteza lansata[198]. În acest sens, felul în care sunt întocmite matricolele liceului, fara prea multe date despre nationalitatea celor înscrisi, nu permite o analiza clara a frecventei tinerilor români[199]. Ceea ce se poate sustine cu certitudine este faptul ca, în pofida tuturor restrictiilor fixate de autoritati, din a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, numele de rezonanta româneasca se înmultesc

în rândurile elevilor. Prezenta unor studiosi ca Marcu, Bogdan, Herta, Ciomârtan, Barit, Columban, Burut, Barbat, Boer, Cosma, Doca, Bobic, Cosea, Serea, Pârcalab, Duma, Iordan, Mangul, Silvestru, Pui, Marcasan, Brus, Ieremia, Zaharia, Finta, Buruiana, Bora, Suie, Budiu (Bugyul), Corea, Salatea, Razvan, Rosca, Bot etc., chiar daca nu avem certitudinea ca toti ar apartine etniei defavorizate, dovedeste ca scoala Aiudului face, deseori, exceptii în a respecta ordinele limitative ale forurilor politico-administrative de la Viena sau din provincie.

Procesul educativ nu era unul dogmatic, pâna si între maghiari existând destule cazuri de absolventi (spre exemplu Ötvös, Korponai, Hegyesi, Damó s.a.), care pe parcursul carierelor lor au preferat sa treaca la catolicism, dintr-un motiv sau altul[200]. Printre personalitatile românesti înscrise aici la studii s-au numarat, în 1768, Molnar-Piuariu, la sfârsitul veacului al XVIII-lea, Ioan Barit (ajuns în 1811 profesor de medicina veterinara al Colegiului, iar din 1837 medic principal), la începutul veacului urmator, Onu Pop Tipar, fratele lui Timotei Cipariu etc.[201]. Conform unor versiuni istoriografice, însusi primul episcop unit, Atanasie Anghel, e posibil sa fi frecventat, pentru scurt timp, clasele inferioare de la Aiud, desi el nu apare în registrele de evidenta a elevilor. Pe baza unei traditii constituite în veacul anterior, multi preoti ortodocsi sfintiti în Muntenia continua si în secolul al XVIII-lea sa se orienteze spre scolile reformate si, implicit, înspre Aiud, ei neavând posibilitatea de a se pregati în institutii seminariale proprii si refuzând varianta scolilor catolice[202].

Colegiul a traversat cu bine perioada restauratiei de dupa moartea lui Iosif al II-lea, si-a pastrat autonomia si propriul program de studii, s-a consolidat constant în perioada de pâna la 1848 - functionând, în anii premergatori revolutiei, cu sapte profesori la catedrele de drept si filosofie[203]- si nu a blocat accesul tinerilor români competenti la cursuri.

c.Gimnaziul si Seminarul catolic de la Alba-Iulia

Informatiile despre români sunt mult mai bogate în documentele scolare ale gimnaziului catolic din Alba-Iulia[204]. Gimnaziul, cu o reprezentare româneasca relativ constanta, acoperea necesitatile scolare ale zonelor învecinate, având, din punctul de vedere al frecventei etniei defavorizate, un caracter local. De altfel, în cetate, sustinerea unui învatamânt partial în limba româna avea o oarecare traditie. Potrivit marturisirilor cancelarului reformat Nicolae Bethlen[205], înca de pe vremea când aici functionase colegiul calvin, mutat ulterior la Aiud, profesorul Keresztúri Pál propusese introducerea, pe rând, a noi limbi de studiu (româna, sârba, polona, turca, germana si franceza), începând cu limba româna[206]. Se pare ca experimentul sau a dat rezultate stralucite, Bethlen recunoscând ca a învatat, într-o singura zi, nu mai putin de 600 de cuvinte românesti. Având în vedere ponderea mare a populatiei românesti în comitat, e posibil ca si iezuitii sa fi preluat, în clasele inferioare, obiceiul reformatilor si sa fi tolerat utilizarea limbii române, ca limba suplimentara de predare. Dupa 1812 îsi va desfasura activitatea în aceasta institutie un profesor român, Nicolae Alamori (Alamorean).

Ca si în cazul majoritatii scolilor din Transilvania, matricolele scolare nu s-au pastrat decât pentru ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Situatia statistica a frecventei românesti în zona ar fi urmatoarea[207]:

Tab. 1

An scolar	Nr. elevi	rom.-cat.	gr.-cat.	ort.
1781/82	72	72	-	-
1782/83	82	80	2	-
1783/84	62	61	1	-
1784/85	43	43	-	-
1785/86	40	39	1	-
1786/87	47	46	1	-
1787/88	52	51	1	-
1788/89	53	51	2	-
1789/90	56	51	5	-

An scolar	Nr. elevi	rom.-cat.	gr.-cat.	ort.
1790/91	54	49	5	-
1791/92	67	61	6	-
1792/93	68	64	3	1
1793/94	65	64	-	1
1794/95	80	74	6	-
1795/96	71	63	7	1
1796/97	70	60	9	1
1797/98	78	67	11	-
1798/99	104	95	8	1
1799/1800	97	89	7	1

Deseori, lipsesc din registre informatiile privind nationalitatea elevilor, dar chiar daca nu avem certitudinea ca toti greco-catolicii sau ortodocsii din gimnaziu sunt români, cifrele sunt apropiate de proportia etnica reala, pentru ca foarte putini dintre cei care nu erau romano-catolici reprezentau alte nationalitati decât cea româna (ruteni, greci etc.).

Tabelul poate fi completat cu sporadice informatii pentru perioadele anterioare. Stim, spre exemplu, ca în 1746, scoala avea 72 de elevi, dintre care 18 erau în clasele superioare de poetica si retorica, în 1750, 70 de elevi, în 1751, 80 de elevi si în 1762, 100 de elevi, majoritatea în prima clasa de gramatica[208]. La un moment dat, în 1784, dupa cum se poate observa, numarul elevilor scade brusc, datorita incidentelor provocate în zona de rascoala lui Horea. Registrele din acest an consemneaza în dreptul multor tineri ca si-au pierdut viata în timpul aprigelor evenimente sociale[209], nici un român neîncumetându-se ca sa treaca pragul scolii. În deceniul iosefin, numarul elevilor a fost însa mai mic si datorita instituirii taxelor scolare si a burselor prin care s-a redus accesul la studiile medii.

Din pacate, precaritatea datelor de dinainte de 1781 nu ne permite sa conturam structura etnica a populatiei scolare de la Alba-Iulia. Oricum, afirmatia lui Nicolae Albu, potrivit careia în institutia de învatamânt de aici se înscriau între 30 si 50 de români anual, pare exagerata, chiar daca se refera la primele decenii ale veacului al XIX-lea[210]. În afara anilor 1781/1782 si 1784/1785, când nu se

semnaleaza prezente românesti la cursuri, exista câtiva ani cu doar câte un elev greco-catolic sau ortodox înregistrat în evidente. Frecventa se îmbunatateste dupa perioada restauratiei, iar în secolul al XIX-lea ea se înscrie deja pe alte coordonate. Dupa calculele istoricului Ladislau Gyémánt, pentru perioada 1790-1848, proportia românilor în gimnaziu a fost maxima în anul scolar 1820-1821, atunci ei reprezentând 44% din totalul elevilor, iar pentru acelasi interval de timp, proportia anuala medie a lor s-ar situa la cota de 20,4% din populatia scolara[211]. Între 1791-1894, s-au orientat înspre clasele de la Alba-Iulia 9367 romano-catolici, multi din secuime, 2008 greco-catolici, 1840 ortodocsi, 344 reformati si 1003 israeliti[212]. În cazul celor de alta religie decât catolica sau al elevilor de conditie sociala modesta, în buna parte, pregatirea se limiteaza la anii inferiori, nefiind parcurs întreg ciclul de învatamânt.

Este interesant de remarcat faptul ca situatia statistica de mai sus difera într-o oarecare masura de datele matricole ale gimnaziului din Alba-Iulia, pentru anii scolari 1797/1798 si 1799/1800, depistate în fondurile arhivistice clujene. Conform acestor informatii, frecventa în cele cinci clase de gimnaziu ar fi fost urmatoarea[213]:

Tab. 2

An scolar	Nr. elevi	rom. cat	gr. cat.	ort.
1797/1798	77	65	9	3
1799/1800	141	123	16	2

Diferentele mari dintre cele doua tabele ar putea avea mai multe explicatii. Este posibil ca listele matricole de la Cluj sa constituie, de fapt, niste rapoarte privind situatia scolara în cursul anului, în timp ce în primul caz avem de-a face cu situatii statistice întocmite la sfârsit de an scolar, în acest interval neexcluzându-se unele modificari în structura populatiei scolare.

În ceea ce priveste deosebirile dintre tabele în legatura cu anul scolar 1799/1800, deosebiri mari, s-ar putea ca prima situatie statistica sa nu cuprinda eventualii elevi externi sau toate clasele, având în vedere ca la Alba-Iulia, în unii ani, exista si o a sasea clasa,

clasa pregatitoare a asa-numitilor candidati la clasa inferioara de gramatica. Cu toata relativitatea datelor, putem afirma cu certitudine, potrivit originii sociale a elevilor, ca se încheaga în cursul secolului al XVIII-lea, în comitatul Alba si zonele învecinate, o apreciabila patura a nobilimii rurale, o categorie libera si chiar o orasenime româneasca. În anii premergatori revolutiei de la 1848, gimnaziul, devenit Liceu episcopal catolic, avea sase profesori la catedrele de teologie si filosofie si un numar de aproximativ 37-50 de elevi la clasele superioare, multi români[214].

Aproape în întreg secolul al XVIII-lea, cu exceptia a câtiva ani în care Iosif al II-lea a desfiintat fundatiile religioase, convictele si seminarele diecezane, pe lânga gimnaziul de cinci iar mai apoi de sase ani, a functionat Seminarul episcopal romano-catolic. El a intrat în atentia Episcopiei unite de la bun început, Atanasie Anghel cerând, înca din 1703, ca în cetate sa se întemeieze o scoala pentru greco-catolici, cu acces la cursurile teologice tinute de cei de rit latin. Pentru ca planul a esuat, sinodul bisericii unite din 1728 a revenit cu noua propunere ca alaturi de Seminarul romano-catolic din Alba-Iulia sa se deschida si unul greco-catolic[215]. Nici aceasta idee nu a fost acceptata, dar accesul românilor la studii nu s-a interzis.

Dupa unele marturii, în 1718 erau multi tineri uniti în oras, la pregatire teologica, realitate sustinuta si de afirmatiile parintelui iezuit Régai, în 1733[216]. În 1776 Seminarul avea aproximativ 10 români[217], iar în 1783 si 1791, când numarul candidatilor la preotie înscrisi aici era de 29-30 de tineri, proportia greco-catolicilor era neclara, pentru ca si printre cei cu nume maghiare puteau fi câtiva de alta nationalitate[218]. Mai târziu, episcopul Bob va institui, prin testament, sase burse pentru cei mai buni învatacei ai Blajului care doresc sa-si desavârseasca studiile teologice la Alba-Iulia[219].

d.Gimnaziul catolic de la Arad

Pastrând criteriul succesiunii alfabetice, urmatorul gimnaziu de analizat ar fi gimnaziul catolic de la Arad. Înainte de aceasta însa, sunt necesare câteva aprecieri referitoare la analiza societatii scolare de aici. Au fost publicate numeroase statistici scolare si evidente ale zonei, dar marea lor majoritate se refera la scolile primare si normale si la caracteristicile functionarii lor în contextul mai larg al politicii scolare a imperiului. Exista foarte putine date despre categoria absolventilor de învatamânt mediu.

Este cunoscut faptul ca la Arad a existat o scoala latina catolica (gimnaziu inferior), ce se va transforma în gimnaziu superior[220] în 1753. La sfârsitul secolului al XVIII-lea, printre stipendiatii acestei scoli exista numerosi români, cei mai multi provenind din rândul categoriilor orasenesti, foarte putini din rândul iobagimii. Dintre bursierii plecati de aici, pot fi enumerati Antoniu Moga si Ioan Moga, trimisi la studii de filosofie si drept la Pozsony în 1796/1797, Vatian, înscris la Viena în acelasi an, Ocoliceanu, George Cazac, Pavel Ciuha, Iacob Maes, Gheorghe Petric, deveniti studenti la Universitatea vieneza, si Ioan Barbu, viitor jurist format la Pesta, ei începându-si pregatirea superioara în 1798/1799[221] etc.

Din datele privind elevii, existente din 1765, dar incomplete pâna în 1796, rezulta ca primul iobag maghiar a fost acceptat în scoala în 1773, iar primul iobag român a fost primit, tot aici, în 1783[222], probabil în urma decretului de toleranta. Nu suntem siguri ca aceasta situatie este exacta, pentru ca minoritii s-au aratat întotdeauna binevoitori fata de categoriile sarace. În 1807, când Francisc I viziteaza gimnaziul, el a cerut ca sa-i fie prezentati, cu precadere, elevii români, pentru a verifica modul în care tinerilor de diverse etnii li se asigura conditii egale de educatie în scolile de stat[223]. Clasele medii din Arad erau frecventate si de copiii unor macedo-români bogati (Bibici, Bohus etc.), care facusera avere profitând de oportunitatile economice si comerciale existente în apropiere, în teritoriile banatene[224]. Chiar si dintre profesorii gimnaziului, în perioada 1794-1800, unii ca Bocsanu (Bocssány), Ivaciu (Ivács),

Stanea ((Sztánya) sau Mandic (Mandik) puteau fi de origine româna[225].

În 1774, vaduva negustorului Bibici întemeiase o fundatie pentru a sprijini înfiintarea unui convict la Sântana, suma confiscata de Iosif al II-lea si varsata în Fondul de studii. Dupa perioada restauratiei, comitatul recupereaza, în parte, banii, din ei fiind alimentat temporar si gimnaziul Aradului[226]. Argumentele enumerate contrazic, deci, teza lui Onisifor Ghibu, potrivit careia elevii români nu erau bineveniti în aceasta scoala[227]. Desigur, în conditiile în care egalitarismul etnic ramasese un ideal greu de atins, ei nu sunt prezenti la studii pe masura ponderii populatiei românesti în zona, dar instruirea lor nu a fost neglijata cu desavârsire.

Monografia scolii afirma ca, între 1796 si 1848, din numarul total de 15.525 elevi, 5.291 erau români, ortodocsi si greco-catolici, adica 34%[228]. Pentru scurta perioada de 4 ani din secolul al XVIII-lea, pentru care s-au pastrat integral registrele, poate fi alcatuita o statistica mai clara[229].

Tab. 3

An scolar	Nr. elevi	rom. cat.	gr. cat.	ort.
1796/97	164	132	7	25
1797/98	180	140	10	30
1798/99	169	121	17	31
1799/1800	147	120	8	19

Asa dupa cum este si firesc, ortodocsii -români, în majoritate, si sârbi- sunt mai numerosi decât greco-catolicii, care, conform registrelor, sunt cu totii români. Ca si în cazul datelor obtinute din studiul evidentelor gimnaziilor anterioare, constatam existenta unor paturi libere, rurale si orasenesti românesti, clar constituite, precum si a unei nobilimi românesti cu un loc bine definit în structura sociala.

Tabelul pate fi completat, pe alocuri, cu date suplimentare. Un raport al Comisiei scolare maghiare, înaintat la Viena în vederea sustinerii proiectelor de reforma a învatamântului, preciza ca la Arad

existau în 1792 72 de elevi, dar nu evidentia componenta etnica a populatiei scolare[230]. Cu câtiva ani înainte, în 1786/1787, gimnaziului i-au fost alocate patru burse de categoria a III-a, iar în 1787/1788, o bursa de categoria I si trei burse de categoria a II-a[231], beneficiind de ele si elevi români. Stipendiile erau putine, însa numarul studiosilor scazuse spectaculos în epoca iosefina. În 1787 erau în scoala doar 67 de elevi, în cele 5 clase medii, dintre care 20 de origine nobiliara, 31 de sorginte oraseneasca si 16 apartinând altor paturi sociale[232]. Dupa cum releva raportul din 1792, situatia nu se refacuse înca, la doi ani dupa moartea suveranului luminat. În 1798 gimnaziul avea un director si cinci profesori (câte unul pentru fiecare clasa), iar scoala primara capitala avea un director si trei învatatori[233].

Dezvoltarea mai spectaculoasa se înregistreaza în secolul al XIX-lea, perioada care depaseste intervalul de timp studiat în prezenta lucrare. În 1824, institutia de învatamânt aradeana avea, în clasele medii, 411 elevi, dintre care 52 la poetica, 57 la retorica, 59 la sintaxa, 79 la gramatica, 81 de principisti si 83 de parvisti, iar în anul urmator au fost înscrisi 412 elevi[234]. În deceniul al cincilea, în preajma revolutiei pasoptiste, între 1841-1848, scoala a functionat cu 330-352 de elevi si cu sase-opt profesori[235]. De altfel, calculele privind frecventa românilor la gimnaziu se pot face numai pentru anii de dupa 1796 si, potrivit lor, între 1796-1848, procentul anual minim al prezentei elevilor români a fost înregistrat în anul scolar 1802/1803, cu 23 de tineri români, reprezentánd 13,9% din populatia scolara, iar cel maxim a fost atins în anul scolar 1840/1841, si anume 40,9%. În acelasi esantion cronologic, în anul scolar 1844/1845, se ajunge la cel mai mare numar de elevi români (139), în gimnaziu[236]. Consideram ca, în pofida precaritatii informatiilor de secol XVIII, fluctuatia mai sus evidentiata pune în lumina, în masura suficienta, rolul scolii de la Arad în formarea elitelor românesti.

e.Gimnaziile de la Baia Mare

Gimnaziul catolic

Gimnaziul catolic de la Baia Mare facea parte, de asemenea, dintre institutiile de învatamânt mediu frecventate de tineretul român[237]. Scoala, utilizata de elevi de nationalitate maghiara, româna, germana, slovaca, armeana si ruteana, avea si ea, ca multe altele, un caracter local, reunind la studii, printre altii, pe tinerii români din partile nordice.

Informatiile cuprinse în evidentele scolare, pastrate integral numai pentru ultimele decenii ale secolului, ne prezinta urmatoarea situatie[238]:

Tab. 4

An scolar	Nr. elevi	români	maghiari	alte nationalitati	romano-catolici	greco-catolici
1776/77	82	21	51	10	42	30
1777/78	65	3	53	9	57	8
1778/79	47	10	21	16	45	12
1779/80	46	6	19	21	39	7
1780/81	47	7	18	22	40	7
1781/82	62	16	28	18	46	16
1782/83	57	17	26	14	41	16
1783/84	48	20	10	18	28	20
1784/85	55	36	10	9	19	26
1785/86	39	11	24	4	29	10
1786/87	24	8	8	8	16	8
1787/88	34	11	14	9	22	12
1788/89	36	13	14	9	20	16
1789/90	52	25	16	9	28	24
1790/91	71	26	37	8	46	25
1791/92	65	28	34	3	38	27
1792/93	90	37	49	4	60	30
1793/94	69	40	17	12	26	43
1794/95	96	52	37	7	44	52
1795/96	114	66	45	3	47	66
1796/97	116	67	45	4	48	67

An scolar	Nr. elevi	rom âni	maghia ri	alte nationalitati	romano-catolici	greco - catolici
1797/98	118	56	56	6	63	55
1798/99	94	57	30	7	40	53
1799/1800	89	59	25	5	29	60

Asa dupa cum se observa cu claritate, gimnaziul este în continua dezvoltare si, odata cu el, creste si numarul elevilor români care îl frecventeaza, acestia ajungând, pe parcursul ultimului deceniu, majoritari. În general, originea lor sociala este nobiliara, dar destul de multi provin si din rândurile categoriilor libere, rurale si orasenesti.

Frecventarea gimnaziului de catre reprezentanti ai etniilor defavorizate reflecta fidel schimbarile provocate de politica scolara a Curtii. Elevii români si cei de alte nationalitati depasesc ponderea numerica a elevilor maghiari în al doilea an de la instituirea decretului de toleranta, dar aceasta situatie nu se mentine mult, pentru ca, din anul scolar 1785/1786, încep sa se faca simtite efectele provocate de instituirea burselor si a taxelor de studii, care au favorizat accesul copiilor maghiari, proveniti din categoriile sociale mai înstarite. Cu exceptia anului scolar 1789/1790, când ordinele imperiale nu mai sunt respectate cu strictete maxima si românii devin din nou majoritari în gimnaziu, pâna la 1793/1794, perioada este dominata cantitativ de maghiari, pentru ca, din ultimul an amintit, odata cu potolirea agitatiilor legate de restauratie, românii sa-si impuna iarasi superioritatea numerica.

Si în cazul scolii catolice din Baia-Mare, datele expuse în tabel pot fi completate cu informatii suplimentare despre populatia scolara. În 1731, conform traditiei ordinului, profesorii iezuiti au pus în scena un spectacol teatral, jucat de 35 de elevi, printre care se aflau si patru români: Ladislau Saul, Martin Glont, Ignatiu Pop si Simion Chifor[239]. Peste un deceniu, în 1741, institutia de învatamânt baimareana avea doar 20 de elevi, ceea ce constituia destul de putin în raport cu Oradea, Clujul, Odorheiul sau Alba, unde scolile catolice încorporau între 72 si 400 de elevi, si în conditiile în care în Ungaria, Ardeal, Partium si Banat existau 8600 de studiosi numai în scolile iezuite[240]. Dupa înca trei decenii, în 1771, din cei 82 de elevi ai

gimnaziului, 51 erau maghiari si 31 români[241]. În 1787/1788, din cei 34 de elevi ai gimnaziului, devenit de câtiva ani de rang inferior, 22 erau de origine nobiliara, 8 din rândurile orasenimii, iar 4 proveneau din alte categorii sociale libere, proportie care confirma limitarea accesului la studii medii în epoca lui Iosif al II-lea[242]. În anul scolar 1786/1787, elevilor scolii nu li se acorda decât doua burse de categoria a III-a, dar si Clujul beneficia, spre exemplu, doar de o bursa de categoria I, iar Timisoara de doua burse de categoria a IV-a (un tip nou de stipendii suplimentare)[243].

Comisia scolara maghiara semnaleaza, la finele anului scolar 1791/1792, ca la Baia Mare exista 62 de elevi la studii, cifra care nu coincide cu cea din tabel, pentru ca, probabil, 3 tineri au renuntat la a frecventa scoala sau nu au reusit sa treaca examenele[244]. Cei 56 de studiosi români prezenti în scoala, în anul 1798, erau grupati în felul urmator: 17 în prima clasa gramaticala, 14 în clasa secunda, 9 în clasa terta, 11 în clasa întâi umana si 5 în clasa a doua umana[245], iar din cei 57 înscrisi în registre în 1799, trei, si anume Ioan Butean, Filip Gergelyi si Stefan Pop, se retrag, ramânând 16 în clasa întâi gramaticala, 13 în clasa a doua gramaticala, 9 în clasa a treia gramaticala, 11 în clasa întâi umana si 5 în clasa umana secunda[246]. La finele secolului al XVIII-lea, gimnaziul avea cinci profesori coordonati de un director, iar scoala capitala, atasata claselor medii, functiona cu trei învatatori si director propriu[247]. Din 1793 pâna în 1813, elevii români vor detine majoritatea absoluta în populatia scolara, ajungându-se ca, în ultimul an amintit, la cursuri sa fie prezenti 79 de români, în raport cu doar 52 de elevi maghiari si de alte etnii.

Primele decenii ale veacului al XIX-lea se vor caracteriza printr-o constanta crestere a frecventei. În 1824, în clasele medii se aflau 147 de elevi, dintre care 21 la poetica, 19 la retorica, 16 la sintaxa, 21 la gramatica, 28 de principisti si 42 de parvisti[248]. Cu trei ani înainte, în 1821, gimnaziul avusese 122 de studiosi, situându-se sub cele de la Satu-Mare, Sighet, Oradea, Arad sau Timisoara[249]. În 1826, din 12 tineri ai clasei secunde de umana, sase erau români, din 18 elevi ai primei clase umane, nume românesti purtau tot sase, în

clasa a patra gramaticala, din 23, 13, în clasa a treia gramaticala, din 26, 11, în clasa a doua gramaticala, din 47, 23, si în clasa întâi gramaticala, din 60, 18, dar în ultimul caz, listele omit numele a 28 de elevi. Chiar si dintre cei sase profesori, doi, Pacu si Krocska, nu aveau nume maghiare[250]. În preajma revolutiei pasoptiste, în perioada 1841-1848, personalul didactic era alcatuit din sase profesori, iar numarul tinerilor înscrisi s-a situat între 144 si 205[251].

Analiza provenientei sociale a tinerilor confirma afirmatia ca la sfârsitul secolului al XVIII-lea se contureaza, cu fermitate, o patura româneasca relativ înstarita si numeroasa, nobiliara sau nu, din rândul careia o buna parte se va infiltra în administratia provinciala. Gimnaziul îsi va deschide portile celor de religie reformata de abia în 1796, iar ortodocsii, unitarienii si israelitii vor fi acceptati la cursuri, în procente semnificative, numai în secolul al XIX-lea.

Gimnaziul reformat

În timp ce scoala catolica baimareana s-a aflat în expansiune, învatamântul reformat din localitate nu a reusit sa-si revina în urma puternicelor presiuni la care a fost supus de catre iezuiti[252]. Între 1712-1755, Schola rivulina reformata îsi va desfasura activitatea în afara zidurilor orasului, nefiind inclusa în reteaua scolara oficiala. Din acest motiv, majoritatea elevilor vor frecventa aici numai clasele primare, orientându-se apoi, chiar protestanti fiind, înspre gimnazii mai putin vitregite[253]. Între 1700 si 1755, numarul celor din clasele superioare, care functionau mai mult sau mai putin legal, era foarte scazut, iar elevii ce depuneau juramântul privind respectarea regulamentului intern, rar erau mai multi de zece (1703-11, 1707-11, 1716-19, 1721-15). Deseori (în 1711, 1719, 1725, 1734, 1737, 1738, 1740, 1742, 1747, 1748, 1753, 1758), registrele care consemneaza aceasta procedura nu înscriau nici macar un singur elev în anii superiori de studii[254]. Scoala a asigurat pe tot parcursul functionarii ei din prima jumatate a veacului al XVIII-lea doar cinci stipendii, iar la studii în strainatate nu au reusit sa plece de aici decât 22 de tineri, în

buna parte pe speze proprii[255]. Modul în care sunt întocmite listele de evidenta a studiosilor nu permite conturarea structurii etnice a populatiei scolare. În mod cert, numarul românilor formati aici a fost cu mult mai mic decât cel al elevilor de aceasta etnie din institutia catolica de învatamânt.

f.Gimnaziile Bistritei

Gimnaziul catolic

O alta institutie de învatamânt prestigioasa era gimnaziul catolic condus de piaristi, de la Bistrita[256], cu atât mai importanta pentru români, cu cât era situat într-o zona cu o consistenta populatie de aceasta etnie, lipsita de institutii de învatamânt mediu proprii. Majoritatea tinerilor aflati la studii aici proveneau din districtul Bistrita si din comitatele Cluj, Solnocul Interior si Maramures, deci gimnaziul avea, din punctul de vedere al cercetarii noastre, un caracter local. Desigur, existau si români veniti mai de departe, din Abrud, Fagaras sau din alte parti ale provinciei, si chiar un craiovean, Ioannes Feti, ajuns aici pe la 1740[257], dar, cu precadere, ei veneau din tinuturi învecinate, de pe Valea Somesului sau din zone nordice, de la Baia Mare, Baia Sprie, Oncesti, Sacel, Tautii Magherus, Larga, Lapus, Basesti[258] etc. Între 1757-1770, aici au învatat 17 elevi numai din orasul Bistrita, proveniti, probabil, din cele aproximativ 180 de familii românesti care locuiau în suburbiile cetatii[259]. Erau prezenti în scoala tineri din familii marcante, greco-catolici sau ortodocsi, reprezentarea româneasca fiind apreciabila, asa cum ne releva registrele pastrate pe perioada 1729-1779[260]:

Tab. 5

An scolar	Nr. elevi români	An scolar	Nr. elevi români	An scolar	Nr. elevi români
1728/29	1	1745/46	3	1762/63	19
1729/30	1	1746/47	3	1763/64	16
1730/31	7	1747/48	7	1764/65	14
1731/32	6	1748/49	7	1765/66	12
1732/33	2	1749/50	7	1766/67	16
1733/34	3	1750/51	5	1767/68	14
1734/35	1	1751/52	3	1768/69	17
1735/36	2	1752/53	4	1769/70	14
1736/37	8	1753/54	10	1770/71	15
1737/38	3	1754/55	21	1771/72	8
1738/39	9	1755/56	18	1772/73	17
1739/40	11	1756/57	29	1773/74	19
1740/41	1	1757/58	20	1774/75	18
1742/43	12	1759/60	21	1775/76	21
1743/44	7	1760/61	19	1776/77	26
1744/45	4	1761/62	21	1777/78	23
				1778/79	22

Analizând aceste registre, Tonk Sándor demonstreaza ca cel care le-a publicat, Virgil Sotropa, a gresit însumând elevii pe ani, pentru ca unii dintre ei s-au aflat în gimnaziu mai multi ani consecutivi. Eroarea istoricului nasaudean s-a perpetuat, datele oferite de el fiind preluate cu oarecare relativitate si de catre alti specialisti. Astfel, Ileana Bozac si Pompiliu Teodor mentioneaza pentru perioada în cauza 550 de elevi[261], Ladislau Gyémánt se refera la 582 de elevi[262], iar Iacob Mârza pomeneste 580 de elevi[263]. Refacând calculele dupa criteriul numelor, Tonk arata ca în perioada analizata s-au înscris la aceasta scoala 266 de tineri români, o cifra mai mica decât cea obtinuta de Sotropa. Defalcând frecventa pe intervale anuale, I. Tóth-Zoltán observa ca, între 1729-1754, se înregistrau cam 5-6 studiosi români pe an, iar între 1755-1779,18[264]. Dintre acestia, 102 erau de origine nobiliara, 68 erau libertini si 64 ignobili[265], mai putin decât cei 235 de nobili, 105 libertini si 178 ignobili depistati de Iacob Mârza[266]. Chiar si în conditiile unei

maxime acribii a cercetarilor, o doza de aproximatie se mentine, pentru ca deseori numele din registre sunt trecute stâlcit, localitatea de origine si confesiunea aceluiasi elev variaza de la un an la altul, în functie de atentia persoanei care întocmeste matricolele, iar categoriile sociale de provenienta sunt foarte largi si mereu altele (spectabilis, praenobilis, nobilis, miles, militans, libertinus, inquilinus, civis, plebeus, subditus, sacerdotes, valachus[267] etc.). Exista, deci, si în aceasta zona, o patura înstarita româneasca, destul de puternica si cu aspiratii superioare generatiilor precedente.

Matricolele publicate de Sotropa pot fi completate cu unele informatii depistate în arhivele clujene. Astfel, în anul scolar 1797 exista o evidenta a elevilor celor trei clase de gramatica, în care, dintr-un total de 29 de elevi, sase erau români, adica 20,6%, provenind din rândul familiilor graniceresti, nobiliare, orasenesti sau din alte categorii libere[268].

Nici în primele decenii ale veacului al XIX-lea sau în preajma revolutiei de la 1848, gimnaziul nu se va distinge printr-un numar mare de elevi. În anul scolar 1835/1836, ordinul piarist bistritean avea sase membri si 55 de elevi, o proportie infima fata de 8212 elevi piaristi, câti învatau în scolile din Ungaria si Transilvania. În 1836/1837, se vor înregistra 55 de elevi bistriteni la un total de 8325 de elevi piaristi; în 1837/1838, raportul va fi de 60 la 9341; în 1838/1839, de 42 la 7976; în 1839/1840, de 60 la 8159; în 1840/1841, de 42 la 8276; în 1841/1842, de 46 la 8292; în 1842/1843, de 46 la 8511; în 1843/1844, de 46 la 8253; în 1844/1845, de 47 la 8430; în 1845/1846, de 45 la 8677; în 1846/1847, de 45 la 8658, iar în 1847/1848, de 56 la 9347. În tot acest timp, ordinul a functionat cu cinci sau maximum sase membri, de asemenea putin, daca avem în vedere faptul ca, în spatiul maghiar si în cel ardelean, existau circa 395-400 de piaristi, dintre care 223-225 desfasurau activitate didactica. În clasele elementare atasate gimnaziului, erau înscrisi, în deceniul premergator revolutiei, între 40-48 de elevi, dar populatia scolara din ciclul primar nu era inclusa în evidentele globale ale ordinului[269]. În pofida situatiei sale modeste,

scoala catolica din Bistrita a jucat un rol important în consolidarea elitelor românesti.

Gimnaziul evanghelic

Daca în Baia Mare iezuitii s-au dovedit agresivi, determinând distrugerea gimnaziului reformat, în Bistrita piaristii au aratat mai multa întelegere fata de gimnaziul evanghelic[270]. Din pacate, matricolele acestei scoli, neoferind informatii despre etnia sau confesiunea elevilor, nu pot fi utilizate pentru a se contura frecventa pe nationalitati.

În 1648, clasa superioara cuprindea 30-40 de elevi[271], dar, odata cu schimbarea regimului politic din provincie si stimularea prozelitismului catolic, numarul studiosilor va scadea, între 1695-1709, la 16, iar în 1700, la 11. Dupa o scurta revigorare, involutia de dupa razboiul curutilor devine vizibila, de la 38 de elevi în 1711, ajungându-se la 29 de elevi în anul urmator. Apoi situatia se îmbunatateste, în 1729, în clasa a patra elementara, fiind nu mai putini de 122 de copii.

În general, media anuala a frecventei în clasa superioara a fost, în perioada 1640-1700, de 25 de elevi, cei mai multi în 1640 (41), iar cei mai putini în 1700 (11). Între 1701-1754, ea va scadea la 22 de elevi, situându-se dedesubt anii 1701-1707, 1713, 1723, 1731-1738, 1742-1748 si 1750-1751, iar peste, anii 1710-1712, 1717-1722, 1724-1729, 1738-1741 si 1752-1754, anii 1730 si 1749 fiind egali cu media. În prima jumatate a secolului al XVIII-lea, prezenta maxima a fost înregistrata, în clasa superioara, în 1711 (38), iar cea minima, în 1744 (2).

Clasa a patra elementara a avut, între 1717-1723, o medie anuala a frecventei de 118 elevi, ridicându-se, la jumatatea veacului, la 150 de elevi, iar celelalte clase elementare înglobau în jur de 200 de elevi. Din 1762, la cele patru clase elementare, patru clase gimnaziale si o clasa superioara, se mai adauga o clasa gimnaziala. Scoala evanghelica ramâne, deci, mult mai cautata decât cea catolica si în ea trebuie sa fi patruns si românii. Precaritatea informatiilor despre

tinerii înscrisi împiedica însa analiza statistica. Ceea ce se stie este ca, în 1759, conducatorul clasei a IV-a se numea Daniel Soltutiu, un român, iar ca el e posibil sa fi fost si altii[272].

g.Gimnaziul greco-catolic si seminarele de la Blaj

Cea mai importanta institutie de învatamânt pentru românii transilvaneni a fost, în secolul al XVIII-lea si în perioadele imediat urmatoare, scoala Blajului, unica scoala medie, uneori cu valente de scoala superioara, a românilor din Ardeal. Asupra istoriei scolii Blajului, cu complexul sau educational (scoala de obste, scoala latina, Seminarul Sfânta Treime si Seminarul Bunei Vestiri), s-au aplecat multi istorici, asa încât nu vom insista decât în masura conturarii unor date statistice[273].

Dinamica frecventei scolare este greu de deslusit, datorita faptului ca multe registre au fost distruse în timpul luptelor din anii 1848/1849. Informatiile pastrate au fost analizate, în detaliu, de mai multi istorici, situatia frecventei, cumulata dupa cercetarile lor, fiind urmatoarea[274]:

Ciclul elementar

Tab. 6

1754-scoala de obste, 1783-scoala oraseneasca, 1784-scoala normala					
An scolar	I	II	III	IV	Total elevi
1754/1755	-	-	-	-	79
1779/1780	-	-	-	-	~150
1782/1783	58	45	-	-	84-130
1783/1784	93	45	16	-	154
1786/1787	-	-	-	-	205

Ciclul gimnazial

Tab. 7

An scolar	Seme-stru	I	II	III	IV	V	I Filo-sofie	II Filo-sofie	Total elevi
1755	I-II	-	-	-	-	-	-	-	70-72-74[275]
1756	I-II	-	-	-	-	-	-	-	72
1757	I-II	-	-	-	-	-	-	-	162[276]
1762	I-II	-	-	-	-	-	-	-	108
1763	I-II	-	-	-	-	-	-	-	30[277]
1784	I	30	35	33	12	9	8	-	118-119+8fil. [278]
1785	I	26	28	31	16	10	-	-	111
1785	II	24	20	31	12	9	-	-	96
1786	II	21	21	22	10	16	9	-	94-96-111+9fil.
1787	I	26	20	21	16	15	-	-	96-98
1787	II	19	16	19	15	23	-	-	102
1788	I	33	17	20	23	15	-	-	105-107
1789	II	25	14	14	13	6	-	-	68-72
1795	I	-	23	19	13	16	-	-	71
1796	II	-	27	26	9	13	-	-	74-75
1799	I	-	-	-	-	-	-	-	136
1799	II	-	-	-	-	-	-	-	144

Ciclul seminarial

Tab. 8

An scolar	Seminar Sfânta Treime	Seminar Bunavestire	Seminar unificat				
			I	II	III	IV	Total
1754	20-25	-	-	-	-	-	-
1755	25	-	-	-	-	-	-
1760	-	12-24	-	-	-	-	-
1761	-	24	-	-	-	-	-
1762	19	-	-	-	-	-	-
1765	24	-	-	-	-	-	-
1766	22	22	-	-	-	-	-

An scolar	Seminar Sfânta Treime	Seminar Bunavestire	Seminar unificat I	II	III	IV	Total
1768	-	40	-	-	-	-	-
1772	17	-	-	-	-	-	-
1781	-	-	-	-	-	-	50
1784	-	-	3	2	0	1	6

Dupa cum se observa, lipsesc, cu exceptia anilor 1784 si 1786, datele cu privire la cursurile superioare de filosofie. Cu toate acestea, pot fi facute unele estimari privind numarul total al elevilor Blajului, în diferite perioade ale secolului al XVIII-lea. Astfel, desi complexul scolar a debutat cu 178 de elevi, se pare ca, în deceniul al saptelea, fluctuatia scolara ar fi avut o medie de 300 de elevi anual, în primul an al acestui interval (1760/61), fiind înregistrati chiar 500 de elevi[279]. Pentru perioadele anterioare, cifra este mai mica, prin însumarea elevilor pe trei ani neconsecutivi -1755, 1757 si 1763- obtinându-se doar un total de 429 de elevi[280].

În legatura cu gimnaziul, s-a mai calculat o frecventa intermediara, folosindu-se informatiile pentru anii 1784, 1786, 1787, 1788 (numai la cele trei clase gramaticale) si 1796. Media rezultata a fost de 93 de elevi anual, prezenti la studiile medii în cei cinci ani neconsecutivi[281]. Dupa alte aprecieri, între 1784-1848, numarul minim al elevilor gimnaziali a fost înregistrat în 1795 (71), iar cel maxim în 1835/1836 (220)[282]. Oricum, în primele decenii ale veacului al XIX-lea, frecventa la cele cinci clase medii nu creste spectaculos. În 1802 erau 116 elevi, în 1803, 90 elevi, în 1806, 83 de elevi[283], iar pentru perioada 1802-1811, numarul total de tineri studiosi s-a situat la cifra de 960[284]. În intervalul 1754-1848, din 95 de ani de învatamânt, s-au pastrat informatii doar pentru 36 de ani, pe baza lor, Iacob Mârza calculând o frecventa medie anuala de 82 de elevi, din care ar rezulta un total de 7790 de tineri înscrisi în gimnaziu[285]. În preajma revolutiei de la 1848, între 1841-1848, numarul studiosilor din ciclul mediu a oscilat de la 147 la 172[286].

Nici corpul profesoral nu va creste dupa anul 1800. Daca în 1784-1786 erau sase -sapte profesori în clasele de gramatica, umana

si filosofie, în 1841-1848 ramasesera doar cinci, în conditiile în care filosofia fusese trecuta între cursurile superioare, alaturi de teologie[287]. De la deschiderea complexului scolar pâna în 1848, Zenovie Pâclisanu apreciaza ca totalul absolventilor s-ar fi ridicat la 10.000[288]. În schimb, în Seminar, în perioada 1806-1883, se pare ca si-ar fi definitivat studiile 1100 de candidati la preotie[289].

Nu este înca pe deplin lamurita problema suportului material de care beneficiau studiosii. Desi, initial, fundatia regala a fost constituita pentru 11 calugari bazilitani, 20 de alumni în Seminar si trei alumni la Roma, numarul celor ce au beneficiat de sprijin din acest fond a variat. Conform unui raport al lui Nicolae Ludasi din 1762, se sustineau din fundatia regala: Silvestru Caliani -prepozit si orator, Grigore Maior -catehet, Gheronte Cotore -orator, Atanasie Rednic si Filotei László -profesori, Nicolae Remetei -asistent, Macarie Pop -duhovnic, Petru Demelnechi -învatator, 3 alumni la Roma (Alexie Morosan, Iacob Aaron si Sabasiu Met) si 19 alumni la Seminarul Sfânta Treime, deci un total de 30 de clerici si alumni, în loc de 34 cât prevedeau actele fundationale. În 1765, un nou raport al lui Ludasi enumera iarasi persoanele ajutate material: Gheronte Cotore -magistru al novicilor, Grigore Maior -profesor si prefect scolar, Filotei László -catehet, Nicolae Remetei -asistent, trei alumni la Roma (aceiasi din 1762), trei novici (Grigore Pop, Ioan Bob si Nicolae Aaron), Petru Demelnechi -învatator, si 24 de alumni la Seminarul Sfânta Treime (printre care Ioan Lemeni si Inocentiu Boji), rezultând, astfel, un total de 35 de clerici si alumni[290].

La Roma, Viena, Târnavia, Trencin, Pozsony, Agria, Pesta, Lvov etc. se mai pleca si pe baza fundatiilor episcopale constituite la Blaj, ale caror evidente nu sunt înca publicate în totalitate. Cu precadere, Petru Pavel Aaron (initiatorul cunoscutilor tipai, deveniti un adevarat cliseu istoriografic), Grigore Maior si Ioan Bob au desfasurat o intensa activitate de extindere a stipendiilor fundationale. În timpul lui Bob, s-a traversat însa si o mare criza, majoritatea locurilor din Seminar, acoperite de fundatia regala, ramânând neocupate. În pofida inconstantei cu care s-a utilizat fondul regesc, el a sprijinit personalitati ca Silvestru Caliani, Grigore

Maior, Gheronte Cotore, Iacob Aaron, Vasile Keresztesi, Ieronim Kálnoki, Ambrosie Sadi, Augustin Körösi, Nichifor Aaron, Samuil Micu, Ignatie Darabant, Stefan Pop, Alexie Morosan, Meletie Neagoe, Gherasim Pop, Ioan Silvasi, Inochentie Desi, Inochentie Sebesi, Filotei László, Nicolae Remetei, Ioan Bob, Ioan Lemeni, Nicolae Aaron, Atanasie Rednic, Macarie Pop, Ioan Para, Partenie Iacob, Benedict Fogarasi, Germanus Peterlachi, Spiridon Farcas etc.

Sporadic, mai apar amintite date despre modalitatea acordarii stipendiilor. În 1772, 58 de alumni din gimnaziu primeau ajutoare sub o forma sau alta, în 1787 se înaintasera propuneri pentru acordarea a 8 burse în clasa I de gramatica, a 5 burse în clasa a II-a de gramatica, a 4 burse în clasa a III-a de gramatica, tot a 4 burse în clasa I umana si a unei burse în clasa a II-a umana, iar în 1790, în clasele medii, se aprobasera doar 5 burse de câte 80 de florini[291].

Dificultatea prezentarii exacte a datelor legate de frecventa poate sa îsi aiba originea în inconstanta evidentelor, care, asa cum am subliniat, uneori includ elevii externi, alteori nu, sau uneori omit a înregistra anumite clase, alteori fiind însa complete. Oricare ar fi numarul exact al elevilor Blajului, se poate afirma, cu certitudine, faptul ca scoala nu numai ca nu reusea sa acopere necesarul de intelectuali ai societatii românesti din Transilvania, dar nu acoperea nici macar nevoile bisericii greco-catolice.

Originea sociala a elevilor este de mare diversitate, dar cele mai multe dintre categoriile sociale care apar în matricole sunt de provenienta rurala: mica nobilime sateasca, preoti, cantori, dascali, juzi, tarani liberi si, în mai mica masura, învatatori, coloni, taxalisti, morari, paznici, oraseni, mici negustori, militari, functionari, plebei sau iobagi. În 1755, dintre cei 70-74 de elevi, în cazul a 59 exista date despre provenienta sociala: 18 sunt înregistrati ca nobiles (armalisti, preoti), 12 ca liberi (oraseni, plebei, preoti), 5 ca praenobiles (saeculares), 10 ca libertini (plebei, preoti), 7 ca subditi (plebei, preoti), 5 ca ingenui (preoti), unul ca plebeji si unul ca popae[292]. În 1786, din cei 21 de elevi ai primei clase de gramatica, 10 erau fii de preoti; 4, de nobili; 2, de taxalisti; 2, de negustori; 2, de tarani si unul,

de metalurgist; din cei 21 de la clasa a doua de gramatica, 17 erau de origine preoteasca; 3, de sorginte taraneasca si unul de familie nobiliara; din cei 22 de la clasa a treia de gramatica, 13 erau din familii preotesti; 4, din familii orasenesti; 4, din familii taranesti si unul, nobil; din cei 10 de la retorica, 4 aveau parinti preoti; 2, militari; 2, nobili; unul, oraseni si unul, tarani, iar din cei 16 de la poetica, 7 aveau parinti preoti; 6, nobili; 2, negustori si unul, tarani[293]. În 1799 gimnaziul avea, în semestrul I, 136 de elevi, dintre care 51 erau de origine clericala; 29, oraseneasca; 17 se trageau din familii de cantori; 35, din familii libere si unul, din familie negustoreasca[294], iar în semestrul al II-lea, din cei 144 de înscrisi, 59 proveneau din familii preotesti; 35, din categorii libere; 29, din familii nobiliare; 17, din familii de cantori; 2, din categorii militare; unul, din familie de crâsnic si unul, din familie negustoreasca[295]. Între 1802-1811, dintre cei 947-960 de gimnazisti, 312 aveau parinti preoti; 123, nobili; 149, cantori; 18, clopotari; 252, tarani liberi; 50, iobagi[296].

A fost dezbatuta în literatura de specialitate si problema ariei de influenta geografica a scolilor Blajului. În 1755, cei 70-74 de tineri ai gimnaziului erau sositi la studii din comitatele Alba Superioara si Inferioara (40), din Fagaras (8), din Sibiu (6), din Turda (4), din Chioar (2), din Cetatea de Balta (2), din Solnocul Mijlociu (2), din Cincu (1), din Trei Scaune (1), din Cluj (1), din Maramures (1) si din Brasov (1). În 1757, elevii venisera din 39 de jurisdictii administrative: Biia (34), Carlova (14), Turda (14), Chioar (9), Hopârta (9), Ciugud (6), Juc (6), Tiur (6), Iernut (5), Basesti (3), Bistra (3), Carai (4), Caseiu (2), Sibiu (3), Cluj (3), Copru (2), Medias (2), Nasaud (2), Notaras(3), Olt (2), Rasinari (2), Somfalau (2), Tulca (2), Tichindeal (2), Broscatan (2) si câte unul din Apafaia, Bortan, Brosteni, Daia, Dârja, Dobra, Grosi, Hateg, Hunedoara, Icland, Paracan, Rosia, Sasmires si Vârset, 7 având localitatea de origine neprecizata[297]. În 1786, în clasa I de gramatica, 15 elevi proveneau din comitatele Alba, 3 din Târnava si câte unul din Cluj, Turda si Hunedoara; în clasa a II-a de gramatica, 18 erau din Alba si Turda, 2 din Cluj si Solnoc si unul din Odorhei; în clasa a III-a gramaticala, 8 tineri venisera din Alba, 6 din Târnava, 3 din Turda si unul din

Solnocul Interior; la retorica, 6 sosisera din Alba, 2 din Cluj si câte unul din Odorhei si Bistrita, iar la poetica, 6 îsi aveau domiciliul în Alba, 2 în Bihor, 2 în Turda si câte unul în Hunedoara, Târnava, Sibiu, Solnocul Mijlociu, Odorhei si Cojocna[298]. În primul semestru al anului 1799, 104 elevi din 136 erau din comitatele Alba Inferioara, Cluj si Turda[299], iar în semestrul al II-lea, ni se ofera date mai multe si despre ceilalti, veniti din Hunedoara, Apuseni, Solnocuri, Chioar, Crasna, Nasaud, Maramures, Satmar, Cojocna etc.[300]. Pe baza evidentei din 1799, si G. Bogdan-Duica a concluzionat ca Blajul acoperea frecventa scolara pentru comitatele Alba Superioara, Alba Inferioara, Târnavele, Turda, Cojocna, Dabâca, scaunul Ariesului, si districtul Chioar[301]. Statistica lui I. Hossu, pentru primele decenii ale secolului al XIX-lea, subliniaza faptul ca Blajul si-a extins considerabil aria de influenta geografica.

Folosind toate sursele posibile despre scoala Blajului si confirmând deductiile lui Zenovie Pâclisanu, Iacob Mârza concluzioneaza ca centrul scolar al Blajului a avut, raportat la spatiul Transilvaniei, nu un caracter local, ci unul national. În ceea ce ne priveste, reanalizând zonele de provenienta ale elevilor, asa cum sunt ele cuprinse în evidente, înclinam sa credem ca, daca la început, în primele decenii de dupa 1754, scoala a avut o arie de acoperire geografica mai restrânsa, treptat, ea va include în sfera-i de influenta spatii mai ample, fara a dobândi însa, decât spre sfârsitul secolului al XVIII-lea, un caracter national. Totodata, se cuvine a fi mentionata pertinenta idee a lui Tonk, potrivit careia emulatia spirituala a scolilor Blajului depasea, cu mult, teritoriul de recrutare al elevilor[302].

În ceea ce priveste informatiile despre profesori, se stie ca cei 198 de dascali care au functionat în scoala, între 1754-1848, proveneau din Cluj (40), Alba Inferioara si Superioara (38), Mures (19), Bistrita (11), Sibiu (11), Brasov (2), Ciuc (2), Hunedoara (6), Crasna si Solnocuri (3), Maramures (2), Satmar (2), Grecia (1) si Muntenia (1), iar ceilalti nu au localitatea de origine precizata. Putinii carora li s-a putut stabili descendenta sociala se trageau din familii de preoti (8), din familii nobiliare (10), din familii de cantori (2), unul din familie de învatatori si înca unul din familie de tarani. Majoritatea

absolvisera cursurile gimnaziale sau seminariale ale unor scoli din Transilvania, ori se întorsesera de la Roma, Viena, Târnavia, Lvov, Agria, Buda, Pesta, Pozsony si chiar Kiev[303]. Activitatea lor a contribuit decisiv la reorientarea elitelor spirituale românesti dinspre sfera îngusta a ambitiilor sociale, înspre solidaritatea si aspiratiile nationale.

h.Gimnaziul evanghelic din Brasov

Scoala, functionând într-un centru economic strategic, era printre cele mai puternice si prospere institutii de învatamânt din Transilvania. Ea avea o istorie bogata[304] si, în pofida politicii imperiale antiprotestante si a prozelitismului catolic, si-a mentinut un prestigiu intact pe tot parcursul secolului al XVIII-lea.

Dupa calculele efectuate de istoricul Ladislau Gyémánt, ar rezulta ca, între 1744 si 1848, gimnaziul de aici ar fi fost frecventat de numai sapte elevi români[305]. Având în vedere ca în oras se afla o influenta Companie comerciala greceasca -în care activau multi negustori români- si ca orasenimea româneasca era mai puternica decât în alte parti, pare greu de crezut ca familiile prospere sa fi evitat, cu asemenea strictete, sa-si trimita copiii în clasele medii ale protestantilor. Desigur ca autoritatile provinciale si cele centrale au impus restrictii privind frecventarea cursurilor, dar ele au fost evitate si în alte cetati si, cu atât mai mult nu se puteau respecta în Brasov, cu cât aici românii nu aveau o scoala medie proprie si nici macar o scoala catolica buna la care s-ar fi putut înscrie.

La argumentele enumerate se adauga acelea ca gimnaziul si-a prezervat autonomia, el nu a preluat, decât într-o masura formala, parti nesemnificative din programele învatamântului de stat, si-a pastrat structura specifica a claselor si s-a dezvoltat constant. Desi Consistoriul a acceptat masurile impuse în legatura cu limitarea frecventei, institutia de învatamânt brasoveana, angajata în competitie cu scolile catolice din provincie, sprijinite fatis, nu avea interesul de a respecta dispozitiile oficiale dezavantajoase. Din

considerentele amintite, tabelul urma tor încerca sa reevalueze prezenta tinerilor români în clasele medii ale luteranilor[306]:

Tab. 9

An scolar	Total elevi	Dintre care posibil români	Numele elevilor posibil români
1756	27	-	-
1762	52	-	-
1768	45	-	-
1771	51	3	Coponea, Molnar[307], Terbes
1780	57	4	Coponea, Zaharie, Plaier, Figulea
1781	49	4	aceiasi
1785	57	8	Zaharie, Plaier, Zacu, Cristofor, Mones, Tempian, Figulea, Meciu
1786	49	6	Zaharie, Zacu, Cristofor, Tempian, Figulea, Molnar
1787	57	5	Figulea, alt Figulea, Zacu, Meciu, Molnar
1788	57-63	6	Figulea, alt Figulea, alt Coponea, Zacu, Meciu, Molnar
1789	52	4	Zacu, Figulea, Molnar, Coponea
1790	52-62	4	Zacu, Figulea, Goches, Coponea
1791sem.I	62-67	4	aceiasi
1791sem.II	52	3	Figulea, Coponea, Goches
1792	52-62	4	Figulea, Coponea, Goches, alt Terbes
1793	52-72	6	Figulea, Coponea, Goches, Petri, Boltes, Oleasa
1794	52-63	5	Goches, Petri, Boltes, Oleasa, Gust
1795	43	3	Goches, Boltes, Ghelciu
1796	43-54	3	alt Goches, alt Coponea, Ghelciu
1797sem.I	43-57	4	Goches, Coponea, Ghelciu, Bolesu
1797sem.II	59	3	Coponea, Ghelciu, Bolesu
1798	43-59	3	alt Figulea, Coponea, Bolesu
1799	43-46	3	aceiasi
1800	43-47	3	aceiasi
1801	52	4	Figulea, Coponea, Bolesu, Barbu

Nu avem certitudinea ca cei enumerati ar fi cu totii români, dar criteriul numelui este unicul pe care îl putem utiliza, în conditiile

unor matricole simple, fara date despre cei înscrisi. E posibil, însa, sa nu fi surprins pe tinerii români cu nume maghiarizate, germanizate sau latinizate si care, în epoca, nu erau putini.

Dupa cum se poate constata, numai pâna la 1800, numarul elevilor români depaseste deja cifra sapte, majoritatea fiind înscrisi, succesiv, în mai multi ani de studiu, iar anumite familii prefera, din generatie în generatie, sa frecventeze aceasta scoala. Unii, ca Alexandru Molnar, Mihai Meciu si Gheorghe Zacu, dupa ce au câstigat experienta pedagogica în calitate de preceptori, au fost promovati printre lectores sau collegae[308], iar altii, ca Toma Goches, Mihai Bolesu si Mihai Coponea, au fost si ei primiti în rândul preceptorilor[309]. Pot fi întâlnite în registre nume grecesti (Stasionopolis din Janina-Thessalia si multi greci localnici), nume de regula atribuite evreilor (Goldschmidt) sau nume de rezonanta nedefinita (Jekel, Schirkanger, Merkelius, Fraetsches etc.), apartinând, probabil, unor familii negustoresti, în fata carora scoala nu si-a închis portile. Interesant este faptul ca studiosul Johann Merkelius, prezent aici între 1797-1801, era fiul unui agent care îsi desfasura activitatea în Muntenia[310]. În opinia unor istorici, inclusiv Radu Tempea, se pare ca s-ar fi orientat, temporar, înspre clasele luterane de la Brasov[311]. Exista, într-adevar, în evidentele anului 1785-1786, un nume, Gheorghe Tempian, dar nu stim daca e una si aceeasi persoana cu viitorul director scolar.

Continuând, mai mult sau mai putin legal, sa primeasca tineri de alte religii si etnii la cursuri, scoala luterana ajunge sa înregistreze, în 1808, un numar de 469 de elevi[312]. În total, în gimnaziu au fost formati, între 1785-1810, 290 de elevi numai în clasele superioare, o cifra pe masura îndelungatei traditii concretizate în pregatirea a 3600 de elevi, sub conducerea a 81 de rectori, în cei 266 de ani care acopera intervalul 1544-1810[313].

În cetate a functionat, la sfârsitul secolului al XVII-lea si începutul veacului urmator, si o scoala iezuita, atragând fiii negustorilor veniti din Armenia, Grecia, Tracia, Bulgaria sau Muntenia. Dupa unele marturii, iezuitii au reusit sa câstige încrederea multor ortodocsi, ce nu s-au dat în laturi sa le frecventeze capelele.

Alaturi de greci si de români, erau primiti la pregatire evrei, turci si chiar maghiari unitarieni. Initial, resedinta ordinului din Brasov s-a bucurat de simpatia lui Brâncoveanu, domnitorul daruind calugarilor, într-o anume ocazie, 16 butoaie cu vin, însa dupa momentul Unirii religioase, fiii boierilor munteni se reorienteaza înspre scoala luterana[314]. În mijlocul unei populatii ostile catolicismului, institutia de învatamânt iezuita nu a reusit sa se ridice, în secolul al XVIII-lea, la nivel de scoala medie. Un adevarat gimnaziu catolic va lua fiinta la Brasov de-abia în prima jumatate a veacului al XIX-lea.

În ceea ce priveste ciclul elementar, alaturi de scoala ortodoxa, la care s-a mai facut referire în subcapitolele anterioare, exista în localitate o scoala principala oraseneasca, de asemenea, frecventata de români. În 1783, ea avea, în clasa I, 88 de elevi, în clasa a II-a, 45 de elevi, iar în clasa a III-a, 24 de elevi, de diferite etnii[315].

În concluzie, se poate afirma ca, în pofida statutului lor social dezavantajos, românii brasoveni au patruns în toate centrele de educatie din zona, conturându-si o intelectualitate proprie, ridicata din rândurile negustorilor, orasenilor si mestesugarilor, cu alte aspiratii decât cele ale generatiilor anterioare.

i.Gimnaziul catolic de la Caransebes

Aceasta scoala, despre care informatiile lipsesc în cea mai mare parte, continua traditia unui învatamânt catolic organizat de timpuriu în regiune[316]. Gimnaziul inferior, tutelat de franciscani, s-a deschis în anul 1742, cu 3 clase gramaticale, dar si cu ciclu elementar. În resedinta de aici a ordinului s-au aflat între 6 si 12 calugari, nu toti angrenati în activitatea pedagogica. Programa de studiu pe baza careia s-a desfasurat procesul didactic a fost *Ratio Studiorum* a iezuitilor. Scoala nu a reusit sa devina comparabila cu celelalte institutii de învatamânt si, în cele din urma, în 1787, în consecinta reformelor scolare vizând redistribuirea cheltuielilor, ea va fi dizolvata. Din nefericire, nu s-au pastrat date despre dimensiunile si structura etnica a populatiei scolare, dar, în epoca, ea a fost denumita frecvent “scoala

latina" si, mai rar, gimnaziu inferior, argument ce permite deducerea unui numar mic de elevi[317].

j.Gimnaziul catolic de la Carei

Scoala a facut parte dintre institutiile de învatamânt mediu înfiintate pe parcursul secolului al XVIII-lea, dar a recuperat repede handicapul generat de
lipsa traditiei[318]. Pentru anii în care registrele matricole au permis întocmirea unor statistici pe etnii si confesiuni, structura populatiei scolare a fost urmatoarea[319]:

Tab. 10

An scolar	Total elevi	Ro-mâni	Ma-ghiari	Ger-mani	Svab i	Rute ni	Slavi	Procent români
1750/1751	82	6	34	3	1	30	8	7,3%
1751/1752	105	12	33	12	3	36	9	11,4%
1752/1753	122	13	30	19	11	39	10	10,6%
1753/1754	104	11	46	13	6	28	-	10,5%
1754/1755	112	17	40	11	2	39	3	15,1%
1755/1756	119	4	41	17	-	50	7	3,3%
1756/1757	93	5	28	8	3	39	10	5,3%
1757/1758	110	7	39	11	1	48	4	6,3%
1758/1759	90	3	47	11	-	24	5	3,3%
1759/1760	111	11	40	12	-	40	8	9,9%

În medie, în deceniul al saselea s-au înscris, deci, noua tineri români anual, iar proportia celor de aceasta etnie, în totalul elevilor

înregistrati în intervalul 1750-1759, a fost de 8,4%. Consideram, însa, ca, asemenea situatiilor din alte institutii formative, nici aici, multi studiosi români nu au putut fi luati în calcul, datorita numelor maghiarizate.

Scoala avea un caracter local, concentrând copii din zona, majoritatea elevilor din clasele inferioare provenind din familii de tarani de pe domeniile contelui Károlyi sau din familii orasenesti. Tinerii români erau, în buna parte, din comitatele Satmar, Maramures si Bihor, în timp ce maghiarii veneau si din Szabolcs, Bereg si Ugocsa, iar rutenii chiar din Ung sau Zemplén.

Pentru deceniul al saptelea, lipsesc datele despre nationalitatea studiosilor, în schimb, se pastreaza informatiile despre confesiunea lor. Potrivit acestora, se observa ca numarul greco-catolicilor se apropie de cel al romano-catolicilor (în 1760, 84 de uniti la 92 de romano-catolici, iar în 1769, 99 de uniti la 134 de romano-catolici), dar greco-catolicii erau, cu deosebire, ruteni, ei asigurându-si, alaturi de maghiari, superioritatea cantitativa în rândul populatiei scolare, dupa cum reiese si din tabel. În 1763 existau 63 de elevi uniti în scoala, iar în 1766, 125 de elevi uniti, de aceasta confesiune apartinând, în perioada 1760-1769, între 28,2%-48,4% din totalul celor care frecventau cursurile[320].

Pentru deceniile opt, noua si zece, etniile si religiile nu se pot delimita, însa nu este exclus ca efectele aplicarii edictului de toleranta, reformele scolare iosefine si eforturile restauratorii ale nobilimii sa fi provocat schimbari esentiale în comunitatea scolara a Careiului.

Din diferite surse istoriografice se întrevad si alte caracteristici ale grupului de tineri care s-au orientat înspre aceasta institutie catolica de învatamânt. Astfel, în 1766, odata cu deschiderea claselor de poetica si retorica, numarul studiosilor creste la 258[321], iar în 1786, în clasa de retorica erau 18 elevi, dintre care 7 nobili, 3 oraseni si 8 din mediul rural; în clasa de poetica, din 26 de elevi, 13 erau nobili, 6, oraseni si 7, tarani; în clasa a III-a gramaticala, din 16 elevi, 11 erau nobili 4, oraseni si unul, taran; în clasa secunda gramaticala, din 9 elevi, 7 erau nobili si 2, oraseni; si în clasa întâi gramaticala, din 10 elevi, 5 erau nobili, 4, oraseni si unul, taran.

Daca clasele superioare erau dominate de categoriile nobiliare si orasenesti, cu totul alta era situatia în ciclul elementar. Aici, în 1786, în clasa I, din 119 elevi, doar 6 erau nobili, în raport cu 49 de oraseni si 64 de tarani; în clasa a II-a, din 68 de elevi, erau tot 6 nobili, fata de 49 de oraseni si 13 tarani; în clasa a treia, printre cei 47 de elevi, se aflau 7 nobili, mult mai putini decât cei 25 de oraseni si 15 tarani, iar în clasa a IV-a, între cei 15 elevi, unul singur era nobil, 11, oraseni si 3, tarani. Mai functiona atunci, atasata ciclului elementar, o clasa de desen, cu 10 elevi, toti oraseni[322]. Gimnaziul avea 5 profesori, condusi de un director, iar scoala primara, cu rang de scoala normala, avea un director propriu si 5 învatatori[323].

În perioada restauratiei, numarul de elevi nu era mare, situându-se, conform unui raport al Comisiei scolare maghiare din 1792, la cifra de 92 de tineri în gimnaziu[324]. Ei beneficiau de mai multe stipendii decât cei din scolile transilvanene, în 1786/1787 fiindu-le alocate 5 burse de categoria a III-a si o bursa de categoria a IV-a, iar în 1787/1788, o bursa de categoria I, doua de categoria a II-a si 8 de categoria a III-a[325],

Cresterea este spectaculoasa în secolul al XIX-lea. În 1824, în gimnaziu se aflau 171 de elevi (24 la retorica, 12 la poetica, 28 sintaxisti, 33 gramatisti, 30 principisti si 44 parvisti), iar în 1825 numarul lor se ridicase la 190[326]. De-acum încolo, populatia scolara gimnaziala se mentine la o dimensiune relativ constanta: în 1835/1836 -142 de elevi; în 1836/1837 -140 de elevi; în 1837/1838 -138 de elevi; în 1839/1840 -138-147 de elevi; în 1840/1841 -147 de elevi; în 1841/1842 -135 de elevi; în 1842/1843 -147-152 de elevi în clasele medii si 476 de elevi în clasele elementare; în 1843/1844 -130 de elevi în clasele medii si 498 de elevi în clasele elementare; în 1844/1845 -150 de elevi în clasele medii si 188 de elevi în clasele elementare; în 1845/1846 -153 de elevi în clasele medii si 243 de elevi în clasele elementare; în 1846/1847 -170 de elevi în clasele medii si 243 de elevi în clasele elementare si în 1847/1848 -179 de elevi în clasele medii si 283 de elevi în clasele elementare. Între 1836-1848, resedinta din Carei a ordinului piarist avea circa 10-16 membri, mai multi înspre anul revolutiei, dintre ei facând parte directorul

(rectorul) gimnaziului, vicerectorul, cei sase profesori ai claselor umane si gramaticale, profesorul de desen, directorul scolii primare, învatatorii si cei doi preoti ai bisericii[327]. Deseori, profesorii gimnaziului contribuiau si la activitatea pedagogica din ciclul elementar.

De altfel, învatamântul primar din localitate, initiat de piaristi si tutelat, în tot mai mare masura, de catre stat, era mai bine organizat decât cel din alte zone. Dupa elaborarea programului *Ratio Educationis*, clasele primare atasate gimnaziului se transformasera în scoala capitala regeasca, având, în 1777, 314 elevi, iar în 1780, 250 de elevi[328], dar în Carei functionau, în paralel, o scoala primara reformata, cu 212 elevi, una ruteana, cu 56 de elevi, una româna, cu 40 de elevi, si una israelita, cu 50 de elevi, în acelasi an 1777[329]. În 1780, scoala româneasca a ramas la cifra constanta de 40 de elevi[330], iar în 1791, datorita numarului mare de elevi, a luat nastere scoala normala (preparandiala) româno-ruteana, condusa de inspectorul scolilor greco-catolice din tinut, Ioan Molnar[331]. Ea va functiona în parametri optimi, asa încât, în 1806, Ioan Molnar va fi numit director al scolilor nationale unite, iar Directoratul scolar greco-catolic se va muta de la Oradea la Carei, pâna în 1808[332].

Având în vedere argumentele expuse mai sus, consideram ca se impune, în istoriografia învatamântului, reconsiderarea importantei scolilor din aceasta localitate, ai caror absolventi au dat consistenta elitelor românesti de veac XVIII.

k.Marile colegii ale Clujului: catolic, reformat si unitarian

Colegiul catolic

Lipsa institutiilor de învatamânt mediu românesti în Transilvania a fost, într-o oarecare masura, compensata de posibilitatea frecventarii scolilor celorlalte religii ardelene si, în special, a scolilor medii si superioare catolice. Dintre acestea, prin importanta sa, se afirma în mod deosebit Liceul (Colegiul) iezuitilor,

iar mai târziu al piaristilor din Cluj. Din pacate, matricola întocmita de iezuiti a pierit[333], dar -pe baza cercetarilor efectuate de specialisti- s-a evidentiat ca rolul pe care l-a jucat aceasta scoala în formarea elitelor românesti, în secolul al XVIII-lea, s-a dovedit, neîndoielnic, fundamental.

Desi Colegiului i-au fost dedicate numeroase monografii, istoricii au fost preocupati mai mult de activitatea profesorilor, de programele de învatamânt si de surprinderea transformarilor la care a fost supusa institutia, decât de relevarea fluxului scolar[334]. Înca din 1925, G. Bogdan-Duica scria: "…Liceul piaristilor era plin de români… Ar fi timpul ca cineva sa publice lista tuturor românilor care au învatat la acest liceu binefacator natiei noastre"[335]. Reactia cercetarii istorice a fost destul de târzie, pentru ca, de-abia în 1968, un istoric se va arata preocupat de aceasta tematica, si anume Tonk Sándor, care, în studiul sau de tinerete, dar întocmit cu deosebit profesionalism, *Intelectualitatea româna si Liceul piaristilor din Cluj*[336], abordeaza problema frecventei scolare române la Liceul catolic, în intervalul cuprins între sfârsitul secolului al XVIII-lea si jumatatea secolului urmator. Statistica meticuloasa întocmita de Tonk, pe ani scolari, urmareste trei obiective: evidentierea numarului de elevi români, comparativ cu numarul general de elevi, atât în gimnaziu cât si în cursurile superioare; sublinierea raportului dintre numarul de elevi de la Blaj si numarul de elevi de la Cluj si prezentarea zonei de provenienta a elevilor în anul scolar 1799.

Pentru secolul al XVIII-lea, informatiile sunt foarte lacunare, deoarece matricolele s-au pastrat doar pe o perioada de 5 ani, neconsecutivi, începând cu anul 1794. Totusi, avem unele date si pentru perioada anterioara, în scoala primul elev român cunoscut aparând în 1719 si stiut fiind faptul ca, pâna în 1776, au învatat, deja, la acest liceu cel putin 30 de români, în special nobili, atât greco-catolici, cât si ortodocsi. Ulterior, unii dintre ei vor ramâne în resedinta ordinului iezuit, iar altii vor accede la functii importante în administratia Transilvaniei sau în ierarhia bisericii greco-catolice[337].

Tot pentru perioada pentru care nu avem date în registrele matricole, putem folosi informatiile cuprinse într-un registru al

tinerilor candidati la examenele de bacalaureat si doctorat ale Colegiului[338]. Desigur, acesta ofera argumente privind prezenta româneasca doar la nivelul superior al studiilor, scotând în evidenta categoria celor care se pregatesc pentru o cariera deosebita, potentiali sustinatori ai miscarii nationale în curs de cristalizare. Potrivit acestui registru, situatia ar fi urmatoarea:

Tab. 11

Bacalaureate			Doctorate		
An scolar	Total bacalaureati	Români	An scolar	Total doctoranzi	Români
1725	15	-	1725	9	-
1726	13	1	1726	8	-
1728	13	-	1727	8	-
1729	14	1	1728	12	1
1730	15	2	1729	7	-
1731	19	-	1730	10	1
1732	-	-	1731	14	1
1733	23	-	1732	13	-
1734	27	-	1733	17	1
1735	14	1	1734	19	-
1736	16	1	1735	16	-
1738	14	-	1736	10	1
1740	10	-	1737	9	1
1745	16	-	1746	9	-
1746	27	1	1747	18	1
1747	18	-	1748	10	-
1748	13	-	1749	13	-
1749	4	-	1750	14	1
1750	23	-	1751	15	-
1751	21	3			
1752	20	-			

Un total, deci, de 10 bacalaureati si 8 magistri români, dintre care 15 sunt nobili, reprezinta o oarecare baza a evolutiei sociale românesti, mai ales daca avem în vedere faptul ca statistica se refera la prima jumatate a secolului. O copie a listei celor prezenti la

examenul de bacalaureat din anul 1751 se gaseste si la Arhivele Statului maghiar din Budapesta[339].

Revenind însa la registrele matricole ale Colegiului, ele reflecta prezenta româneasca în urmatorul mod[340]:

Tab. 12

Gimnaziu				Colegiu		
An scolar	Total elevi	Români	Procent	Total elevi	Români	Procent
1794	177	48	27,1%	-	-	-
1795	220	71	32,2%	-	-	-
1796	234	51	21,7%	-	-	-
1799	228	34	14,9%	128	21	16,6%
1800	265	54	20,3%	157	20	12,7%

Reprezentarea româneasca în Cluj, destul de numeroasa, se apropie de cea din Blaj. Spre exemplu, în 1796, la Blaj erau înscrisi 71 de elevi, iar la Cluj, 51[341].

Analiza structurii sociale a populatiei scolare românesti din Cluj permite formularea unor concluzii importante. În primul rând, trebuie subliniat faptul ca pentru români sunt folositi cei mai variati termeni privind desemnarea categoriilor sociale: nobili, oraseni, ignobili, militari, graniceri, oameni liberi, plebei sau, pur si simplu, valahi. Cercetarea este îngreunata si de faptul ca termenii folositi pentru diferitele paliere sociale sunt foarte aproximativi, în general, în cazul desemnarii pozitiei sociale a reprezentantilor tuturor nationalitatilor. De exemplu, termenul *comes* poate însemna conte, comite, vicecomite, jude regal, conducator al cetatii etc. Cel de *magnat* poate desemna un *comes* sau un *baron*. Termenul de *preanobil* îsi delimiteaza foarte vag aria sociala în raport cu termenii de *comite*, *baron* sau *magnat*. Cel de *ignobilis*, deci nenobil, desemneaza o categorie libera, care se poate suprapune cu cea de *libert* si poate chiar cu cea de *plebeu*, adica om din popor. Avându-si radacinile în lumea medievala, acesti termeni nu mai pot acoperi gama larga a categoriilor sociale noi, caracteristice unei societati în plina evolutie

spre lumea moderna. Marea majoritate a felului în care sunt înmatriculati elevii români în registre vadeste o oarecare nesiguranta în aprecierea statutului lor, nesiguranta datorata tocmai evolutiei sociale amintite.

Este de retinut, de asemenea, faptul ca în clasele de gimnaziu înmatricularea elevilor are în vedere criteriul nationalitatii si cel al religiei, pe când în clasele de colegiu ramâne înca în vigoare unicul si strictul criteriu medieval al pozitiei sociale, de aceea nationalitatea elevilor este neidentificabila. De-abia în ultimii doi ani ai secolului, la cursurile superioare înmatricularea se va face mentionând si religia sau, eventual, nationalitatea elevului, consfintind astfel evolutia aprecierii scolare spre o mentalitate mai moderna. O "radiografie" sociala si confesionala clara a populatiei scolare a claselor medii si superioare se poate face pe esantionul anului de învatamânt 1799/1800, interval de timp pentru care informatiile despre elevi sunt complete. Cumularea datelor ne ofera urmatorul tabel[342]:

An scolar 1799/1800

Tab. 13

	Semestrul I				Semestrul II			
Ciclul de studiu	Total tineri	Români	Religie	Origine sociala	Total tineri	Români	Religie	Origine sociala
Cole-giu	169	26 15,3%	24 gr.-cat. 14,2% 2 ort. 1,18%	14 nobili 2 oraseni 7 liberi 3 ignobili	157	22 14,01%	21 gr.-cat. 13,37% 1 rom. - cat. 0,63%	13 nobili 1 orasean 3 liberi 5 ignobili
Gim-naziu	247	47 19,02%	47 gr.-cat. 19,02%	18 nobili 11 oraseni 7 valahi 2 ignobili 9 plebei	264 - 265	56 21,21%	52 gr.-cat. 19,69% 4 rom. -cat. 1,51%	26 nobili 11 liberi 9 valahi 3 ignobili 7 plebei
Total tineri	416	73 17,54%	71 gr.-cat. 17,06% 2 ort. 0,48%	32 nobili 2 oraseni 18 liberi 7 valahi 5 ignobili 9 plebei	421 - 422	78 18,52%	73 gr.-cat. 17,3% 5 rom. -cat. 1,18%	39 nobili 1 orasean 14 liberi 9 valahi 8 ignobili 7 plebei

O trecere în revista a statisticii scolare, pe structura sociala, evidentiaza faptul ca, în timp ce la maghiari si secui predomina paturile nobiliare, la români, armeni si germani sunt dominante categoriile libere si mic nobiliare, ceea ce denota ca viitoarea burghezie a acestora din urma se va forma, în special, din aceste categorii, spre deosebire de maghiari si secui, a caror burghezie se va forma, în primul rând, prin transformarea si readaptarea straturilor nobiliare vechi.

Exista deosebiri si în ceea ce priveste categoriile sociale libere. În cadrul acestora, la români este preponderenta o patura rurala masiva, spre deosebire de sasi si armeni, la care majoritatea celor liberi o constituie populatia oraseneasca, sfera deosebit de fertila în promovarea unei burgheziii puternice. Într-un singur caz, si anume cel al populatiei maghiare, putem constata o îmburghezire evidenta din ambele sensuri: si prin transformarea nivelului nobiliar, un fenomen mai lent, dar si prin evolutia structurilor orasenesti.

Pe masura ce ne apropiem de sfârsitul secolului, numarul nobililor români creste, în raport cu celelalte categorii sociale românesti. Acest proces de ridicare sociala a natiunii române, de restructurare a ei, suplineste, într-o oarecare masura, insatisfactiile generate de esecul luptei pentru drepturi nationale. Nerecunoasterea natiunii române ca natiune distincta în sistemul politic transilvanean determina gasirea altor cai de a patrunde în structura ierarhiei administrative a zonei.

Comparând ridicarea diferitelor nationalitati din Ardeal pe scara categoriilor sociale, se poate constata ca românii, sasii si armenii acced, de cele mai multe ori, pâna la titlul de simplu nobil, nivelurile aristocratice superioare revenind, în general, maghiarilor si, eventual, secuilor.

Rezultatele statistice obtinute ne îndreptatesc sa afirmam, cu certitudine, ca nici nationalitatea, nici originea sociala nu erau criterii în admiterea elevilor la cursurile gimnaziului si ale Colegiului clujean. Impedimentele privind accesul în scoala erau legate, în mod sigur, de posibilitatile de întretinere ale elevului si de performantele sale

scolare. În 1794 si 1795 existau chiar unele clase cu majoritate româneasca în gimnaziu si clase în care numarul nobililor era mult inferior celui al altor categorii sociale. Nu întâlnim clase organizate pe principiul pozitiei sociale, deseori, fii de comite aflându-se în aceeasi clasa cu ignobili sau plebei. Totusi, în Colegiu, numarul elevilor provenind din familii nobiliare, în cazul românilor, este superior în raport cu gimnaziul, dar diferenta nu este atât de relevanta încât sa putem considera originea sociala drept criteriu de selectare a studiosilor.

Trecând în revista informatiile despre locul de origine al elevilor, vom constata ca aceasta institutie a fost frecventata de catre tineri români sositi, în primul rând, din comitatele Cluj, Dabâca, Alba de Jos si Solnocul Interior. Cu toate ca scoala are o frecventa româneasca cu un caracter local, aria sa de recrutare este destul de larga, neavând însa raspândirea teritoriala a Blajului.

Specialistii care au reusit sa parcurga matricolele, pâna la disparitia lor, au efectuat calcule de mare diversitate privind numarul elevilor si studentilor aflati la studii aici. Din pacate, ele nu sunt întocmite dupa exigentele statisticii contemporane, oferind prea putine date despre etnia sau religia studiosilor. Din noianul de informatii continute în monografiile scolare si în sintezele de istorie a învatamântului, am încercat sa extragem câteva, relevante pentru conturarea frecventei la cursuri. Astfel, se poate sesiza ca, deja din prima jumatate a secolului al XVIII-lea, populatia scolara este în continua crestere.

În 1703 se înscrisesera în gimnaziu si Colegiu 50 de tineri, dintre care 43 erau cazati în Convict si în Seminar (Seminarul asigura adapost nu numai candidatilor la preotie, ci si elevilor laici); în 1705/1706 erau cuprinsi în evidente 90 de tineri; în 1710, 104 tineri externi si 26 gazduiti în Convict si Seminar; în 1711, 86 de tineri, dintre care 48 în Convict si Seminar si 18 la cursurile superioare de filosofie; în 1712, 28 de tineri doar în clasele superioare, 229 în total si 60 de tineri în Convict si Seminar; în 1726, 44 de tineri în nivelul superior si 58 de tineri în Convict si Seminar; în 1733, 52-56 de tineri în Convict si Seminar, dar beneficiau de hrana 144 de tineri; în 1738,

61 de tineri în clasele de filosofie si 52 în Convict si Seminar; în 1741, un total de 400 de tineri în ciclul mediu si superior, dintre care 70 la filosofie, sub îndrumarea a 3 profesori, si 72 în Convict si Seminar; în 1744, tot 70 de tineri la filosofie, dar 61 în Convict si Seminar; în 1747, 387 de tineri în clasele de gimnaziu si colegiu si 70 în Convict si Seminar, iar în 1750, 34 de tineri la filosofie si 65 în Convict si Seminar. Convictul putea gazdui, în caz de nevoie, pâna la 60 de tineri, dintre care între 6 si 11 candidati la preotie, iar Seminarul avea posibilitatea de a-si extinde capacitatea pâna la 130-140 de locuri, nefiind închis pentru studiosii laici.

În 1741 se acordasera 10 doctorate în filosofie; în 1744, la fel; în 1745, 16 tineri trecusera de examenele bacalaureatului; în 1749 se emisesera 13 diplome de doctorat, iar în 1750, 14. Spre jumatatea veacului, se atinge o medie de 70 de studenti la cursurile de filosofie, coordonati de trei profesori. În Convict si Seminar, în perioada 1703-1750, au fost primiti între 23 si 85 studiosi[343]. Chiar din primii ani, printre elevii interni se aflau români, în 1703 figurând în liste nume ca Duma, Pui, Boer, Maxai, Mihocea sau Carmasin[344]. În 1751, în rândul celor 21 de tineri care au absolvit cursurile de filosofie, se aflau nobilii români Dimitrie Kassai, din Solnocul Interior, si Gheorghe Vulcan, din Blaj, alaturi de 13 secui, 4 maghiari, un rutean si un armean[345].

În 1753, dintr-un total de 427-429 de tineri, 104 se aflau în clasele de filosofie; în 1755, numarul celor de la filosofie era de 96; în 1768, de 68; în 1771, în ciclul mediu si superior se înscrisesera 493 de elevi, iar în 1772, la filosofie venisera 57 de elevi. Între 1768-1770, Convictul a sustinut circa 6-11 studiosi la teologie, iar numarul profesorilor de la filosofie s-a ridicat la 6[346].

Un raport înaintat de superiorul iezuit catre autoritati, în 1770, evidentiaza faptul ca, pâna la acea data, scoala a educat 20.487 de tineri, cu ajutorul a 744 de profesori ai ordinului si ca, în anul în curs, venisera la studii 557 de elevi, coordonati de 15 profesori iezuiti, 6 magistri laici si 8 asistenti, deci un corp didactic alcatuit din 29 de cadre[347]. În 1771, în clasele gimnaziale se aflau urmatorii români: Lazar si Henea -la retorica; Pop, Lazar, Bors, Benea si Tiriac

-la poetica; Sincai, Lazar, Sima si Mihalcea -la sintaxa; Vainea, Cot si Benea -la gramatica; Iancu, Bors, Sava si Lazar -la principia, si Vainea, Sima, Pasca si Pacu -la parva[348].

Date mai bune avem din anul 1774, cuprinse într-un raport amanuntit al episcopului romano-catolic, înaintat Mariei Tereza cu ocazia dizolvarii ordinului iezuit. Prelatul se referea la 539-557 de elevi în gimnaziu si Colegiu, distribuiti astfel: 93-100 -la parva; 26-30 -la principia; 54-56 -la gramatica; 47 -la sintaxa; 46-47 -la poetica; 42-45 -la retorica; 40-56 -la logica, metafizica si matematica; 23-24 -la etica, fizica si filosofie scolastica; 13-14 -la teologie morala si dogmatica; 13-14 -la literatura patristica; 13-14 -la drept canonic, iar 13-14 -la istoria bisericii. Lor li se adauga copiii celor doua clase de elementara, cu 31 si 43 de elevi[349]. Printre cei 17-18 profesori ex-iezuiti din acest an, se numarau si românii Jurj, Buruiana si Voicu.

În 1776, odata cu sosirea piaristilor, corpul profesoral va include 19 membri, alaturi de rector, duhovnic si conducatorul Seminarului, iar în scoala vor fi prezenti 400 de elevi: 150, în Convict; 153, în Seminar; restul, externi[350]. Pâna la desfiintarea ordinului iezuit, între 1751-1773, Convictul si Seminarul primisera 60-130 de tineri anual, ceea ce înseamna ca piaristii au sporit capacitatea de cazare a celor doua institutii, unde, în 1774 se vor prezenta 114 elevi; în 1775, 135 elevi si în 1776, 143 elevi[351], dar în acest ultim an, numai Seminarul asigura hrana a 130 de tineri[352].

În 1777, gimnaziul si Colegiul aveau 346 de elevi, 5 profesori la teologie, 3 la drept, 6 la filosofie, poetica si retorica si 4 la clasele gramaticale[353]. Treptat, ultimii absolventi de teologie, 7, în 1778, si 9, în 1779, parasesc clasele, iar frecventa scade continuu: 297 elevi, în 1778; 250, în 1779; 221, în 1780; 213, în 1781 si 225, în 1782[354].

În anul scolar 1783, în clasele medii se gaseau 201 studiosi (35 -la parva; 27 -la principia; 32 -la gramatica; 34 -la sintaxa; 33 -la poetica si 40 -la retorica), de-abia 12 fiind înregistrati în clasele de filosofie. Tot atunci, în Convictul nobiliar se adapostisera doar 63 de elevi[355]. În 1784 se mentin la cursuri 212 tineri, dar, din anul urmator, numarul lor scade la 157, ca urmare a instituirii taxelor scolare si introducerii limbii germane, ca limba de predare.

Sistarea activitatii Convictului si Seminarului si dezmembrarea Congregatiei Sfânta Maria s-au reflectat în numarul modest de 116 elevi, care au mai ramas în scoala, în 1786. Probabil, datorita frecventei reduse, institutia este declasificata la rang de Liceu academic, cu 15 profesori, iar pâna în 1791, nu va avea mai mult de 100 de elevi anual, în 1788 coborând chiar la 85 de elevi[356]. Dizolvarea Seminarului a afectat, într-o oarecare masura, si afirmarea tinerilor români, pentru ca unii dintre ei (Bazna, Bonda, Godin, Ban sau Codric) reusisera sa se impuna în ierarhia institutiei, detinând atributiile de subregens[357]. Era o perioada grea, în care, spre exemplu, scoala nu primise pentru studiosii ei, în 1787/1788, decât o singura bursa de categoria I[358].

Populatia scolara creste greu dupa moartea lui Iosif al II-lea. În 1790, gimnaziul avea doar 98 de adolescenti, dar, deja, în clasele de gramatica, 25, 49 si 31 beneficiau de stipendii[359]. Evolutia este lenta, dar se caracterizeaza prin constanta. Pâna la sfârsitul secolului, s-au înregistrat la cursurile medii si superioare 100 de elevi, în 1791; 138, în 1792; 175, în 1793; 55 la filosofie si 226 la gimnaziu, în 1794; 48 la filosofie si 252 la gimnaziu, în 1795; 59 la filosofie si 252 la gimnaziu, în 1796; 75 la filosofie si 249 la gimnaziu, în 1797; 95 la filosofie si 209 la gimnaziu, în 1798; 86 la filosofie si 192 la gimnaziu, în 1799; 114 la filosofie si 232 la gimnaziu, în 1800, si 128 la filosofie si 285 la gimnaziu, în 1801[360].

Convictul si Seminarul, reconstituite în 1791, cuprindeau, în 1793, 88 de studiosi, dintre care 40 sustinuti de diferite fundatii[361]. În anii putini de secol XVIII, pentru care matricolele se regasesc la arhivele clujene, datele din documente difera total fata de informatiile de mai sus, extrase din lucrarea lui Erdélyi Károly. Probabil însa ca istoricul maghiar a folosit alte surse sau diverse rapoarte întocmite în timpul anilor de învatamânt, în intervalul dintre semestre nefiind excluse fluctuatii mari ale populatiei scolare.

În secolul al XIX-lea, evidentele sunt mai clare. În 1802/1803 erau înscrisi în clase 226 de elevi, dintre care 44 de români, 17 numai în clasele de filosofie; în 1803/1804, numarul românilor de la cursurile superioare s-a ridicat la 21; în 1811/1812,

din 184 de tineri ai ciclului mediu si superior, 67 erau români, iar în 1824/1825, din 278 de elevi, 98 erau români[362]. S-a refacut si corpul profesoral, în 1800 el incluzând 19 profesori (5 de gramatica si umana, 5 de filosofie, 5 de medicina si 4 de drept)[363].

În 1803, episcopul Bob, depasind criza materiala a bisericii sale din ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, întemeiaza, pentru tinerii uniti care doreau sa se îndrepte spre scoala catolica a Clujului, o fundatie ce sustinea 16 locuri[364], 12 repartizate în Seminarul Sfântul Iosif si 4 în Convictul nobiliar[365].

Repopularea scolii, în urma renuntarii la masurile restrictive impuse de Iosif al II-lea, a înviorat, oarecum, si activitatea sectiei de medicina. De la înfiintarea, în 1775, a catedrei de chirurgie, anatomie si obstetrica, pâna în 1790, reformele scolare au ocolit clasa de medicina, cu exceptia numirii, în 1787, a unui profesor de medicina veterinara. Din 1790 însa, profesorului de chirurgie i se acorda un asistent, în 1791 Molnar-Piuariu este invitat la Cluj pentru a întemeia catedra de oftalmologie, iar în 1793/1794, studiul chirurgiei se extinde la 2 ani, mai târziu, Francisc I întemeind si catedra de chimie, farmacologie, patologie si biologie. Tot în 1793/94, 20 de studenti audiau cursurile de anatomie; 12, pe cele de obstetrica; 10, pe cele de chirurgie; 9, pe cele de fiziologie; 6, pe cele de patologie si farmacologie; 6, pe cele de biologie; 3, pe cele de oftalmologie si 3 pe cele de zoologie[366]. În 1797, sectia de medicina avea 4 profesori si un asistent pentru chirurgie[367]; în 1798-1799, clasa de anatomie avea 6 studenti (câte 2 catolici, reformati si unitarieni), iar în 1799/1800, 4 studenti (2 catolici, un reformat si un unitarian)[368].

În perioada 1835-1848, filosofia si cursurile gimnaziale alcatuiau urmatorul tablou al populatiei scolare: 1835/1836, 164 elevi -filosofie, 248 elevi -gimnaziu;1836/1837, 448 elevi în total, la ambele cicluri; 1837/1838, 188 elevi -filosofie, 242 -gimnaziu; 1839/1840, 189 elevi -filosofie, 431 -împreuna cu gimnaziul; 1840/1841, 179 elevi -filosofie, 243 -gimnaziu; 1841/1842, 191 elevi -filosofie, 240 -gimnaziu; 1842/1843, semestrul I, 191 -filosofie, 220 -gimnaziu; 1842/1843, semestrul al II-lea, 179 -filosofie, 243 -gimnaziu; 1843/1844, 177 -filosofie, 214 -gimnaziu;1844/1855,154 -

filosofie, 203 -gimnaziu; 1845/1846, 147 -filosofie, 204 -gimnaziu; 1846/1847, 131 -filosofie, 226 -gimnaziu; 1847-1848, 161 -filosofie, 252 -gimnaziu[369]. În tot acest timp, în resedinta ordinului s-au aflat 20-21 de piaristi[370].

Între 1841-1848, elevii de la filosofie, împreuna cu studentii de la drept si medicina, asigurau urmatoarea prezenta anuala: 1841 - 318 studiosi; 1842 -327; 1843 -325; 1844 -315; 1845-1846 -287 si 1847-1848 -tot 287 studiosi[371], iar numarul de profesori din ciclul mediu si superior era de 16-19.

Dupa calculele istoricului Ladislau Gyémánt, între 1794-1849, scoala catolica a fost frecventata de 1961 de elevi români, în cazul a 200 dintre ei cunoscându-se carierele ulterioare. Astfel, 43,6% s-au orientat înspre administratia de stat, 27,7%, înspre biserica, iar 17%, înspre activitatea didactica[372]. Traditia frecventarii acestei prestigioase institutii de învatamânt o vor continua si dezvolta elitele românesti de mai târziu, prin intermediul unor personalitati de talia lui Nicolae Popea, Avram Iancu, Ioan Metianu, Simion Ramontai, Constantin Papfalvi, Mihai Gabriel, Ioan Moldovan, Teodor Racocea, Ladislau Vaida, Gheorghe Baritiu, Ion Maiorescu, Al. Bohatel, Florian Porcius, Gabriel Munteanu, Al. Papiu-Ilarian, Florian Micas, Aron Pumnul, Stefan Micle si multi, multi altii[373].

În ceea ce priveste clasele elementare atasate gimnaziului, ele se ridica la trei în 1778/1779, când ciclul elementar se transforma în scoala nationala, având, în 1783, 83-102 copii în clasa I; 49-56, în clasa a II-a si 27-28, în clasa a III-a[374]. La scurta vreme dupa aceasta, nivelul primar se suplimenteaza cu înca o clasa, functionând cu statut de scoala normala[375]. Între 1840-1848, numarul elevilor din treapta pregimnaziala de studiu va oscila între 257-346[376].

Prin activitatea pedagogica intensa, evidentiata de datele de mai sus, prin calitatea procesului educational si prin deschiderea manifestata fata de români, Colegiul catolic al Clujului a avut un rol inegalabil în formarea elitelor românesti de secol XVIII. Absolventii români de aici vor contribui la remodelarea mentalitatii si a spiritului si la dinamizarea unor categorii sociale ce pareau imuabile, pregatind,

astfel, o alta lume, una a ambitiei, competentei si dorintei de promovare în nume national.

Colegiul reformat

Ca una dintre cele mai mari scoli protestante din Ardeal, cu o istorie îndelungata[377], aceasta institutie de învatamânt a fost frecventata si de români, în pofida masurilor privind limitarea accesului în scolile protestante impuse de autoritatile imperiale. Pentru veacul al XVIII-lea, evidenta elevilor este cuprinsa într-un registru deschis în anul 1737, din ordinul lui Mihai Lator, rectorul scolii, de catre Stefan Páldi, viitor tipograf, în acel moment student la Cluj. În document sunt copiate si matricole mai vechi, disparute pe parcurs, având în vedere faptul ca el contine numele studiosilor din perioada 1668-1817.

Informatii despre populatia scolara se mai pot obtine dintr-un registru suplimentar, intitulat *Recensio studentium*, dar care nu a fost completat anual, dintr-un manuscris cuprinzând 163 de nume, adunate de un student în jurul anului 1723, si din actul *Liber expeditionis alumnorum*, început în deceniul al doilea al secolului al XVIII-lea[378]. De cea mai mare importanta pentru conturarea frecventei ramâne, însa, registrul din 1737, care are si o varianta partiala, întrerupta pe parcurs[379].

El cuprinde doua liste: prima, sub denumirea de *Leges Collegii reformatorum Claudiopolitani-Renovatae Seniore M. Lator-Anno MDCCXXXVII-Mense Septembri-per Stephanum Páldi*, contine regulamentele de functionare a scolii, iar a doua, intitulata *Nomina Studiosorum Collegii Claudiaci ab anno Domini MDCLXVIII*, înregistreaza numele elevilor care au depus juramântul privind respectarea lor[380].

Desigur, nici macar în aceasta evidenta, mai ampla totusi decât celelalte, nu sunt înscrisi toti tinerii, pentru ca adolescentii din cele sase clase gimnaziale nu erau obligati sa-si asume, prin semnatura, angajamentul de a se conforma regulamentelor. Doar cei ce doreau sa-si continue studiile în clasele superioare, dupa sustinerea

examenelor, îndeplineau aceasta procedura, trecând, astfel, în rândul purtatorilor denumirii generice de *studiosus*(student). Dintre ei, numai alumnii se aflau sub incidenta regulamentelor din registru, studentilor cazati în oras, pentru care se mai folosea termenul de *publicus*, neaplicându-li-se normele de convietuire prestabilite de conducerea scolii[381]. În atari conditii, majoritatea elevilor, practic, nu figureaza în evidentele institutiei de învatamânt. La impedimentele enumerate, care obstaculeaza cercetarea frecventei scolare, se adauga înca unul, si anume faptul ca, pâna în 1686, lipseste orice criteriu de departajare a numelor pe ani de studiu sau alfabetic.

În pofida acestor neajunsuri, indicii despre prezenta românilor la cursuri apar deseori. Ei nu pot fi depistati decât nominal, pentru ca informatii privind religia sau etnia studiosilor se înregistreaza doar întâmplator. În perioada 1668-1786, au depus juramântul 2731 de tineri, dintre care circa 150 par a fi, dupa nume, români sau de origine româna, adica un procent de 6,3%. Se întâlnesc, destul de frecvent, nume ca Vazacan, Fogarasi, Tarta, Brulea, Hunyadi, Semerean, Bogdan, Buzica, Madocea, Ban, Mocea, Curtean, Danca, Prasmar, Monorade, Vanea, Betea, Marc, Bigan, Trincean, Daianu, Sava, Gruzda, Hogea, Maxai, Matolcea, Goris, Cosea, Mosa, Gazda, Balea, Columban, Butica, Matei, Tahan, Petcu, Ciser, Stolea, Zonga, Vainea, Rat, Bodea, Petreciu, Bot, Ionas, Conea, Pop, Buruiana, Vasmas, Mara, Boer, Zaharia, Barbat, Vancea, Damian, Radici, Benici, Luca, Bârla, Abran, Popsa, spre a nu enumera decât acelea care sunt trecute de mai multe ori în matricole. Între 1786-1799, din 430 de elevi, de origine româna e posibil sa fi fost Vainea, Butica, Ratiu, Sulea, Budai, Benciuc, Conta, Gazda, Pop, Petrici, Columban, Bone, Cordea, Conea, Botean, Mircea, Bora, Sincai, Zeicu, Damian, Cosea, Goris, Gurzau, Luca, Iancu, Ghecea, Coltea si Curtan, adica 28 de tineri, reprezentând 6,5% din totalul celor ce au semnat regulamentele în aceasta perioada.

În anul scolar 1799/1800, doar Pop era român dintre cei 24 de elevi; în 1800/1801, Luca si Anca, din 42 de studiosi; în 1801/1802, Butica, din 34 de studiosi; în 1802/1803, Costea,

Buruiana si Pop, din 19 studiosi, iar în 1803/1804, Finta si Benea, din 30 de studiosi. Proportia se mentine, în linii mari, aceeasi pâna în ultimul an din registru, 1817[382]. Cercetari ulterioare au completat listele cu înca 137 de nume, dintre care 19, deci 13,8%, au o rezonanta româneasca[383]. Sunt argumente clare, care dovedesc faptul ca unele familii înstarite de aceasta etnie, mai mult sau mai putin maghiarizate, nu evita a frecventa scoala, orientata, mai mult decât altele, înspre un învatamânt util si practic. De altfel, o buna parte a absolventilor de aici îsi vor alege cariere laice (functionari, provizori domeniali, profesiuni libere etc.).

Desi defavorizat de autoritati, Colegiul nu avea un numar mai mic de elevi decât cel catolic. În 1731, în clasele superioare de teologie si filosofie se aflau 130 de studenti, iar în clasele medii, 500 de elevi. În 1755, numarul total de studiosi era de 426; în 1784, de 383, iar în 1795, de 331 -în ciclul mediu si 115 -în ciclul superior[384]. În schimb, pentru ca în scoala functiona sistemul preceptoratului, studentii priceputi, asa-numitii *praeses*, predând în clasele inferioare, profesorii erau mai putini decât în Colegiul catolic. În 1731 erau doar trei profesori pentru cursurile superioare de teologie si filosofie, iar în preajma revolutiei, în perioada 1841-1847, erau 5 profesori, ceea ce indica o crestere foarte lenta a corpului didactic[385].

Colegiul unitarian

Desi a traversat perioade fructuoase, în care s-a impus asupra scolilor catolice sau calvine din cetate[386], pâna în secolul al XVIII-lea, acest Colegiu devine cel mai modest dintre cele trei existente în Cluj. În perioada 1718-1731, el a functionat cu un singur profesor, ajutat de 2 preoti si de 3 studenti; între 1731-1734, cu 2 profesori; între 1734-1740, din nou cu un profesor; între 1740-1759, cu 3 profesori; între 1759-1771, cu 2 profesori; între 1771-1776, iarasi cu un profesor; între 1776-1777, cu un profesor si 2 lectori; între 1777-1781, cu un profesor si un preot; între 1781-1782, cu 3 profesori; între 1782-1785, cu 2 profesori; între 1785-1786, cu 3 profesori; între 1786-1792, cu 3 profesori; între 1792-1798, cu 4

profesori si între 1798-1802, de asemenea cu 4 profesori[387]. Este adevarat ca un numar prea mare de profesori nu si-ar fi gasit loc în scoala, pentru ca aici, ca si în colegiile reformate, clasele inferioare erau îndrumate de studentii din ciclul academic. De altfel, chiar si în preajma revolutiei de la 1848, între 1841-1848, Colegiul unitarian a continuat sa-si desfasoare activitatea cu 4 profesori, cu unul mai putin, deci, decât numarul profesorilor din Colegiul reformat[388].

În ceea ce priveste frecventa, ea s-a situat, în general, în secolele al XVII-lea si al XVIII-lea, la cifre variind între 150-230 de studiosi anual[389], dar aceasta medie include si populatia scolara din clasele elementare. Pentru ciclul gimnazial si superior, ne sunt cunoscute urmatoarele informatii: în 1640 -40 de tineri; în 1662 -9 tineri la filosofie, dintre care 7 maghiari si 2 sasi; în 1677 -46; în 1685 -47; în 1691 -42; în 1692 -37; în 1695 -30; în 1696 -50; în 1699 -84; în 1700 -78; în 1701 -94; în 1703 -80; în 1713 -37; în 1714 -33; în 1715 - 36; în 1717 -56; în 1720 -45; în 1736 -43, iar în 1761 -100, dintre care 40 de studenti si 60 de gimnazisti[390]. Este prea putin pentru a putea deduce componenta româneasca aflata aici la studii, dar, având în vedere datele enumerate mai sus, înclinam sa credem ca ea era nesemnificativa ca pondere sociala.

l.Gimnaziul unitarian de la Cristuru Secuiesc

Constituita la sfârsitul secolului al XVIII-lea, aceasta mica scoala concretiza eforturile unitarienilor de a mai reduce handicapul în raport cu institutiile de învatamânt ale celorlalte religii recepte[391]. Pâna în 1800, gimnaziul a functionat cu patru clase gramaticale si cu doua de umana, iar din anul scolar 1800/1801, sunt adusi patru studenti de la Turda si Cluj, pentru a completa cursurile superioare de filosofie.

Numarul de elevi a fost relativ mic: 78, în 1796/1797, si 70, în 1800/1801, iar în primul deceniu al veacului al XIX-lea, populatia scolara a oscilat între 63 si 96 de tineri anual[392]. De la deschiderea scolii, deci din 1793, si pâna în 1894/1895, în clase s-au înscris 3353 de elevi, dintre care 712 nu erau de religie unitariana. În acest interval

de timp, numarul elevilor români a fost de 95[393], ceea ce a reprezentat mai putin de 3% din totalul studiosilor si 13,3% din totalul tinerilor de alta religie decât unitariana. Procentele sunt foarte apropiate de cele care releva frecventa elevilor sasi în institutia de învatamânt de la Cristuru Secuiesc.

Restrictii privind accesul la cursuri -în afara celor stabilite prin decizii imperiale, nu întotdeauna respectate- nu s-au impus pentru tinerii de alta etnie sau religie. Ba mai mult decât atât, unul dintre elevii claselor mari, pe nume Koncz, devenit senior în 1800 si îndrumator într-o clasa din ciclul inferior de studiu, iar apoi, dupa absolvire, mare proprietar domenial, i-a aprovizionat, în anii 1848/1849, pe revolutionarii români din munti, fapt pentru care a fost condamnat la doi ani de închisoare[394].

m.Scoala medie reformata de la Dej

Nu se poate afirma, cu certitudine, ca, în veacul al XVIII-lea, aceasta institutie de învatamânt facea parte din reteaua scolilor medii ale provinciei, desi ea si-a pastrat traditia sustinerii unor cursuri gimnaziale[395]. Matricola, deschisa în 1668, este, în fapt, o simpla lista de nume, fara informatii despre etnia sau religia tinerilor înscrisi la studii. Ea se completeaza printr-o evidenta a alumnilor, începuta în 1718 si încheiata în 1808, saraca în date personale referitoare la elevii interni si fara a oferi relatii despre cei externi, deseori, omitând chiar si a înregistra amanunte despre carierele ulterioare ale absolventilor, cu toate ca acest obicei se pastra în mai toate scolile protestante[396].

În ceea ce priveste componenta româneasca a populatiei scolare, ea nu se poate evalua, dar ceea ce se stie este ca aici a studiat, o scurta vreme, viitorul episcop unit Ioan Patachi, înainte de a se îndrepta înspre Colegiul iezuit clujean[397]. Printre întemeietorii noilor fundatii menite a sustine clasele în veacul al XVIII-lea, negustorii si orasenii dejeni Vasile Mosea si Sigismund Danciu, donatori ai unor sume consistente pe la 1750 si 1758[398], e posibil sa fi fost români sau de origine româna.

Scoala ramâne modesta si la începutul veacului al XIX-lea, în 1811, spre exemplu, ea având un rector-profesor, un preceptor si doi învatatori[399].

n.Gimnaziul catolic din Dumbraveni

Nicolae Albu afirma ca în asezare, înca din 1782, se constituise un gimnaziu mic si ca în clasele acestuia -între elevii armeni si maghiari, majoritari- s-ar fi aflat si tineri români, veniti la studii, cu precadere, din satele apropiate[400]. Realitatea însa infirma aceasta concluzie, pentru ca un gimnaziu în localitate se va ridica de-abia dupa anii 1841-1842[401]. În veacul al XVIII-lea a functionat aici doar o scoala oraseneasca, având ciclu primar de învatamânt, si o scoala calugareasca, unde se preda, sporadic, latina si religie, dar nu pe baza unor programe riguros întocmite si recunoscute oficial. De altfel, scoala manastireasca nu are evidente clare legate de cei care au frecventat-o.

Din pacate, românii, cu toate ca se aflau în zona înca în perioada de dinaintea colonizarilor armenesti, vor avea o scoala elementara buna, inclusa în reteaua învatamântului de stat, doar din 1785, când Sincai, cu sprijinul lui Bob si al lui Timar, obtine rescriptul imperial de ridicare a unei institutii de învatamânt triviale, cu un învatator salariat din Fondul de studii[402].

o.Gimnaziul catolic de la Gheorgheni

Prin modul în care Nicolae Albu face referire la scoala Gheorgheniului, fara a preciza data înfiintarii claselor medii[403], s-ar crea impresia ca gimnaziul a luat nastere cândva pe la sfârsitul secolului al XVIII-lea, ceea ce ar însemna o decalare de câteva decenii a desfasurarii reale a evenimentelor[404]. Din acest motiv, aprecierea istoricului -potrivit careia în ciclul mediu de aici studiau mai multi români decât la Sumuleu Ciuc- este valabila, eventual, pentru perioada de dupa 1842-1843, deoarece doar de- acum se constituie în localitate clase gimnaziale. În nici un caz, personalitatile

oferite de Albu ca exemple de infiltrari romanesti -protopopul Ioan Vijoli, catehet, sau românul maghiarizat Ioan Vacar, profesor si rector(?) pe la 1821[405]- nu puteau activa într-o inexistenta scoala medie, ci numai în ciclul primar. Fara îndoiala ca institutia de învatamânt a fost frecventata de români, dar ponderea lor în populatia scolara, deocamdata, nu s-a cercetat.

p.Gimnaziul catolic de la Lugoj

Pentru ca, în mai multe sinteze de specialitate, scoala de la Lugoj este enumerata printre cele existente în reteaua învatamântului mediu de la sfârsitul veacului al XVIII-lea, si în acest caz, eroarea se cuvine a fi îndreptata, în fapt, activitatea gimnaziului demarând doar dupa 1823[406]. Fiind vorba despre o institutie formativa de secol XIX, analiza structurii etnice a populatiei scolare depaseste obiectivele prezentului studiu. Sa mentionam doar faptul ca, printre cei care au facut donatii generoase în vederea organizarii claselor gramaticale, s-au aflat multi români si sârbi, ca Atanasievici, Vidovici, Zaharia, Stoian, Stoianovici, Marsovschi, Iancovici, Mihut etc.[407].

r.Gimnaziile Mediasului

Gimnaziul luteran

Desi era una dintre scolile vechi ale provinciei[408], gimnaziul nu a avut un numar mare de elevi, în schimb, activitatea didactica desfasurata aici era de buna calitate. Cel mai timpuriu registru matricol dateaza din anul 1628, cuprinzând numele studiosilor din clasele superioare. El nu ofera informatii despre etnia sau religia elevilor, dar contureaza o imagine despre numarul tinerilor din clasele de poetica, retorica si logica, numar care oscila între 15 si 57, în functie de calitatea cursurilor rectorilor.

Din alte documente decât listele de evidenta rezulta ca în clase erau prezenti si elevi maghiari, români sau slavi, ceea ce înseamna ca restrictiile fixate de Curte în legatura cu frecventarea

institutiilor protestante de învatamânt nu se respectau nici aici. Erau admisi în urma examenelor, ca elevi externi sau ca alumni, numerosi tineri sositi din alte parti, ei având obligatia de a plati o taxa de studiu de doi florini, spre deosebire de localnicii scutiti de aceasta contributie. În pofida deschiderii manifestate, în 1762, numarul de studiosi era doar de 60[409], cu mult sub media frecventei de la alte gimnazii. Exista si un ciclu elementar, cu doua, apoi cu trei clase, ciclul mediu cuprindea asa-numita clasa teutonica, cea minora, clasa "rudimenta", cea de gramatica si cea de sintaxa, iar ciclul superior includea clasele de poetica, retorica si logica, o structura diferita fata de scolile catolice sau chiar fata de multe scoli protestante.

Matricolele nu au fost publicate, printre numele rectorilor nu figureaza nici unul care ar putea fi de origine româna, dar este cunoscut faptul ca aici a studiat, pentru scurta vreme, înainte de 1848, Visarion Roman. Afirmatia lui Nicolae Albu, cum ca gimnaziul a fost unul slab[410], este valabila doar în masura în care istoricul se refera la frecventa, nu la calitatea învatamântului.

Gimnaziul catolic

Aceasta scoala a avut o existenta efemera, limitata la câteva decenii ale veacului al XVIII-lea[411]. Într-un mediu anticatolic, piaristii au început cursurile în 1741, dupa cinci ani de tentative nereusite, cu doar 49 de elevi, dintre care 35 externi si 14 interni, iar populatia scolara a sporit lent, din cauza permanentelor sicane ale Magistratului orasenesc[412]. Chiar daca matricolele s-au pierdut si structura etnica a comunitatii elevilor care au frecventat scoala nu se mai poate reconstitui, este de presupus ca s-a dat dovada de aceeasi deschidere ca si în cazul gimnaziului de la Bistrita, unde situatia este mai bine cunoscuta, cu atât mai mult cu cât cele doua scoli erau aproximativ egale ca marime si au functionat în conditii asemanatoare pâna la unificarea lor. Un argument care ar sustine ipoteza expusa este acela ca ordinul a aratat întelegere fata de problemele românilor greco-catolici, însusi Inochentie Micu, aflat în exil, folosindu-se de serviciul calugarilor pentru a mentine legatura cu

clerul unit din provincie[413]. Dupa mutarea gimnaziului la Bistrita, mai multe familii catolice din Medias si din împrejurimi au solicitat retransferarea claselor medii, semn ca activitatea pedagogica desfasurata de piaristi în zona a fost, totusi, eficienta.

Pentru români, din 1785, în Medias luase fiinta, prin decret imperial, o scoala triviala, cu elevi ortodocsi si uniti si cu dascal platit din Fondul de studii, în 1824 ea instalându-se într-o cladire noua, construita prin stradaniile episcopului Bob[414].

s.Institutul militar de la Nasaud

Scoala aceasta a fost una dintre institutiile de învatamânt foarte utile pentru ridicarea statutului social al românilor ardeleni în veacul al XVIII-lea si în prima jumatate a secolului urmator[415]. Istoricul Tonk Sándor afirma ca nu dispunem de siruri de date statistice pentru secolul al XVIII-lea, cu privire la efectivul elevilor care au frecventat Institutul militar sau scoala normala, ele functionând împreuna[416]. Câteva rapoarte, depistate în fondul Liceului romano-catolic clujean[417], contrazic, însa, constatarea sa. Conform evidentelor cercetate, populatia scolara a Nasaudului era grupata, între 1794-1800, în felul urmator[418]:

Tab. 14

An scolar	Elevi scoala normala	Din care în Institutul militar[419]	Elevi scoala triviala
1794/1795	151	˜50	54
1796/1797	151	˜50	51
1798/1799	161	˜50	50
1799/1800	158	˜50	50

Dupa cum se observa, atât în scoala normala, cât si în Institutul militar, s-au organizat clase de câte 50 de elevi, cu devieri minore de la aceasta cifra. La fel s-a procedat si în cazul scolii triviale nasaudene, de altfel, si cele din Telciu, Maier, Prund si Monor având clase ce oscilau între 46 si 55 de copii, dar, în general, cuprinzând între 50-52 elevi.

În scoala normala, cu toate ca directorul era german, majoritatea cadrelor didactice se desemna dintre români (Constantin Gheorghita, Ioan Ursu, Nestor Istrate, Grigore Corut, Dumitru Bacila etc.). În mod firesc, învatatorii scolilor triviale erau cu totii români, absolventi ai scolii normale din Nasaud. În perioada prezentata în tabel, la scoala triviala nasaudeana au activat Ioan Pop, Gheorghe Pruta, Stefan Vrajmas si Daniel Mullay, iar la cele din Telciu, Maier, Prund si Monor, Ioan Avacum, Vasile Manu, Teodor Pop, Ioan Hosa, Andronic Popa, Grigore Ilea, Florian Pasc, Ioan Popa, Petru Sutu, Petru Andrei, Dimitrie Frinea, Casian Catarig, Dimitrie Irinel etc. Deseori, învatatorii erau mutati de la o scoala la alta, la dispozitia directorului scolii normale, iar în activitatea pedagogica se implicau si preotii parohiilor din asezarile în care functionau clasele triviale[420].

Informatiile cu privire la frecventa scolara, extrase din istoriografia învatamântului, sunt, în buna masura, contradictorii. Nicolae Albu sustine ca, în scoala normala, în 1784, se aflau 50 de elevi[421]. Cifra este valabila numai pentru acel an, în urmatorii doi intrând în functiune si celelalte doua clase, tot cu câte 50 de tineri. Potrivit unei statistici întocmite de secretarul Comandamentului militar de la Sibiu, în perioada 1784-1804, Institutul militar a format 10 ofiteri, 74 de subofiteri, 11 preoti, un director de scoala normala, 4 învatatori si un cancelist. Sunt prezentate, deci, carierele a 100 de absolventi, pentru un interval de 20 de ani, mult prea putine, daca avem în vedere faptul ca scoala primea câte 50 de tineri într-un ciclu de învatamânt. Tot din acest considerent, pare incompleta si informatia potrivit careia, între 1784-1832, din Institut au plecat 49 de ofiteri, 49 de preoti si 20 de viitori profesori sau învatatori[422]. Este vorba, probabil, doar de absolventii carora li s-au putut reconstitui carierele.

La debutul veacului al XIX-lea, scolile Nasaudului se aflau în plina evolutie. Numarul anual al bursierilor era de 50 (elevii din Institutul militar), iar, împreuna cu tinerii externi care frecventau cursurile normale, populatia scolara se ridicase, pe la 1810-1811, la 220 de studiosi[423]. Frecventa buna se mentine pâna în preajma

revolutiei pasoptiste, un raport al Comisiei scolare a provinciei din 30 iulie 1847 specificând ca, la data respectiva, în scoala normala erau înscrisi 211 elevi, dintre care 27 în clasa I; 49 în clasa a II-a; 72 în clasa a III-a si 63 în clasa a IV-a[424].

În spiritul riguros impus de Comandamentul regimentului de granita, exigentele erau deosebit de mari, atât la cursurile normale, cât si la cele legate de pregatirea militara. Din aceasta cauza, multi dintre cei înscrisi nu vor reusi sa-si finalizeze studiile. Un periodic din epoca sublinia în 1811 ca Nasaudul a dat, între 1784-1804, doar 220 de absolventi[425], ceea ce reprezinta o suma modesta, raportând-o la capacitatea scolii. Indiferent însa de aspectele contradictorii prezente în diversele statistici, importanta acestui complex educational în consolidarea elitelor românesti se impune cu evidenta.

s.Scolile Odorheiului

Colegiul reformat

Format în veacul al XVII-lea[426], Colegiul facea parte dintre putinele institutii de învatamânt mediu si superior ale reformatilor si, din acest motiv, el nu a resimtit concurenta altor scoli de traditie, având, cu scurte perioade de exceptie, o frecventa foarte buna. Cea mai veche matricola a fost deschisa în 1670, chiar la întemeierea gimnaziului, si cuprinde 1014 elevi care au depus juramântul privind respectarea regulamentelor pâna în anul 1708. Ea este completata cu o alta evidenta, pentru elevii claselor inferioare si pentru cei nou-înscrisi, începuta în 1753 si încheiata în 1814/1815. Din 1773, listele precizeaza, pe lânga nume, si clasa sau locul de origine al studiosilor, iar din 1785, religia lor[427].

Combinând datele celor doua registre, se observa ca, pe parcursul anilor 1708-1808, numarul elevilor semnatari ai angajamentului de respectare a legilor scolii a oscilat între 1 si 50 anual, cifrele limita fiind înregistrate în 1772 -1 si 1801 -50. Din 1753, de când sunt luati în calcul si cei nou veniti, pâna în 1808, numarul sositilor în scoala a variat între 22 si 141, anual, anii saraci

fiind 1753 -64 de nou veniti; 1754 -53; 1757 -39; 1767 -36; 1777 -36; 1781 -22 (debutasera reformele scolare ale lui Iosif al II-lea); 1782 -32; 1783 -41; 1784 -39; 1785 -23; 1786 -42; 1788 -40 si 1789 -37, iar anii bogati, 1750 -103 nou veniti; 1761 -120; 1769 -138; 1772 -138; 1773 -113; 1774 -128; 1776 -120; 1792 -138 (se terminasera restrictiile impuse de suveranul luminat); 1793 -112; 1795 -141; 1796 -117; 1797 -135; 1799 -130; 1801 -136; 1802 -128; 1806 -121 si 1807 -103.

În 1753, din totalul de 396 de tineri, din care 64 erau nou veniti, 63 erau togati; 18, la logica; 28, la retorica; 32, la poetica; 55, la sintaxa; 54, la etimologie; 58, conjugisti si 24, declinisti[428], si, în 1766, numarul elevilor de la filosofie era de 99[429]. Daca în 1677 scoala avea doar doi alumni, de la începutul veacului al XVIII-lea, numarul lor creste la 12. Pâna în 1762, media anuala a elevilor din clasele superioare a fost de 40-50, iar în cele sase clase gimnaziale, de 150-180[430]. În timpul rectoratului lui Kiss Gergely, unul dintre cei mai îndemânatici conducatori ai institutiei, se ajunge la 400 de elevi în ciclul mediu, dintre care 250 cu studii îndrumate de preceptori,117 fara preceptori si 16 neutralisti[431]. La sfârsitul secolului, în jur de 20-25 de studenti noi se înscriau în clasele superioare, atingându-se o medie de 400-500 de studiosi în scoala[432].

Existenta unor protocoale de evidenta mai bune în veacul al XIX-lea a permis efectuarea unui calcul pe un interval de timp mai lung, potrivit caruia, între 1753/1754 si 1894/1895, s-au orientat înspre cursurile reformatilor din Odorhei 11.690 de elevi, iar, între 1708/1709 si 1871/1872, au subscris regulamentele 3384 de tineri[433].

Chiar daca matricolele nu au fost publicate nominal, ceea ce face imposibila aprecierea structurii etnice a populatiei scolare, având în vedere frecventa ridicata de aici, probabil ca în clasele medii sau superioare s-au aflat si români. În preajma revolutiei de la 1848, adica între 1841-1848, Colegiul a avut 4 profesori de teologie si filosofie, un corp didactic asemenea altor scoli superioare protestante[434].

Gimnaziul catolic

Iezuitii -care îsi restaurasera mai vechea institutie de învatamânt, închisa de Gabriel Bethlen[435]- în conditiile instaurarii regimului habsburgic, vor face mari eforturi pentru a atrage populatia scolara dinspre Colegiul reformat înspre clasele lor. Primul registru matricol se deschide în 1689 si el reflecta fidel tulburarile politice de la finele secolului al XVII-lea. Pâna în 1700, numarul anual de elevi a variat între 81 si 126, cu exceptia anilor 1691 (58 de elevi) si 1692 (47 de elevi), scaderea datorându-se miscarii lui Emeric Thököly.

La aceasta scoala, evidentele s-au prezervat mai bine, potrivit lor, în secolul al XVIII-lea, frecventa anuala situându-se între 37 de elevi (în 1708, în timpul razboiului curutilor) si 206 elevi (în 1759). Putini erau anii în care numarul celor ce frecventau scoala scadea sub 100, media anuala pe întregul secol apropiindu-se de 150. Diminuari mai spectaculoase apar, bineînteles, sub Iosif al II-lea: 1784 -78 de tineri; 1785 -64; 1786 -51; 1787 -49; 1788 -57 si 1789 -59. Dimensiunea maxima a comunitatii elevilor se înregistreaza în 1743 - 228 de tineri, dar era o situatie de exceptie, din cauza epidemiei de ciuma, 36 de studenti clujeni de la filosofie transferându-se la Odorhei. În Convict s-au aflat între 20 si 80 de studiosi anual, iar numarul de profesori a sporit de la 3, în 1689, la 4, în 1736, si la 5, în 1740, existând ani în care la catedre si-au desfasurat activitatea pâna la 8 cadre[436].

Exista o apreciabila frecventa româneasca si în cazul gimnaziului catolic de la Odorhei. Primul român atestat în matricole este Nicolae Ciocan, din comitatul Alba, în anul scolar 1695/1696; în anul 1708 este din nou înregistrat un român la studii, pentru ca în 1730 sa fie deja 7 români la gimnaziu, majoritatea greco-catolici din tinutul Fagarasului, Numarul lor creste în permanenta, în 1754 fiind 9; în 1761, 10 si în 1762, 23 de români în evidentele scolii, iar pentru anul 1776, istoricul Tóth-Zoltán semnaleaza 11 elevi români, specificând ca ei ar putea fi mult mai multi, dar nu pot fi depistati

datorita numelor maghiarizate[437]. Pe perioade mai ample, frecventa româneasca, în continua evolutie, ar fi urmatoarea[438]:

Tab. 15

Perioada	Total elevi	Români	Procente
1689-1764	4407	51	1,15%
1689-1848	17.004	158	2,47%

Cursurile catolicilor din Odorhei au fost frecventate, între 1802-1805, si de Stefan Boeriu, viitor profesor la Blaj, iar în scoala normala s-a aflat, pe la 1818, Aron Pumnul[439]. Nu pare exclus ca, printre profesorii gimnaziului, purtatorii numelor Taur, Dobra, Tibore, Boca, Benea si Conea sau însisi directorii scolii din perioada de dupa desfiintarea ordinului iezuit, Mihai Lestean si Gheorghe Botar[440], sa fi fost de origine româna.

Dupa cum releva datele enumerate, capacitatea gimnaziului catolic a fost mult mai redusa decât cea a Colegiului reformat. Era o scoala modesta, dar la nivelul ei sau chiar sub aceasta cota se situau si alte scoli medii catolice din apropiere, Spre exemplu, despre micul gimnaziu de la Canta, iesit, deseori, de sub atentia autoritatilor, putem afla faptul ca, în 1797, avea 3 elevi la retorica; 5, la poetica; 12, la sintaxa; 13, la gramatica; 17 principisti si 56 de copii în cele doua clase elementare; în 1799, 5 elevi la retorica; 13, la poetica; 15, la sintaxa; 10, la gramatica si 27, la principia, iar în 1800, 4 elevi la retorica; 10, la poetica; 16, la sintaxa; 17, la gramatica si 22, la principia, fara ca evidentele sa ofere amanunte despre etnia sau religia tinerilor[441]. Tot la Canta, mai functiona o scoala nationala cu 3 clase, având 79 de copii în 1796; 107, în 1797 si 66, în 1800, printre ei elevii de origine româna aparând mai des decât în gimnaziu[442]

În cazul unui alt gimnaziu învecinat, cel de la Miercurea-Ciuc -cu matricole existente din 1770, dar nepublicate înca[443]- nu s-a reusit, pâna la data actuala, configurarea structurii etnice a populatiei scolare. Datorita informatiilor sarace de care dispunem în legatura cu activitatea acestei scoli, ea nu se va analiza aparte în prezentul studiu.

t.Scolile medii si superioare ale Oradiei

Arhigimnaziul si Academia de Drept

Cetatea Oradiei se remarcase în veacul al XVII-lea prin calitatea deosebita a scolilor reformate din incinta ei. Aici studiase însusi principele Mihai Apafi, însa complexul educational va intra în penumbra odata cu instaurarea stapânirii otomane. În mod firesc, dupa schimbarea regimului politic, iezuitii vor încerca sa reînvie traditia institutiilor de învatamânt oradene pe noi baze catolice[444].

Rigurozitatea iezuita se reflecta si în modalitatea de întocmire a evidentelor scolare, documente care acopera aproape întreaga perioada a secolului al XVIII-lea. Primele informatii despre elevi dateaza din anul 1718, dar note despre misionarii iezuiti oradeni si despre profesori exista deja din 1716.

Prin organizarea celei de a patra clase gramaticale, în 1723/1724, cu 49 de elevi , numarul studiosilor a crescut, ajungând, în 1724/1725, la 180. În general, pâna la *Ratio Educationis*, au fost, în medie, 30-40 de tineri anual în clasele de umana, cam tot pe atât la gramatica si la sintaxa si în jur de 100 de adolescenti în celelalte doua clase. În intervalul de timp în care scoala s-a aflat sub tutela iezuitilor, populatia scolara a fluctuat între 70 si peste 300 de studiosi anual. Cei mai putini elevi s-au înregistrat în 1738/1739 -100; 1739/1740 - tot 100 (datorita epidemiei de holera) si 1742/1743 -70 (din cauza epidemiei de ciuma), iar cifre record, de peste 300 de înscrisi anual, s-au consemnat în anii 1754/1755, 1755/1756, 1763/1764 si 1764/1765. Au mai existat, însa, destui alti ani scolari în care frecventau clasele aproximativ 250-300 de elevi.

În anii de restructurare din preajma momentului desfiintarii ordinului iezuit, matricolele sunt confuze, dar îsi recâstiga claritatea în 1776/1777. Pâna la sfârsitul epocii reformiste, gimnaziul a încorporat între 81 si 206 studiosi anual, cu cifre minime în epoca iosefina: 81 -în 1785/1786- si 99 -în 1787/1788.

Restauratia a atras dupa sine revigorarea frecventei, care graviteaza, în ultimul deceniu al secolului, în jurul cifrei de 200 de elevi anual, cu un puseu în anul scolar 1790/1791, când se înscriu în clasele medii nu mai putin de 407 adolescenti.

Cursurile de filosofie, deschise în 1780/1781, prezinta urmatorul tablou al auditorilor anilor de fizica si logica: 1782/1783 - 84 de tineri; 1783/1784 -68, dintre care 33 nobili, 9 oraseni si 26 din alte categorii libere; 1784/1785 -83; 1785/1786 -49; 1786/1787 -48; 1787/1788 -55; 1788/1789 -82; 1789/1790 -60; 1790/1791 -53; 1791/1792 -68; 1792/1793 -79; 1793/1794 -87; 1794/1795 -79; 1795/1796 -97; 1796/1797 -105; 1797/1798 -110; 1798/1799 -135; 1799/1800 -149 si 1800/1801 -105 tineri[445].

În ceea ce priveste cei doi ani de drept, inaugurati, primul, în 1788/1789, iar urmatorul, în 1789/1790, numarul studentilor a oscilat conform acestor date: 1788/1789 -17 tineri; 1789/1790 -32; 1790/1791 -33; 1791/1792 -37; 1792/1793 -38; 1793/1794 -45; 1794/1795 -50; 1795/1796 -55; 1796/1797 -70; 1797/1798 -49; 1798/1799 -64; 1799/1800 -76 si 1800/1801 -64 de tineri[446].

În puternicul complex scolar catolic, prezenta românilor era, în mod firesc, mai mare decât în alte centre educationale. Aici si-a împlinit o buna parte a carierei sale profesorul iezuit Ladislau Dobra, în anii de dupa 1744/1745 coordonator al claselor de gramatica si sintaxa, îndrumator a 40 de elevi, devenit, în 1766/1767, teolog al episcopului greco-catolic si, din 1768/1769, director al gimnaziului[447]. Cam în aceeasi perioada, un alt iezuit de origine româna, Simion Lesut, va fi desemnat în fruntea Congregatiei Sfânta Maria[448].

Pe baza unui catalog suplimentar al retorilor din anul 1787/1788, se poate stabili ca, din cei 21 de elevi aflati atunci la studii în respectiva clasa, sapte erau, probabil, români (F. Popovici, Gr. Popovici, Salatea, Rus, Monoc, Gherlan si Dragan), reprezentând un procent de 33%[449]. În opinia lui Ghibu, nu este exclus ca si Mihail Tertina, profesor în 1796, cunoscut noua din biografia lui Sincai, sa fi fost de origine româna, iar pe la 1820/1821, a activat la catedrele scolii oradene Alexe Costic[450].

Un raport trimis de la Oradea la Carlovit în 1797 releva ca, la acea data, în Academie, atât la drept si filosofie, cât si la clasele de umana si gramatica, se aflau 25 de studiosi ortodocsi, români sau sârbi, printre care si Teodor Stratimirovici, nepotul mitropolitului Stefan[451]. De altfel, activitatea didactica a unor profesori români, ca Nicolae Borbola sau Ladislau Ghedeon, a sporit interesul banatenilor pentru cursurile catolice de la Oradea[452].

În legatura cu ponderea consistenta a tinerilor români în populatia scolara, un argument suplimentar ni-l ofera structura etnica a grupului de auditori înscrisi la drept, asa cum rezulta ea din matricolele facultatii[453]:

Academia de drept

Tab. 16

An scolar	I Drept	Posibil români	II Drept	Posibil români	Total Drept	Posibil români	Procent români
1788/ 1789	17	Cota, Tartalea, Vecea	-	-	17	3	17,6%
1789/ 1790	20	Cota, Stan	12	Cota, Tut	32	4	12,5%
1790/ 1791	16	Gherghe, Ignat, Cozac, Lupes, Manoc	17	Slavu	33	6	18,2%
1791/ 1792	23	Boer, Casap, Costruba, Cubina	14	Gherghe, Ignat, Lupes, Manoc	37	8	21,6%
1792/ 1793	19	Dragos, Castal	19	Casap, Constanti-novici, Costruba, Cubina, Lucaci	38	7	18,4%
1793/ 1794	28	Arsici, Tupon, Dragos,	17	Busan, Castal	45	8	17,8%

An scolar	I Drept	Posibil români	II Drept	Posibil români	Total Drept	Posibil români	Procent români
		Pop, Popovici, Tarta					
1794/ 1795	24	Bolici, Iura, Rat, Sin, Tureanu	26	Tupon, Dragos, Pop, Palade, Popovici, Seceu, Tarta	50	12	24%
1795/ 1796	32	Bunzac, Cernecu, Tura, Dolinean, Costruba, Lucan, Lucaci, Zafiru	23	Iura, Rat, Bolici	55	11	20%
1796/ 1797	31	Tiglean, Furcea, Tarnea	39	Apostol, Bogdanov ici,Tura, Bunzac, Cernecu, Costruba, Lucan, Lucaci, Petrean, Rat	70	13	18,6%
1797/ 1798	27	Bogdanov ici,Cosma Lestean, Mihai, Patint, Sever	22	Dragos, Tarnea, Zafiru	49	9	18,4%
1798/ 1799	38	Buturca, Tiglean, Galbor, Jurca, Les, Lucaci, alt Lucaci,	26	Cosma, Lestean, Sever	64	16	25%

An scolar	I Drept	Posibil români	II Drept	Posibil români	Total Drept	Posibil români	Procent români
		Man, alt Man, Mihai, Pop, Santa, alt Santa					
1799/ 1800	40	Belciu, Bertic, Drusan, Isac, Colb, Culungici, Moldovan, Nicula, Pop alt Pop, alt Pop, Stet, Tarnea	36	Benea, Tiglean, Galbor, Jurca, Lucaci, alt Lucaci, Man, alt Man, Mihai, Pop, Santa, alt Santa	76	25	32,9%
1800/ 1801	34	Dunca, Gogea, Gruici, Ioanovici, Cutcau, Patruban, Popovici, Rednic, Zafiru, Trifanas	30	Banhidea, Bertic, Drusan, Isac, Culungici, Mihai, Moldovan Pop, Petrovici, Stet	64	20	31,3%

Dupa alte aprecieri, în Academia de drept ar fi studiat, între 1790-1848, nu mai putin de 318 români. În cazul a 72 de absolventi, s-au putut reconstitui carierele ulterioare, 47% devenind functionari de stat, jurisdictionali sau ecleziastici; 28%, avocati; 16%, preoti, iar ceilalti, profesori, militari sau diversi proprietari[454].

Arhigimnaziul si Academia au traversat cu bine epoca iosefina, caracterizata prin numeroase restrictii materiale impuse scolilor medii si superioare de catre Curte. Într-o perioada în care

Fondul de studii era administrat cu parcimonie si multe institutii de învatamânt ramasesera fara sustinere reala, la Oradea s-au acordat, în 1786/1787, 9 burse de categoria a II-a, 6 burse de categoria a III-a si 4 burse de categoria a IV-a, iar în anul urmator, 2 burse de categoria I, 9 burse de categoria a II-a si tot 9 burse de categoria a III-a[455].

Mentinându-si stabilitatea atât în timpul reformelor cât si în epoca restauratiei, scoala se afla pe un curs ascendent si în veacul al XIX-lea. În 1821, la Academie erau înscrisi 195 de studenti si la Arhigimnaziu 362 de elevi[456]; în 1824 se aflau 258 de tineri la cursurile superioare, dintre care 33 -în anul II de drept, 60 -în anul I, 61 -în anul II filosofie, 104 -în anul I, iar la gimnaziu, 344 de elevi, dintre care 45 -retori, 31 -poeti, 45 -sintaxisti, 57 -gramatisti, 78 -principisti si 88 -parvisti, pentru ca în 1825 numarul gimnazistilor sa fie de 375[457]. În preajma revolutiei de la 1848, în intervalul de timp 1841-1848, Academia a functionat cu 5-6 profesori de filosofie, 4 profesori de drept si cu 272-274 studenti, iar gimnaziul cu 6 profesori si cu 376-437 elevi[458].

Datele expuse vorbesc de la sine despre importanta scolii, în general, si despre rolul ei în închegarea elitelor românesti din a doua jumatate a veacului al XVIII-lea.

Seminarul greco-catolic

Înfiintarea lui constituie tot o etapa a strategiei, bine elaborate de catre Curte, privind fortificarea complexului scolar catolic din Oradea[459]. Una dintre lucrarile de data recenta consacrate istoriei învatamântului românesc sustine ca, în primul an, Seminarul unit ar fi gazduit doar sase tineri si ca, din 1794, se ajunge la un numar de 26 de adolescenti aflati anual la pregatire, recrutati din Oradea, Satmar si Salaj[460]. Tabloul statistic pe care îl prezentam mai jos, alcatuit pe baza datelor existente în matricolele originale, dovedeste, însa, ca aceste afirmatii nu sunt întocmai conforme cu realitatea[461]:

Tab. 17

An scolar	Total Seminar	Din care în Scoala nationala			În Gimnaziu					În Academie			
		I	II	III	I	II	III	IV	V	I fil.	II fil.	I jur.	II jur.
1792/93	16	-	-	3	3	6	-	-	-	2	2	-	-
1793/94	26	2	4	4	7	4	5	-	-	-	-	-	-
1794/95	26	-	2	5	3	6	4	6	-	-	-	-	-
1795/96	26	-	-	2	7	3	5	3	6	-	-	-	-
1796/97	25	-	1	2	5	8	2	3	2	2	-	-	-
1797/98 sem. I	23	-	-	3	5	4	5	2	3	-	1	-	-
1797/98 sem. II	26	-	1	3	3	5	8	2	3	-	1	-	-
1798/99	26	-	-	3	4	3	6	7	1	2	-	-	-
1799/1800	27	2	-	1	4	4	4	6	5	-	1	-	-
1800/1801	26	1	4	2	2	5	5	2	5	-	-	-	-

Dupa cum se observa, nici dupa 1794, numarul seminaristilor nu s-a situat constant la cifra de 26, desi, se pare ca atâtea locuri fusesera prevazute a se sustine prin actul fundational. Aria de provenienta a tinerilor este mult mai larga decât tinuturile Bihor, Satmar si Salaj, acoperind, practic, întreg Partiumul si chiar alte teritorii din nordul Transilvaniei (Solnocuri, Chioar etc.). Cu timpul, în Seminar vor fi acceptati si copii din familii maghiare sau sasesti, în 1835/1836 înregistrându-se primul evreu, Iacob Feldman. Cei de alta etnie sau religie cazati aici plateau taxe mai mari, contribuind astfel la sprijinirea activitatii didactice[462]. Diversificarea etnica si religioasa a populatiei scolare din incinta greco-catolica de educatie se produce, cu deosebire, dupa 1801, când Seminarul îsi întemeiaza ani proprii de studii teologice, tinerii nemaifiind nevoiti sa urmeze cursurile superioare la Academie sau la Seminarul romano-catolic.

Potrivit matricolelor, în perioada 1792-1848, în Seminarul unit numarul maxim al bursierilor români (57) s-a atins în anul scolar 1835/1836, iar cel minim (16), în 1792/1793[463], însa acesta era primul an de functionare.

Desigur ca institutia era departe de a acoperi necesitatile scolare ale românilor din partile vestice. Lipsurile sunt suplinite, partial, de primirea lor, în continuare, la cursurile de la Arhigimnaziu, de la Academie sau de la Seminarul romano-catolic. Situatia se va îmbunatati, oarecum, dupa 1827, când se deschide gimnaziul greco-catolic din Beius, care va ajunge sa înscrie în preajma revolutiei de la 1848, respectiv între anii 1841-1848, între 76-93 de elevi, aflati sub îndrumarea a sase profesori[464].

Seminarul romano-catolic

Având în vedere posibilitatile unei episcopii romano-catolice foarte bogate, cum era cea a Oradiei, Seminarul s-a constituit destul de târziu, în 1760, la initiativa lui Patachich Adam[465]. La scurta vreme dupa întemeiere se aloca deja 1200 de florini pentru pregatirea preotilor greco-catolici în cadrul acestei institutii[466]. Din matricole lipsesc datele legate de perioada 1797-1801, dar pentru perioada 1795-1848, conform unor calcule relativ recente, s-a stabilit ca numarul anual minim al elevilor români s-a înregistrat în 1802/1803 -3 tineri, iar numarul anual maxim, în 1835/1836 -16 tineri. De asemenea, procentul anual maxim de reprezentare româneasca a fost atins în 1846/1847, 65% din totalul populatiei scolare, iar cel minim s-a situat la 11,1%, în 1802/1803, media procentuala anuala a frecventei, pe intervalul 1795-1848, fiind de 36,4%[467].

Scoala normala unita

Ea nu face parte din reteaua scolilor medii sau superioare, dar, functionând pe baza unor programe riguroase si exigente, a alimentat ciclul elementar de învatamânt cu numeroase cadre bine pregatite, contribuind, astfel, la diversificarea sociala a lumii rurale românesti. Din acest motiv, se impun câteva consideratii cu privire la activitatea desfasurata aici[468].

Înca din 1780, o conscriptie efectuata pentru comitatul Bihor releva ca în zona se aflau 124 de învatatori români[469], realitate

care facea ca necesitatea înfiintarii scolii normale sa devina una stringenta. În 1784, când *Schola Praeparandorum Valachorum Ludimagistrorum* se deschide oficial, directorul ei, Simeon Maghiar, semnala într-un raport catre inspectorul districtual ca au trecut examenele 11 învatatori[470]. Având în vedere ca era un numar destul de modest de candidati, Maghiar va propune Consiliului locumtenential ca sa instituie obligativitatea frecventarii ciclului de perfectionare pentru toti cei ce doreau a-si alege cariere de dascali. Forul politico-administrativ ungar emite un ordin în acest sens, efectele lui resimtindu-se imediat. În 1786, în scoala normala se aflau deja 31 de elevi[471], iar în 1787, când corpul didactic se suplimenteaza cu Ioan Baliban, se atinge un numar relativ constant de 45-46 de elevi anual[472].

Odata cu deschiderea Seminarului greco-catolic, care îndeplinea, dupa cum s-a vazut, si rol de preparandie, din nou cei ce frecventeaza cursurile scolii normale unite se împutineaza. În 1795/1796 evidentele nu mai înregistreaza decât doi elevi înscrisi nominal; în 1800/1801, unul, si în 1808/1809, de asemenea unul, refacerea populatiei scolare fiind lenta în perioada urmatoare[473].

Pentru ca institutia nu beneficia de spatii de cazare, tinerii erau adapostiti în Seminar, în incinta Episcopiei greco-catolice sau pe la locuintele canonicilor. Potrivit marturiei lui Ioan Corneli, el a gazduit, dupa ce a devenit canonic, între 5-6 preparanzi, anual[474]. Majoritatea tinerilor prezenti în clase era din Bihor, Arad, Satmar, Maramures, Ugocsa, Szabolcs sau din partile banatene[475].

t.Gimnaziul catolic de la Oravita

Constituita în 1793 sau 1804 (datele nu sunt sigure), scoala medie de aici devine importanta pentru români la începutul veacului al XIX-lea[476]. Primul profesor gimnazial este atestat, cu certitudine, în 1803, iar în 1804 lui i se alatura înca unul. Având în vedere faptul ca multi români, greci si macedo-români din zona atinsesera o relativa prosperitate, facând investitii consistente în mine si topitorii, si ca populatia locala era scutita de diferite impozite si de serviciul

militar, beneficiind de un statut aparte fata de alte comunitati, este de presupus ca gimnaziul a fost frecventat si de români, chiar de la deschiderea lui. Interes pentru problemele scolare exista, din cota parte de 10% a fondului comun, constituit din veniturile societatilor miniere private, alocându-se sume atât pentru scoala ortodoxa, cu ciclu elementar, cât si pentru cea romano-catolica, suplimentata cu clase gramaticale[477]. Matricolele însa nu s-au publicat si nu avem cunostinta despre pastrarea lor.

u.Gimnaziul reformat din Orastie

Desi facea parte din categoria institutiilor de învatamânt cu o redusa capacitate de absorbtie a populatiei scolare, acest gimnaziu avea programe de învatamânt apreciate, îmbunatatite deseori pe parcursul îndelungatei sale istorii[478]. Înainte de a ajunge sub patronajul reformatilor, scoala a fost ortodoxa, spre ea orientându-se nu numai românii localnici, ci si cei refugiati din Banat datorita dominatiei otomane.

Matricola mai timpurie dateaza din 1669, ea continând numele rectorilor, regulamentele de functionare si numele tinerilor care le-au semnat între anii 1669-1740. La dispozitia rectorului Herepei István, evidentele au fost recopiate, iar dupa acest an pâna în 1848, aproape fiecare conducator al scolii si-a pus semnatura pe listele anuale ale togatilor. Dintre numele numerosilor rectori lipseste cel al lui Mihail Halici, cu toate ca se stie faptul ca el a îndeplinit aceasta atributiune probabil cândva înaintea deschiderii registrelor, cedând ulterior jumatate din avere pentru bunul mers al procesului educational.

În ceea ce priveste prezenta româneasca în scoala, ar fi de mentionat ca, printre cei 38 de rectori ai perioadei 1669-1799, trei, si anume Simerinean (1701), Macsa (1749) si Bardut (1772), ar putea face parte din rândul românilor calvinizati înca din veacul al XVII-lea sau anterior. Între 1799-1838, nici unul dintre coordonatorii activitatii didactice nu mai are nume de rezonanta româneasca[479].

Informatiile din matricole nu se refera la etnia sau religia elevilor. Foarte rar, în dreptul câte unui tânar român, apare precizat: *valachus*, *unitus*, *disunitus* sau categoria sociala din care facea parte. Numele românesti sau germane sunt izolate, iar dupa locul de origine al studiosilor, se poate deduce ca, în majoritate, ei provin din tinuturile secuiesti[480].

Multe donatii pentru sustinerea scolii si a alumnilor ei se fac din comitatul Hunedoara si, printre binefacatori, se numara atât familii nobiliare de origine româna, maghiarizate (Naláczy, Kendeffi, Józsika, Zeyk, Makrai sau Kun), cât si nobili posibil români (Buda de Galati, Fogarasi, Mara, Gargocea, Bacosnita, Boer de Berivoi etc.). Uneori, reies din registre chiar si anii în care diversi români au alocat scolii sume mai mult sau mai putin consistente: Buda de Galati -în 1725; Criscau -în 1728 si Cioran -în 1754. Nu este exclus, de asemenea, ca unul dintre administratorii scolii, cel din 1799, Vasile Pogány din Clopotiva, sa fi fost român, iar în evidentele alcatuite dupa 1802, cu ocazia colectarii unor fonduri noi, apar iarasi donatori români sau de origine româna: Zeyk, Barbat, Ribiczei, Nandra si multi altii[481].

În pofida sprijinului acordat de nobilimea calvina, frecventa a ramas scazuta. În 1787, în clase se aflau doar 45 de elevi (16 togati, 11 retori si sintaxisti, 6 gramatisti si 12 principisti), o crestere semnificativa înregistrându-se pâna în 1802, când se ajunge la 154 de elevi (37 togati, 4 externi, 6 retori, 21 sintaxisti, 29 gramatisti si 57 principisti)[482].

Concluzia lui Nicolae Albu, potrivit careia doar dupa 1850 se înscriu mai multi elevi români în acest gimnaziu[483], nu se confirma, pentru ca, daca în 1842 erau numai doi elevi români, reprezentând 1,3% din populatia scolara, în 1847 numarul lor se ridicase la 53, adica 26,3% din totalul celor ce audiau cursurile în anul respectiv[484].

Nici în învatamântul elementar, românii din Orastie nu beneficiaza de conditii satisfacatoare. În 1774 diacul Simion activa pe lânga biserica ortodoxa, pregatind 43 de copii ai credinciosilor din parohie[485]. Dupa aceasta data, se constata un oarecare progres,

pentru ca, în 1803, sunt atestate în localitate doua scoli populare, unita si ortodoxa, cu “diac si didascalos”[486].

v.Gimnaziul unitarian din Rimetea Trascau

În ierarhia Institutiilor de învatamânt unitariene, aceasta scoala a oscilat între un statut de scoala primara principala si unul de scoala medie[487]. Cert este faptul ca ea s-a ridicat peste nivelul unui simplu lacas educational satesc, având, în programul de studiu, tematici specifice claselor de gramatica si fiind considerata particula a Colegiului unitarian din Cluj.

Populatia scolara se situa la o medie anuala modesta, dar se puteau primi între 16-18 alumni, cu precadere secui. Nu avem amanunte despre structura etnica a comunitatii studiosilor, dar, printre rectorii scolii, unii, ca Daniel Simerineanu sau Gheorghe Chilian (în secolul al XVII-lea) si Mihai Vida sau Gheorghe Marcus (în veacul urmator)[488], e posibil sa fi fost de origine româna. O scoala asemanatoare functiona si la Coltesti, având între 6 si 12 alumni anual. Ea a fost distrusa în timpul revolutiei de la 1848 si nu va mai fi refacuta ulterior[489].

z.Gimnaziul reformat de la Salonta

Scoala facea parte tot din categoria gimnaziilor mici, câstigându-si statutul de institutie medie de învatamânt dupa primul deceniu al secolului al XVIII-lea. Ea s-a dezvoltat în sfera influentei pedagogice a prestigiosului Colegiu reformat de la Debretin, urmând îndeaproape modelul programelor de studiu si al regulamentelor acestuia[490].

Matricolele s-au deschis în anul 1711, fiind publicate, ulterior, în anuarele scolii din 1877/1878 si 1878/1879, de catre Katona Mihály. Listele nu contin informatii despre etnia sau religia elevilor, iar, dupa rezonanta numelor, putini pareau a fi de origine româna. Si mai mic era numarul lor în rândul preceptorilor, dintre 250 de tineri ce au activat în aceasta calitate, doar 40 provenind din

localitate, majoritatea constituind-o cei veniti de la Oradea sau Debretin[491].

Pentru ca procentul studiosilor români în totalul populatiei scolare de aici a fost de sub 1%, în veacul al XVIII-lea, nu vom mai prezenta, în cazul Salontei, un tabel statistic. În 1798, printre cei cinci elevi care semneaza regulamentele, se afla un anume Francisc Taco; în 1799 si-au asumat respectarea prevederilor disciplinare impuse patru tineri, printre care Bica si Macea; în 1801, unul; în 1802, cinci; în 1804, tot cinci, printre care Ioan Patachi; în 1805, doi; în 1806, trei, printre care Ioan Dacu; în 1807, trei etc.[492]. Nu avem certitudinea ca cei enumerati ar fi români, dar exemplele au fost expuse pentru a releva faptul ca scoala nu impusese criterii discriminatorii de acceptare la studii. Ea a ramas un centru educational modest si la începutul secolului al XIX-lea, pe parcursul a peste 30 de ani, între 1798-1829, fiind primiti în clasele superioare doar 97 de elevi[493].

x.Gimnaziile de la Satu-Mare

Gimnaziul reformat

Institutia de învatamânt se înscria în sfera centrelor formative de traditie din Transilvania si din Partium[494]. Principalele documente, pe baza carora se pot reconstitui câteva caracteristici legate de populatia scolara de aici, sunt urmatoarele: un registru matricol datând chiar din primul an de functionare al gimnaziului, scapat ca prin minune de un devastator incendiu, ce a distrus, în 1703, întregul complex educational; un registru deschis în 1749, continând numele preceptorilor si oficialilor scolii; un registru început în 1674, înscriind numele celor ce au facut donatii pentru biblioteca; un registru al scaunului scolastic, cu evidenta preceptorilor, seniorilor, contrascribilor si togatilor pentru perioada 1719-1735; un raport de evaluare a institutiei, întocmit înainte de retrogradarea ei la nivel de gimnaziu inferior, în 1753; un catalog al absolventilor (*Catalogus defungentium*) dintre anii 1614-1664; un catalog

al sustinatorilor scolii din 1618/1619, întocmit de profesorul Ioan Putnoki (*Album amicorum*); un raport înaintat catre Consiliul locumtenential în 1738, cu situatia elevilor din clasele superioare (*Series togatorum*) si o noua matricola pentru anii 1820-1855/1856[495].

Aparent, aceste documente, amintite de diversi istorici, ar asigura o bogata sursa de informatii despre tinerii care au frecventat clasele reformate satmarene. În realitate, exista însa câteva elemente care obstaculeaza cercetarea structurii etnice a grupului de elevi de secol XVIII. În primul rând, nu toate actele enumerate s-au pastrat pâna în epoca actuala, asa încât nu pot fi revazute, spre a se verifica datele mentionate în multiplele monografii, iar, în al doilea rând, listele prezervate nu contin precizari despre etnia sau confesiunea studiosilor. Din aceste motive, situatii statistice de ansamblu sunt imposibil de conturat, dar se pot face câteva aprecieri importante. Desi varianta preferata de majoritatea specialistilor este aceea potrivit careia clasele medii s-au inaugurat în 1610, an din care dateaza cel mai vechi registru matricol, pastrat si astazi, se pare ca s-au tinut cursuri medii la Satu-Mare cu mult înainte, pentru ca, tot în 1610, se specifica faptul ca scoala a avut si în perioada anterioara mai multi rectori si în jur de 10 togati anual[496]. Oricum, în 1610 se aflau în clasele superioare 34 de elevi, numarul lor crescând permanent.

Pentru secolul al XVII-lea, cursul superior va avea între 40 si 100 de togati anual, iar între 1610-1662, au fost înscrisi în acest ciclu 1278 de elevi[497]. În 1724, scoala avea 90 de togati, iar în 1753, înaintea retrogradarii ei, erau prezenti la studii 4 studenti (asa-numitii *primarius*) si 40 de togati, dintre care 5 preceptori, îndrumati de un profesor, un senior si un contrascrib. Între 1754-1781 datele lipsesc, iar pentru intervalul urmator de timp, 1781-1785, aflam ca numarul anual de elevi a oscilat între 70 si 205, majoritatea provenind, în mod firesc, din comitatele Satmar, Maramures, Ugocsa, Bereg, Ung si Szabolcs[498].

Matricola de baza, cea începuta în 1610, este inconstanta în legatura cu amanuntele înscrise. În anumiti ani sunt înregistrati doar cei care au depus juramântul, iar în altii, toti studiosii prezenti în clase. Astfel, între 1698-1753, se poate estima ca au semnat pentru

respectarea regulamentelor între 1 si 61 de tineri anual, iar numarul total de elevi a variat între 82 si 140[499]. În pofida restrictiilor de frecventa impuse de catre Curte scolilor protestante, ponderea românilor în rândul auditorilor de aici a fost constanta. Printre cei ce se orienteaza înspre cursurile reformate satmarene, se gasesc adolescenti din familii posibil românesti, ca: Apostat, Apostorf, Bagina, Balcan, Barui, Bigan, Benea, Bogdan, Botoc, Darabant, Dragu, Duda, Dulca, Halabor, Iancu, Isac, Columban, Cosma, Cristoi, Manu, Mercea, Mircea, Modrea, Noe, Olah, Onedea, Petru, Sacadate, Vitan, Zaharia, Zaharie[500] etc. În 1740, un anume Baltazar Condru a fost desemnat în calitate de contrascrib[501], iar pe la 1800, un alt român, Ioan Boteanu, coordona una dintre clasele inferioare[502].

Din cauza inconstantei informatiilor din documente, conturarea unui tablou statistic al frecventei, prin urmarirea criteriului etnic, ar reprezenta o întreprindere hazardata si neconcludenta. Aceasta institutie de învatamânt facea, însa, parte din rândul celor care au dat substanta elitelor intelectuale românesti.

Gimnaziul catolic

Scoala medie a fost întemeiata de iezuiti în veacul al XVII-lea si pentru a o popula, ordinul a tesut o complexa strategie de diminuare a prestigiului si influentei institutiei de învatamânt reformate din vecinatate[503].

Din nefericire, matricolele pentru veacul al XVIII-lea nu s-au pastrat, dar s-au prezervat câteva informatii ulterioare, apropiate de secolul studiat, pe baza carora ne putem forma o imagine despre structura etnica a populatiei scolare, ce trebuie sa fi fost, partial, asemanatoare si în perioada analizata. Astfel. în gimnaziu, prima lista de elevi ramasa este cea din 1814, dar ea nu înregistreaza decât studiosii din clasele de retorica si poetica. Potrivit ei, la poetica, din 10 tineri, 3 erau greco-catolici (Patkos, Stanatchi si Jiga), adica 30% din total, iar la retorica, din 15 tineri, 8 se declarasera greco-catolici (Blaga, Bonea, Drag, Erdös, Filip, Marcu, Pop si Maghiar),

reprezentând 53,3% din colectivul clasei. În ciclul uman, deci, în 1814, din 25 de elevi, 11 se înscrisesera ca greco-catolici (44%)[504]. Chiar daca, cu câteva decenii înainte, în 1786, când nu stim despre elevii gimnaziului decât faptul ca erau grupati în trei clase -clasa I -10 elevi (6 nobili, 2 oraseni, 2 liberi); clasa a II-a -10 elevi (5 nobili, un orasean, 4 liberi) si clasa a III-a -9 elevi (4 nobili, un orasean, 4 liberi)[505]- proportia românilor fiind, probabil, mai redusa, totusi, se poate imagina ca ea avea substanta, având în vedere datele de mai târziu, din 1814. Din frecventa de secol XVIII ne este cunoscuta înca o singura cifra, si anume numarul total de elevi din anul 1766 (50 de elevi), fara amanunte despre religia sau etnia lor[506].

În Liceul episcopal, înfiintat în primii ani ai veacului al XIX-lea, configuratia etnica a populatiei scolare apare mai clar reliefata[507]:

Tab. 18

An scolar	Total elevi greco-catolici	Procent
1806	35	46,6%
1810	62	53%
1814	32	61,5%
1818	42	59,1%

Desigur, informatiile de mai sus nu privesc secolul al XVIII-lea, dar procentele mari de studiosi greco-catolici, rezultate din calculele specialistilor, ne conduc înspre concluzia unui interes major pentru pregatirea scolara din partea tinerilor de aceasta religie, numerosi în zona. Acest interes nu putea sa apara, instantaneu, dupa anul1800, fiind de presupus o frecventa ridicata a românilor si pâna în 1786, an în care gimnaziul catolic si-a suspendat, temporar, activitatea.

Între elevii greco-catolici, românii erau majoritari, desi numarul rutenilor se situa la cote semnificative. De altfel, între 1805-1852, tinerii uniti au depasit procentul de 50% din totalul elevilor, si aceasta chiar daca foarte multi români erau înscrisi în registre ca *hungarus* sau *transylvanus*, fenomen recunoscut de însusi cel mai important monograf al scolii, Sarmaságh Géza[508]. Sa mai mentionam

ca si printre profesorii iezuiti ai gimnaziului s-au numarat, în veacul al XVIII-lea, unii ce puteau fi români (Stancovici, Ciser, Lestean, Vlasici etc), iar între 1806-1830, la catedrele Liceului episcopal au activat cadre cu nume ca Gheorghe Varzar sau Gheorghe Pelican. Între 1807-1850, au absolvit cursurile personalitati ca Vasile Popovici, Sigismund Chendea, Vasile Mihalcea sau Stefan Pancovici, ale caror cariere confirma calitatea buna a învatamântului desfasurat aici[509].

În majoritate, studiosii provin din comitatele Satmar, Ugocsa, Ung, Szabolcs, Bereg, Zemplén, Solnocuri, Bihor, Maramures sau Abaúj, institutia având, deci, un caracter regional. Pâna la revolutia pasoptista, ea a ramas în categoria gimnaziilor mici, având 177 de elevi în 1821; 136, în 1824, dintre care 12 retori, 14 la poetica, 18 la sintaxa, 18 la gramatica, 32 la principia si 42 la parva si 152-161 de elevi anual, în perioada 1841-1848, aflati sub îndrumarea a 6-7 profesori. Tot între 1841-1848, Liceul episcopal a functionat cu 120-136 de tineri pe an, coordonati de 4 profesori de teologie si 5 profesori de filosofie[510].

În concluzie, se poate afirma ca Satmarul se înscrie printre centrele educationale active, care au contribuit la ridicarea statutului social al românilor, prin pregatirea scolara oferita.

y.Gimnaziul catolic de la Sântana

Întemeierea acestei scoli a fost posibila datorita eforturilor puternicei familii Bibici[511], un clan care se ridicase prin negustorie, ajungând sa acapareze mai multe functii administrative de prim rang în Zarand si în Banat. Exemplul acestei familii este relevant pentru o categorie importanta de întreprinzatori care, profitând de oportunitatile economice din zona, patrunsesera în sfera nobiliara pe caile competentei, averii si îndemânarii.

Matricolele institutiei de învatamânt s-au deschis în 1754, deci la trei ani dupa înfiintare, si s-au prezervat în conditii bune[512]. Ele sunt edificatoare pentru numarul anual al elevilor, dar nu ofera informatii despre nationalitatea sau religia lor. În 1751, la inaugurare,

au fost înregistrati 20 de tineri în cele trei clase gramaticale, iar pâna în 1789, când gimnaziul se muta la Timisoara, populatia scolara a fluctuat în felul urmator: 1753 -10 elevi; 1754 -39; 1755 -23; 1756 -21; 1757 -32; 1758 -23; 1759 -20; 1761 -29; 1762 -25; 1763 -26; 1764 -45; 1765 -54; 1766 -55; 1767 -47; 1768 -47; 1769 -52; 1770 -41; 1771 -46; 1772 -55; 1773 -60; 1774 -51; 1775 -44; 1776 -54; 1777 -49; 1778 -38; 1779 -60; 1780 -74; 1781 -81; 1782 -107; 1783 -104; 1784 -109; 1785 -80; 1786 -48; 1787 -41; 1788 -27 si 1789 -35 elevi, adica un total de 1752 de studiosi, în 37 de ani de învatamânt, o suma destul de modesta[513].

Chiar si în anii de restrictie din perioada lui Iosif al II-lea, scoala beneficia de conditii materiale relativ bune. În 1786, toti cei 38 de elevi, din care 3 la retorica (nobili); 8 la poetica (3 nobili, 4 oraseni, unul liber); 11 la sintaxa (7 nobili, 3 oraseni, unul liber); 7 la gramatica (5 nobili, un orasean, unul liber) si 9 la principia (3 nobili, 6 oraseni), beneficiau de burse, 7 având stipendii regale[514]. În 1787, studiosii au primit doua burse de categoria a III-a, iar în 1788, noua burse de categoria a II-a, mai multe decât obtinusera tinerii din unele gimnazii superioare ca populatie scolara[515].

Ponderea românilor în rândul celor care au frecventat cursurile de la Sântana reiese nu atât din situatiile claselor, cât din evidentele alumnilor Convictului[516]:

Tab. 19

An scolar	Total alumni	Posibil români	Procent
1780	30	6	20%
1781	35	9	25,7%
1782	30	8	26,6%

Fiind vorba despre un calcul efectuat dupa criteriul numelui studiosilor, aproximarile nu se exclud. Conditia pusa de vaduva lui Iacob Bibici, atunci când a întemeiat Convictul, ca în el sa fie gazduiti, cu prioritate, tineri din familii negustoresti venite de la sud de Dunare, i-a avantajat pe bulgari, sârbi si macedo-români[517]. Din acest motiv, si printre conducatorii Convictului (*convictori*) s-au

infiltrat persoane de alta etnie decât maghiara sau germana si cu o origine sociala modesta: Isecut, Gudra (1782), Varzar, Sabacin, Arsenie (1786), Putnic (1788)[518] etc. Desigur, prioritare erau la primirea în institutie familiile Tomoian si Kacsamav, înrudite cu Margareta Tomoian, vaduva lui Iacob Bibici.

Între 1751-1788, printre membrii ordinului piarist din Sântana patrund multi români, sârbi, macedo-români sau bulgari. Însusi Alexandru Tomoian, fratele Margaretei Bibici, a devenit piarist, dar în evidentele resedintei întâlnim des nume ca: Gaietan, Cosea, Pert, Bercea, Corb, Cazimir, Barisici, Mititcu, Radici, Satea, Petric, Botica, Gabrici, Mucenic, Conea, Cârlig, Barzasu, Cosec si multe altele, ce nu par a fi maghiare sau germane[519]. Faptul ca tinerii români erau prezenti la studii într-o proportie substantiala se poate deduce si din desemnarea de catre conducatorul resedintei a unui piarist care sa tina slujbe si în limba româna. Astfel de atributii au îndeplinit, spre exemplu, David Biró sau Iacob Cosea, membri ai ordinului[520].

Din 1780, comitatul avea dreptul de a face propuneri pentru ocuparea locurilor din Convict. Aici a fost gazduit, o scurta perioada, si Norbert Conradi, fost profesor la Bucuresti si viitor provincial al piaristilor din Ungaria[521].

Gimnaziul de la Sântana a creat, prin activitatea lui, alte aspiratii pentru prospera negustorime din zona, din ce în ce mai interesata în a recupera handicapul social în raport cu nobilimea de traditie. Eforturile de promovare vor apropia, treptat, aceasta categorie de idealurile luptei nationale.

w.Gimnaziul luteran de la Sebes

Scoala medie s-a întemeiat prin extinderea vechii scoli orasenesti din localitate[522]. În evul mediu, ea a fost frecventata de catre români, amintindu-se des în istoriografia învatamântului cazul unui baiat de nobil român din Romos, care, prezent la Sebes în 1483, cade în robie la turci, revenind în provincie dupa doua decenii[523].

Datele despre populatia scolara si despre frecventa românilor sunt foarte putine. În anul scolar 1787, spre exemplu, dintr-un total de cel putin 118 elevi (bilantul s-a prezervat partial), 88 erau localnici, iar ceilalti, externi, din rândul ultimilor, 19 provenind din familii de origine româna, 7, din familii sasesti, si 4, din familii maghiare[524]. Cei 19 tineri români reprezentau un procent de 19,2% din populatia scolara a anului respectiv, dar, cu siguranta, tineri de aceasta etnie se aflau si printre cei 88 de studiosi ai asezarii. Se pare ca înspre institutia luterana de învatamânt s-au orientat, pentru scurt timp, viitorul episcop ortodox, Vasile Moga, sau Isidor Albini, tatal lui Septimiu Albini. Între anii 1807-1817, matricolele înregistreaza un singur elev ortodox, pe un anume Avram al popii Ilie[525].

În 1836, dintr-un total de 152 de înscrisi, 22, adica 14,5%, nu erau de origine germana, iar în 1847, din 183 de elevi, 43, deci 23,5% proveneau din familii negermane[526]. Erau semne ale unei deschideri avantajoase pentru tinerii români, care, probabil, au profitat de ea.

În anul 1700, luteranii au atasat scolii o clasa primara pentru fete, cu învatator propriu, iar românii, dupa o îndelungata perioada de învatamânt parohial, si-au ridicat propria scoala în timpul lui Iosif al II-lea. Primele date despre dascalul român, un anume Avram Moga, sunt cunoscute numai din 1807, respectivul învatator desfasurându-si activitatea pâna în 1817[527].

a'.Scolile Sibiului

Gimnaziul catolic

Prin întemeierea acestei scoli, în conditiile în care la finele secolului al XVII-lea beneficiau de sprijinul deplin al autoritatii statale, iezuitii au încercat sa reînvie traditia învatamântului catolic din localitate, întrerupta în a doua jumatate a veacului al XVI-lea si în epoca principatului calvin[528].

Matricolele s-au pastrat doar pentru perioada de dupa 1790, când scoala iesise demult de sub patronajul iezuitilor si se transforma se în *Regium Gymnasium*. Un singur istoric, si anume Boros

Gábor, bazându-se si pe alt gen de documente scolare, a reusit sa întocmeasca o statistica a frecventei, incluzând si intervalul de timp 1780-1790. Registrele anuale ale ultimului deceniu al veacului al XVIII-lea poarta titlul *Informatio pro anno scholastico 1790/1791, 1791/1792, 1793/1794, 1794/1795, 1797/1798, 1798/1799* si *1799/1800.* În cadrul lor, listele nominale sunt grupate pe cele cinci binecunoscute clase medii, având urmatoarele subtitluri: *Informatio de studiosis superioris classis humanitatis* (retorica); *Informatio de studiosis inferioris classis humanitatis* (poetica); *Informatio de studiosis supremae classis grammatices* (sintaxa); *Informatio de studiosis mediae classis grammatices* (gramatica) si *Informatio de studiosis infimae classis grammatices* (principia)[529].

Durata redusa a intervalului acoperit de aceste acte (mai putin de un deceniu, pentru ca lipsesc anii 1792/1793, 1795/1796 si 1796/1797) se compenseaza prin bogatia informatiilor oferite despre studiosi: vârsta, numele parintilor, locul nasterii, ocupatia parintilor, religia, calificativele obtinute la examene etc[530].

Evidentele prezervate au fost interpretate în fel si chip. Dintre cei care le-au cercetat, Szobola János, Veress Ignácz si Boros Gábor, desi au efectuat mai multe calcule statistice, au evitat sa se refere la structura etnica a populatiei scolare, Ioan Bunea a încercat sa contureze ponderea elevilor români în totalul auditorilor, dar nu a publicat numele acestora, iar Ioan Stanciu a reusit, în sfârsit, sa extraga, nominal, din liste pe studiosii români, datele oferite de el fiind preluate si în monografia lui Petru Muntean.

Pentru a sesiza diferentele de apreciere, redam tablourile statistice schitate de Boros Gábor si Ioan Stanciu, pe care le consideram relativ bine întocmite[531]:

Statistica lui Boros

Tab. 20

An scolar	Par-va	Prin-cipia	Gra-mati-ca	Sin-taxa	Poe-tica	Re-tori-ca	To-tal elevi	R. Cat	Gr. Cat	Ort.	Ev.	Ref.
1780/ 1781	14	12	8	5	3	2	44	30	7	6	-	1
1781/ 1782	18	17	10	6	6	4	61	47	9	5	-	-
1782/ 1783	21	18	7	6	4	6	61	48	8	5	-	-
1783/ 1784	24	16	4	5	3	3	55	46	6	3	-	-
1784/ 1785	25	16	9	6	4	3	60	47	7	4	-	2
1785/ 1786	25	21	10	8	14	5	83	61	13	6	1	2
1786/ 1787	32	24	17	14	13	6	106	84	13	6	-	3
1787/ 1788	32	25	24	11	13	8	113	89	12	7	1	4
1788/ 1789	19	14	23	12	15	5	88	67	9	8	-	4
1789/ 1790	-	27	19	24	24	13	107	90	10	4	-	3
1790/ 1791	-	35	15	13	15	17	95	84	7	3	-	1
1791/ 1792	-	20	18	6	3	4	51	39	6	4	-	2
1792/ 1793	-	26	18	6	4	3	48	37	6	5	-	-
1793/ 1794	-	25	11	11	6	5	58	38	8	9	-	3
1794/ 1795	-	17	12	6	7	6	48	37	6	2	-	3
1795/ 1796	-	22	11	12	3	3	51	35	6	5	-	5
1796/ 1797	-	30	20	11	8	3	72	57	8	4	1	2
1797/	-	36	13	14	4	7	74	58	10	4	-	2

An scolar	Parva	Principia	Gramatica	Sintaxa	Poetica	Retorica	Total elevi	R. Cat	Gr. Cat	Ort.	Ev.	Ref.
1798												
1798/ 1799	-	23	14	13	13	5	68	54	11	2	1	-
1799/ 1800	-	21	16	19	10	11	68	56	9	2	-	1
1800/ 1801	-	19	22	15	7	8	71	56	11	3	1	-

Total elevi=1482, din care gr. cat.+ ort.= 279=18,8%

Statistica lui Stanciu

Tab. 21

An scolar	Principia	Români	Gramatica	Români	Sintaxa	Români	Poetica	Români	Retorica	Români	Total	Români
1790/ 1791	26	3	20	2	24	2	23	5	13	-	106	12
1791/ 1792	20	6	18	3	6	1	3	-	4	-	51	10
1793/ 1794	13	-	11	-	27	5	6	2	5	1	62	8
1794/ 1795	17	4	12	1	6	-	7	2	6	2	48	9
1797/ 1798	31	5	12	-	14	3	4	1	7	1	68	10
1798/ 1799	23	2	13	-	9	-	14	7	5	2	64	11
1799/ 1800	21	2	16	1	10	2	10	-	11	5	68	10
1800/ 1801	19	6	22	3	15	2	7	2	8	2	71	15
1801/ 1802	27	10	15	5	13	2	9	1	11	4	75	22

Total elevi 613, din care români=107=17,4%

Dupa cum se poate observa, între cele doua cercetari exista multe neconcordante. Pe alocuri, datele, desi asemanatoare, sunt decalate cu un an scolar, uneori, coincid, iar, alteori, sunt complet diferite. Desi Boros a avut la dispozitie câteva documente scolare suplimentare, cu ajutorul carora a împins limitele analizei sale înapoi

cu înca un deceniu si a completat anii lipsa din registrele matricole (1792/1793, 1795/1796 si 1796/1797), înclinam sa credem ca rezultatele studiului lui Stanciu sunt mai apropiate de realitate, tocmai pentru ca folosesc ca sursa doar evidentele prezervate, întocmite cu rigurozitate. De altfel, el îsi argumenteaza concluziile prin publicarea listei nominale a românilor prezenti anual la studii, diminuând, astfel, aproximarile.

Tot din statistici reiese ca, în anul scolar 1789/1790, prima clasa gramaticala (parva) a fost atasata ciclului elementar, ramânând doar cinci clase gimnaziale[532], o restructurare produsa în multe scoli catolice. Interesant este faptul ca, dintre elevii români înscrisi la studii între 1790-1801, 10 sau 11 au obtinut calificativul de *eminens*, reusita surprinzatoare, daca avem în vedere faptul ca, în acelasi interval de timp, s-au mai acordat numai înca 17 asemenea recunoasteri ale meritelor studiosilor[533].

Desigur, nu toti greco-catolicii sau ortodocsii erau români. Între 1780-1801, greco-catolicii si ortodocsii reprezinta 18,8% din numarul total de elevi, iar între 1790-1802, românii au o pondere de 17,4% în populatia scolara, procentele confesionale fiind, deci, apropiate de cele etnice. Autorii calculelor recunosc însa faptul ca românii se declarau adeseori romano-catolici sau maghiari, în acest caz neputând fi inclusi în analiza potrivit etniei lor reale.

Situatiile extrase din sursele arhivistice se retuseaza, pe alocuri, cu amanunte oferite de istoriografia învatamântului. Astfel, I. Tóth-Zoltán precizeaza ca, în 1776, în gimnaziu erau prezenti în jur de noua tineri români[534], iar Bogdan-Duica afirma ca, între 1780-1802, la cursuri s-au înscris 281 de studiosi de aceasta etnie[535], cifra apropiata de cea rezultata pentru ortodocsi si greco-catolici din cercetarea lui Boros. Tot Bogdan-Duica mai sustine ca, la sfârsitul secolului al XVIII-lea, în clase s-ar fi aflat 18 români (9 -la principia; 4 -la gramatica; 3 -la sintaxa si 2 -la poetica)[536], dar nu am reusit sa depistam anul scolar în care s-a conturat aceasta proportie etnica. Dupa parerea lui Iacob Mârza, între 1790-1815, cursurile au fost frecventate de 1374 de elevi, dintre care 346 români (25,2%), în cazul ultimilor, 260 având originea sociala mentionata: 27 -nobili;

130 -intelectualitate rurala, iar ceilalti -reprezentanti ai categoriilor libere si taranesti[537]. În schimb, în opinia lui Ladislau Gyémánt, în perioada 1790-1840, s-au orientat înspre catolicii sibieni 656 de adolescenti români[538]. În general, conform calculelor lui Veress Ignácz si Ioan Stanciu, între cei 4836 de elevi care s-au aflat în bancile institutiei de învatamânt de aici, aproximativ 2000 au fost români[539], ei constituind, dupa estimarea lui Nicolae Albu, cam o treime din populatia scolara de pâna la 1848, aproape jumatate din auditoriu dupa acest an, iar dupa 1866, ponderea lor s-a ridicat la 55%[540].

Dintre profesorii care au activat la catedre în perioada în care scoala s-a aflat sub patronaj iezuit, nu este exclus sa fi fost de origine româna urmatorii: Mihai Miel (1720-1725), Ioan Piber (1734), Ioan Berzevici (1731), Francisc Osalici (1732), Iosif Rest (1738), Anton Popovici (1746) sau Gheorghe Iacovici (1759), iar dupa transformarea în gimnaziu regal, Ioan Blaj (1790-1826) si Vasile Coloji[541]. Printre studiosii români mai cunoscuti, înscrisi aici la sfârsitul secolului al XVIII-lea si începutul veacului urmator, se numara Gheorghe Lazar, Simeon Sterca Sulutiu, Ioan Costa, Iosif Molnar, Teodor Aron, Petru Budai, Radu Tempea, Radu Jipa, Anghel Faurovici etc.[542]. Era fireasca aceasta afluenta româneasca, din moment ce gimnaziul beneficia de sprijinul deplin al statului, în tentativele sale de a-si impune superioritatea asupra scolii protestante puternice din oras. Chiar si în conditiile mai putin favorabile ale epocii iosefine, institutiei îi fusesera alocate 9 burse de categoria I, 20 burse de categoria a II-a si 26 burse de categoria a III-a în 1787/1788; 8 burse de categoria I, 19 burse de categoria a II-a si 18 burse de categoria a III-a în 1788/1789; 8 burse de categoria I, 21 burse de categoria a II-a si 34 burse de categoria a III-a (dintre care 9 burse pentru români) în 1789/1790 si 2 burse de categoria I, 10 burse de categoria a II-a si 23 burse de categoria a III-a în 1790/1791, mult mai mult decât ceea ce s-a repartizat la alte scoli catolice de grad similar[543].

În cetate functionau si alte centre educationale care faceau parte din reteaua învatamântului catolic, si anume Scoala normala

germana, cu 95-109 elevi în 1782 si 103-109 elevi în 1783 (ea organiza, în paralel cu activitatea celor trei, apoi patru clase, cursuri de vara pentru învatatori)[544], Orfelinatul terezian (în care se aflau si români, tinerii gazduiti aici reprezentând cam 1/6 din populatia scolara a gimnaziului)[545], cu 131-147 de copii adapostiti aici în anul 1783[546], scoala manastirii franciscane, unde erau sustinute cursuri filosofice si teologice pâna în epoca iosefina, cu aproximativ 5-6 studiosi anual[547], si scoala surorilor ursuline, ridicata de Maria Tereza în 1765, spre care se vor orienta, în 1802, fiica lui Constantin Varlaam, clucerul domnitorului Alexandru Sutu; în 1807, fiica boierului Otetelisanu; în 1808, nepoatele boierului Costescu si, tot în 1808, fiica negustorului craiovean Baluta[548].

În ceea ce priveste originea sociala a elevilor români aflati la studii în oras, se remarca, îndeosebi, procentajul foarte mare al fiilor de preoti si dascali, care a depatit 50%, însa provenienta era diversificata: fii de nobili, de militari, de tarani, de oraseni sau de functionari, ortodocsi si greco-catolici. Un raport privind frecventa la gimnaziul sibian pe anul scolar 1799/1800, depistat în arhivele statului din Cluj, confirma, în mare parte, datele enumerate în tabele[549].

Prin toate punctele sale formative, Sibiul a atras atât elitele românesti din provincie, dându-le consistenta sociala, cât si pe cele de dincolo de Carpati.

Gimnaziul evanghelic

Desi scoala medie protestanta s-a deschis cândva în a doua jumatate a veacului al XVI-lea pe bazele mai vechii scoli orasenesti, datele despre activitatea ei sunt relativ putine[550]. În schimb, matricolele au fost cercetate si publicate de mai multe ori, oferindu-se câteva informatii importante despre fluctuatia populatiei scolare.

Obligatia întocmirii evidentelor scolare a fost instituita de rectorul Leonharto Hermanno în 1598, dar listele cu elevi s-au pastrat doar din anul 1606. Între 1643-1693, asa numitii *studiosi* din ciclul superior erau înregistrati separat în raport cu tinerii din clasele mici, înmatriculati ca *adolescentes*. În 1697, prefectul Michael Bell

deschide un alt catalog, grupând numele elevilor din perioada 1694-1759 pe ani de învatamânt. Documentului îi este anexata o statistica a frecventei pentru intervalul de timp 1694-1719. Însemnarile initiate de Bell vor fi atasate matricolelor în 1720, din acest an înscrierile înregistrându-se pe clase. Cândva între 1710-1713, rectorul Martin Obel da registrelor de evidenta titlul *Nomina Auditorum*, iar în 1757, *hlamidatii* sunt trecuti pe liste aparte, în care, pâna în 1778, se mentioneaza clasele si anii de promovare ai elevilor, iar dupa 1778, numai numele lor. Nici în cazul listelor pentru *togati*, între anii 1778-1790 si 1799-1809, nu se specifica în ce clasa sunt ei cuprinsi. Rectorii aveau datoria de a înainta, periodic, parohiei locale rapoarte despre conduita tinerilor din clasele superioare, ele completând lipsurile matricolelor[551]. Primul profesor al scolii care a publicat informatii din evidentele originale a fost Heinrich Herbert, el insistând asupra frecventei din timpul domniei lui Carol al VI-lea. Români nu sunt mentionati, dar câtiva maghiari si chiar un bulgar (Petrus Klein) audiind cursurile de aici. Ni se pare important de mentionat ca doi dintre absolventii perioadei rectoratului lui Schmidt (1719-1728) au devenit profesori în Tara Româneasca, ceea ce presupune o oarecare deschidere înspre cei de alta religie. Conform calculelor lui Herbert, în perioada lui Carol al VI-lea au fost înscrisi în scoala 446 de elevi, o cifra destul de mica[552].

O statistica mai ampla -care acopera aproape întreg secolul al XVIII-lea, cu exceptia anilor 1779-1790- a schitat Carl Albrich. Potrivit ei, numarul elevilor a oscilat, în perioada 1698-1799, între 35-164 anual, cu o frecventa mai modesta pâna în 1737, an dupa care populatia scolara anuala se apropie de cifra de 100 de tineri, depasind-o adeseori. În ultimul deceniu al veacului s-au înregistrat, în 1790 -90 de tineri; în 1791 -104; în 1792 -92; în 1793 -74; în 1794 -78; în 1795 -78; în 1796 -71; în 1797 -67; în 1798 -63 si în 1799 -50 de tineri, ceea ce înseamna ca, dupa entuziasmul din epoca restauratiei, treptat, scoala începe sa-si piarda popularitatea pentru o vreme[553].

Mai utile sunt, din punctul de vedere al cercetarii structurii etnice a populatiei scolare, listele nominale publicate de Rudolf

Briebrecher, chiar daca ele se refera doar la primele doua decenii din secolul al XVIII-lea. Pe baza lor, dupa criteriul numelui, se poate face urmatoarea delimitare etnica[554]:

Tab. 22

Numele rectorilor	Total înscrisi	Posibil români	Numele lor	Procent
Ioannes Ziegler 1693-1702	156	8	Gheorghe Lupin, Mihai Botes, Gheorghe Tunsu, Gheorghe Techel, Gheorghe Tinc, Samoil Severin, Martin Tecu, Simion Martin	5,12%
Petrus Herrmann 1702-1709	132	9	Samoil Severin, Pavel Bintea, Iacob Bordan, Mihai Brot, Francisc Ortea, Andrei Pelonea, Toma Ronea, Ioan Chir, Simion Techel	6,81%
Georgius Klockner 1709-1710	177	4	Luca Figulea, Simion Techel, Adam Bartolomeu, Pavel Suhaida	2,25%
Martin Obel 1710-1713	81	5	Luca Figulea, Simion Techel, Andrei Techel, Ioan Techel, Samoil Lus	6,17%
Petrus Belzelius 1713-1715	97	7	Luca Figulea, Simion Techel, Ioan Techel, Samoil Lus, Simion Martin, Ioan Figulea, Gheorghe Figulea	7,21%
Daniel Agnethler 1715-1719	110	8	Luca Figulea, Andrei Techel, Ioan Maes, Andrei Abraham, Gheorghe Figulea, Ioan Magies, Ioan Sarar, Ioan Oleser	7,27%

Cu toata doza de relativitate pe care o presupune folosirea criteriului nominal în cercetare, credem ca prezenta românilor la cursuri, chiar daca a fost modesta, nu se poate contesta. Oricum, în formarea si consolidarea elitelor românesti, scoala catolica din cetate a avut, în mod firesc, un rol mai important decât cea evanghelica.

Scoala normala ortodoxa

De la începutul deceniului noua al secolului al XVIII-lea, în conditiile în care Iosif al II-lea a schimbat strategia în domeniul educatiei, acordând prioritate dezvoltarii retelei scolare primare si restrângând accesul în scolile medii si superioare, elitele românesti din zona Sibiului sI-au întetit eforturile de extindere a învatamântului elementar al propriei etnii[555].

Solutia înfiintarii unei scoli normale ortodoxe a fost acceptata în 1786, în acelasi an, dar înainte de sosirea actelor de confirmare, directorul Dimitrie Eustatievici initiind cursurile preparandiale, desfasurate pe durata a sase saptamâni. În opinia unor specialisti, e posibil ca Eustatievici sa fi organizat astfel de cursuri, însa fara remuneratie, înca din anii 1782, 1783 si 1784[556]. Chiar daca ipoteza ar fi valabila, date despre cei pregatiti înainte de 1786 nu se cunosc.

Prima lista a absolventilor, în numar de sapte, dateaza din octombrie 1786 (Andrei Sovailovici, Radu Duma, Vasile Grecu, Ion Napârcea, Gheorghe Haines, Dumitru Popovici -Rasinari si Dumitru Popovici -Sadu), în raportul directorului Eustatievici specificându-se faptul ca noua candidati au fost amânati pentru cursurile din vara anului 1787 (Ioan Fulea, Ioan Brancovici, Iosif Popovici, Florea Pescas, Nicolae Popovici, Ioan Popovici, Bucur Serb, Gheorghe Popovici si Ioan Deac)[557]. Toti cei sapte absolventi au fost repartizati, iar ceilalti, cu exceptia lui Ioan Fulea, vor reveni în anul urmator, alaturi de înca 20 de candidati (Nicolae Ola, Nicolae Popovici, Ioan Grama, Ilie Fulea, Ioan Pop, David Popovici, Radu Tempea, Mihail Draghici, Ioan Gheaja, Gavriil Calborean, Nicolae Farcas, Gheorghe Cojocran, Ioan Moga, Vasile Nagy, Vasile Romosan, Sava Popovici, Radu Verzea, Radu Catana, Ioan Stefanovici si Aron Popovici). Cu ei s-au mai pregatit patru candidati la preotie (Ioan Florea, Petru Ardelean, Daniil Giurca si Ioan Pop) si trei cantori (Daniil Ignat, Zaharie Filimon si Radu Hâns), Din acest grup, cinci au fost repartizati (Nicolae Ola, Nicolae Popovici, Ioan Grama, Ilie Fulea si Ioan Pop), trei nu au promovat (Radu Catana,

Ioan Stefanovici si Aron Popovici), restul urmând sa-si caute posturi pe la micile scoli parohiale[558].

Rapoartele lui Eustatievici pentru anii scolari 1788 si 1789 nu se cunosc, dar cel din 19 iulie 1790 (intitulat *Specificatio Praeparatorum Candidatorum*) s-a pastrat, el mentionând 11 candidati (Isaia Barac, Mihai Muntean, Constantin Ciontea, Ioan Lichirie, Ioan Crucean, Isaia Popovici, Stefan Popovici, Daniil Popovici, Teofan Popovici, Ioan Badila si Teodor Popovici), provenind din Sibiu, Alba Inferioara si Superioara, Târnave, Medias, Fagaras si Mures. Un numar mic, cu toate ca o dispozitie episcopala, emisa la 7 mai 1787, preciza faptul ca, de la data respectiva, nici un preot sau cantor nu va mai fi numit fara o pregatire cel putin la nivelul scolii normale[559].

Raportul din 28 iunie 1791 (*Specificatio Candidatorum ad Ludimagistrorum et Cantoratum praeparatorum et examinatorum*) cuprinde 12 viitori învatatori (Ioan Moldovan -Nuseni, Petru Crisan, Ioan Moldovan -Heria, Nicolae Merdan, Bucur Popovici, Moise Paicu, Nicolae Zugrav, Antonie Schiau, Dumitru Dascal, Craciun Popovici, Vasile Moldovan si Constantin Ciontea) si 3 viitori cantori (David Stoica, Mihail Rosca si Ioan Popa), veniti din Solnocul Inferior, Târnave, Alba, Miercurea, Sibiu si Mures[560].

Deocamdata, alte liste din timpul directoratului lui Eustatievici nu se cunosc, dar, pe lânga enumerarea candidatilor la dascalie, preotie si cantorat, se cuvin a fi subliniate câteva aspecte importante, legate de functionarea scolilor ortodoxe din zona Sibiului. Preocuparea pentru situatia învatamântului românesc de aici nu s-a manifestat doar din deceniul al noualea. Înca din 1776, un anume dascal sibian, Ion Constantin, marturisea ca si-a primit plata pentru activitatea desfasurata pe parcursul unei jumatati de an (450 de florini), fara a specifica sursa alocarii acestei sume[561]. Nu este, deci, exclus ca, înainte de *Ratio Educationis*, statul sa fi acordat deja o oarecare importanta dezvoltarii scolilor românesti din cetate. Cu toate acestea, putinii absolventi ai cursurilor de norma de mai târziu nu pot fi integral repartizati (datorita numarului redus de scoli), alegându-si, astfel, cariere clericale. Pentru a-si putea asigura viitorul, Gheorghe Haines, Vasile Grecu, Bucur Serb, Ilie Fulea, Daniil

Popovici, Radu Tempea, Radu Verzea, Mihail Draghici, Sava Popovici, Radu Catana, Ioan Badila, Ioan Stefanovici si Antonie Schiau au cerut, ulterior, hirotonisirea, figurând într-o conscriptie a clerului ortodox transilvanean din anul 1805[562]. La fel trebuie sa fi procedat si alti absolventi din rapoartele lui Eustatievici care nu s-au pastrat.

Informatiile oferite de directorul scolar pe anul 1786 nu coincid cu raportul episcopal, din acelasi an, înaintat la Carlovit, unde se mentioneaza ca la scoala normala ortodoxa sibiana au fost pregatiti 14 tineri[563].

Primul certificat de absolvire i-a fost acordat, în 2 octombrie 1786, lui Vasile Grecu[564]. Din 1804, Radu Tempea, numit director scolar în 1795, va separa cursurile pentru învatatori de cele pentru preoti, ele desfasurându-se în noua forma si în timpul directoratului lui Gheorghe Haines[565].

Odata cu înfiintarea Seminarului episcopal, scoala normala se va limita doar la instruirea dascalilor, însa înspre Seminar se vor orienta mai multi tineri, scoala clericala functionând în preajma revolutiei, în perioada 1841-1848, cu 60-65 de studiosi anual, coordonati de un singur profesor[566].

La începutul secolului al XIX-lea, se organizeaza în cetate si câteva scoli particulare (scoala sasului Trautmann, cea a grecului Stamatopol sau cea a Companiei grecesti), frecventate de românii din familiile înstarite sau de copiii boierilor munteni[567]. În apropiere, la Sadu, luase fiinta în 1785 o scoala unita buna, mutata de Bob la Ocna Sibiului în anul urmator, pe motiv ca în Sadu exista deja o scoala ortodoxa ce acoperea necesitatile românilor de acolo[568].

b'.Scolile Sighetului

Gimnaziul catolic

Prin înfiintarea acestei scoli s-a urmarit contracararea influentei institutiei protestante de învatamânt din localitate[569]. Aplicarea planului a fost de bun auspiciu pentru românii din zona, care, cu toate ca reprezentau un procent mare în populatia tinutului (în 1810, în protopopiatul Sighet îsi desfasurau activitatea sapte preoti români si opt preoti ruteni, pastorind 11.432 de suflete, dintre care 6-7000 de români[570]), nu aveau scoli proprii. Din acest motiv, afluenta lor înspre clasele gimnaziului catolic a constituit un proces firesc.

Referindu-se la populatia scolara de aici, istoricul Ioan M. Bota comite mari erori de apreciere a ei. Astfel, el afirma ca, în 1731, la Sighet functiona o scoala normala, condusa de piaristi, cu 28 de elevi[571]. În realitate, scoala normala va lua fiinta mult mai târziu, dupä aparitia regulamentului *Ratio Educationis*, prin dezvoltarea claselor primare ale piaristilor, care vor fi scoase de sub tutela lor. În fapt, cei 28 de elevi reprezentau totalul populatiei scolare în primul an de activitate a institutiei catolice de învatamânt, cuprinzând atât pe copiii din ciclul elementar, cât si pe tinerii din ciclul mediu: 5 legensi, 2 principisti, 6 declinisti, 6 conjugisti, 2 sintaxisti si 7 în clasa I primara[572]. În ceea ce priveste concluzia lui Bota potrivit careia, în acelasi an 1731, scoala normala(?) a piaristilor avea în clase români într-un procent de cel putin 50%[573], ea nu este controlabila.

Aflat într-un mediu ostil, gimnaziul va recruta cu greu adolescenti din regiune pentru a-si completa clasele. În 1773, totusi, numarul studiosilor crescuse la 52: 25 de minimisti, 5 parvisti, 6 declinisti, 2 comparatisti, 10 conjugisti, 2 gramatisti si 2 sintaxisti[574]. Tot în 1773 se deschide o noua clasa, cea de aritmetica, având numai 3 elevi[575]. În linii mari, frecventa în veacul al XVIII-lea a avut urmatorul curs: 1738 -47 de tineri (din care 5 beneficiau de stipendii fundationale); 1755 -103; 1757 -112 (existau deja, din acest an, doi profesori pentru clasele gramaticale); 1765 -137; 1768 -153 (acum s-

au deschis clasele de poetica si retorica, la insistentele Consiliului locumtenential, cu un al treilea profesor); 1775 -188 (s-a dat în folosinta cladirea scolara noua); 1784 -aproximativ 200; 1785 -69 sau 72 (15 la retorica: 5 nobili, 8 oraseni, 2 liberi; 7 la poetica: 6 oraseni, unul liber; 20 la sintaxa: 3 nobili, 17 oraseni; 13 la gramatica: 3 nobili, 10 oraseni si 14 la principia: 4 nobili, 10 oraseni, dar s-au acordat numai patru burse de categoria a III-a); 1786 -36 (reducere datorata instituirii taxelor scolare si limitarii accesului în clasele medii pentru categoriile iobagesti, libere sau orasenesti); 1787 -47; 1788 -48; 1789 -42 si 1792 -65 de tineri (se anulasera restrictiile iosefine)[576].

În secolul al XiX-lea, numarul anual de elevi va creste, ei aflându-se, înca din ultimul deceniu al veacului anterior, sub îndrumarea unui director si a cinci profesori[577]. Bineînteles, ciclul elementar catolic, care, dupa transformarea lui în scoala normala prin suplimentarea claselor de la trei la patru, fusese scos de sub autoritatea piaristilor, era mult mai populat, numerosi parinti nemaipermitându-si a suporta cheltuielile legate de continuarea studiilor copiilor. Aici, în anul scolar 1789/1790, se aflau 69 de elevi în clasa I (34 oraseni, ceilalti din mediul rural); 36 în clasa a II-a (din care 9 oraseni); 15 în clasa a III-a (8 oraseni, 7 sateni) si 9 în clasa a IV-a (5 oraseni, 4 sateni), coordonati de un director si trei învatatori[578].

În ceea ce priveste prezenta românilor în scoala catolica, ea poate fi dedusa din câteva informatii istorice sporadice. Se stie, spre exemplu, ca piaristii au primit ordin de la Consiliul locumtenential sa predea si în limbile româna sau ruteana, ei conformându-se cu greu acestei exigente inedite. Printre binefacatorii institutiei de învatamânt s-au numarat, chiar de la bun început, si românii. Astfel, în 1731, o anume Ana, vaduva lui Simion Popovici, face o donatie ordinului în vederea preparativelor privind deschiderea claselor[579]. Români se aflau si în rândul celor noua persoane care au daruit scolii bani în 1734 sau între întemeietorii fundatiilor din 1748 si 1775[580].

În opinia unuia dintre cei mai importanti monografi ai acestui centru educational, în 1732, în clase se aflau înca putini români, dar, odata cu intensificarea prozelitismului catolic, ei se vor

îndrepta masiv înspre cursurile piaristilor, în 1733 tinându-se deja o reprezentatie teatrala în limba româna. În majoritate, auditorii români sunt de origine nobiliara sau chiar copii de magistrati, precum Ionas Rednic, fiul unui jude român din Sighet, venit de la scoala reformata si plecat, dupa câtiva ani, la Colegiul iezuit din Cluj. Asemenea lui, multi tineri români vor parasi clasele reformate, trecând la cele piariste[581]. În 1770, doi dintre elevii scolii, un român si un rutean, acuzati de acte de bestialitate, vor fi executati în urma unui îndelungat proces care a atras atentia opiniei publice locale[582], iar în 1779, în ciclul gimnazial erau prezenti 32 de tineri români[583].

Reprezentarea româneasca era consistenta si în ciclul elementar. De pilda, în scoala normala, în anul scolar 1791/1792, în cele patru clase se aflau 136 de elevi, dintre care 61 romano-catolici, 69 greco-catolici si 6 calvini sau luterani[584].

În secolul al XIX-lea, frecventa anuala în gimnaziu s-a situat la cote înalte: 229 de elevi în 1821; 246 în 1824, dintre care 34 -retori, 21 -poeti, 43 -sintaxisti, 41 -gramatisti, 46 -principisti si 61 -parvisti; 203 în 1835/1836; 219 în 1836/1837; 220 în 1837/1838; 182 în 1838/1839; 201 în 1839/1840; 210 în 1840/1841; 172 în 1841/1842; 179-210 în 1842/1843; 196 în 1843/1844; 178 în 1844/1845; 187 în 1845/1846; 205 în 1846/1847 si tot 205 în 1847/1848. În tot acest timp, în resedinta din Sighet a ordinului s-au aflat între 9 si 13 membri, dintre care 7 (un director si sase profesori) desfasurau activitate didactica[585].

Datele enumerate, desi putine, lasa sa se întrevada ca, dupa modelul complexului educational de la Oradea, celelalte gimnazii catolice din Partium îsi deschid, de asemenea, portile pentru toate categoriile si etniile, privilegiate sau nu. Sustinerea prozelitismului prin mijloacele educatiei va provoca mari schimbari în structura sociala, dând nastere unor aspiratii rupte de mentalitatea medievala.

Gimnaziul reformat

Datorita traditiei pe care o avea, scoala a reusit sa faca fata agresivitatii catolice si sa-si prezerve autonomia si prestigiul pe

întregul parcurs al veacului al XVIII-lea[586]. Matricolele ei nu s-au publicat, iar printre profesorii care au activat aici (18 în perioada 1542-1639; 20 în perioada 1641-1705; 8 rectori si 38 corectori în perioada 1707-1792 si 19 cadre în perioada 1797-1845), ar putea fi de origine româna Stefan Ieremia (corector în !721), Samoil Pop (corector în 1723), Ioan Patachi (profesor de drept în 1837), Carol Sascu si Ioan Pop (profesori de filosofie cam în acelasi interval de timp)[587]. Despre elevi cunoastem doar informatia ca la cursurile reformate s-ar fi aflat, pe la 1672, românul Nicolae de Petrova, un culegator de poezii populare[588]. Se stie, de asemenea, ca, la un moment dat, principii calvini au pretins preotilor ortodocsi sa-si îmbunatateasca pregatirea scolara pentru a-si putea pastra parohiile, fapt care a produs o relativa înviorare a frecventei românesti la institutia reformata de învatamânt în veacul al XVII-lea. Deoarece, pâna la deschiderea claselor piariste, cei ce doreau a ocupa o functie în administratia comitatensa nu aveau o alta scoala în zona, de buna seama ca nobilii români cu astfel de veleitati s-au orientat înspre reformatii din Sighet[589].

Date cu ceva mai bogate avem despre binefacatorii si curatorii români ai scolii. În 1707, la ceremonia organizata cu prilejul aducerii unui nou profesor sunt invitate si personalitati românesti ca Vasile Stoica, Ioan Rednic sau Pavel Dunca, toti nobili; în 1709, la colectarea naturaliilor pentru dascali se remarca judele cercual român Iosif Rednic, iar printre curatorii centrului educational din anii 1710 si 1711, figureaza Sigismund Stoica si Vasile Stoica. În momentele grele de dupa 1730, când piaristii pusesera în pericol bunul mers al activitatii didactice a reformatilor, în rândul marilor nobili care au scos scoala din impas prin donatiile lor s-a numarat si aristocratul de origine româna, maghiarizat, Kendeffi[590].

În pofida acestor semnalari, care ne determina sa credem ca prezenta românilor în scoala a avut un caracter constant, institutia reformata de învatamânt nu a avut în consolidarea elitelor românesti, în plan cantitativ, un rol atât de important ca si cea catolica. În epoca restauratiei, când se parea ca au fost depasite majoritatea dificultatilor, reformatii continua sa aiba probleme cu autoritatile,

pentru ca directorul lor, un german, refuza sa execute dispozitia privind introducerea limbii maghiare ca limba de predare[591].

c'.Gimnaziul evanghelic din Sighisoara

Scoala medie s-a dezvoltat pe bazele vechii scoli elementare din cetate, iar în îndelungata sa istorie se regasesc multe repere care au punctat si evolutia altor institutii de învatamânt sasesti[592].

Desi matricolele s-au pastrat pentru un total de 63 de ani din veacul al XVIII-lea, informatiile despre eventualii elevi români lipsesc. Din acest motiv, vom reda doar câteva cifre mai importante, care pot contura o imagine despre fluctuatia populatiei scolare de aici în secolul analizat.

Evidentele cele mai clare au fost întocmite în timpul rectoratului lui Johann West (1722-1730), notele sale completând listele nominale prezervate[593]. În 1686, în scoala se aflau 200 de elevi în ciclul inferior si 19 tineri în clasele superioare, aceste cifre neanuntând, înca, declinul datorat epidemiilor si evenimentelor politice[594].În 1694 însa, în nivelul superior de învatamânt se aflau numai 7 tineri, la care se adauga, în câtiva ani, înca 32[595]. În 1709, ciuma a redus numarul studiosilor din clasele superioare, din nou, la 7, cu totii beneficiari de stipendii, iar în 1720 se ajunge chiar la cifra minima de 4 adolescenti în ciclul superior[596].

Ameliorarea din deceniul patru se face simtita prin cei 121 de elevi ai claselor inferioare si 24 de tineri ai celor superioare, prezenti în scoala în anul 1731[597]. În anii mai buni, populatia scolara din ciclul inferior oscileaza între 111-213 tineri înscrisi anual. Pe la jumatatea secolului, s-a înregistrat o medie anuala a frecventei la cursurile superioare de 19 studiosi, pentru ca, în ultimul deceniu, ea sa se ridice la 42 de studiosi[598].

În ceea ce priveste provenienta elevilor, se poate specifica faptul ca, pâna în 1709, cam o treime din auditori (223 elevi) se acoperea prin tinerii localnici, dar, treptat, numarul lor va scadea. Între 1710-1720, la clase se prezinta doar 16 sighisoreni; între 1740-1750, 9, iar între 1725-1728, un singur tânar din asezare.

Aproximativ un sfert din populatia scolara apartinea mediului rural sasesc (322 elevi)[599]. Practica schimburilor de studiosi -efectuate între gimnaziile evanghelice si cele calvine (au plecat 129 de sasi si au fost adusi 207 maghiari)- a favorizat, într-o oarecare masura, micile infiltrari românesti.

În general, cei înscrisi se pregateau pentru cariere de învatatori de sat (251 elevi), de preceptori si de cantori sau se orientau înspre universitatile straine (82 de tineri)[600]. Pentru cariera de preot era obligatorie parcurgerea întregului ciclu gimnazial, dupa care se putea intra în Seminar. Din a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, creste ponderea celor care îsi aleg diverse meserii - aproape jumatate din numarul total de elevi: mestesugari, bijutieri, tipografi, comercianti, farmacisti etc.- sau intra în rândul functionarilor[601].

Pe lânga gimnaziul evanghelic, în localitate exista si o scoala primara cu statut de scoala normala. Ea alimenta, relativ consistent, clasele medii, de aici înscriindu-se în institutia gimnaziala 59 de tineri pâna în 1700; 42 pâna în 1731 si 82 pâna în 1778[602].

Chiar daca nu a fixat criterii exclusiviste în acceptarea tinerilor la studii, centrul educational evanghelic din Sighisoara a avut o pondere prea putin însemnata în formarea elitelor românesti de veac XVIII.

d'.Gimnaziul catolic de la Simleul Silvaniei

Deseori, scoala medie este amintita ca fiind printre cele înfiintate în veacul al XVIII-lea, confuzie datorata faptului ca în localitate exista, din 1731, o resedinta minorita. Fundatia, constituita în vederea organizarii claselor gimnaziale, dateaza, însa, din 1821[603], iar cursurile efective debuteaza de-abia în 1828, an în care au fost finalizate constructiile scolare. Institutia de învatamânt de aici a functionat în regim de gimnaziu mic, având trei clase gramaticale si fara studii de poetica sau retorica.

Nu este exclus ca minoritii din Simleul Silvaniei sa fi predat, în resedinta lor sau ca preceptori pe la casele nobiliare, anumite

materii specifice ciclului mediu de învatamânt si în acest sistem aparte de pregatire sa fi fost inclusi tineri români din familii mai prospere. Documente despre eventuala activitate didactica a ordinului din perioada anterioara deschiderii scolii medii nu au fost, deocamdata, scoase la lumina.

e'.Gimnaziul catolic din Sumuleu Ciuc

Centrul educational catolic din asezare a reusit sa se mentina, beneficiind de sprijinul vechii resedinte franciscane, si pe parcursul veacului al XVII-lea, perioada în care principii calvini dizolvasera, cu aprobare dietala, majoritatea scolilor catolice de traditie[604].

Evidente mai bune ale elevilor s-au pastrat din 1776, an în care registrele matricole consemneaza rezultatele la examene si se instituie câteva rubrici suplimentare obligatorii, cu date mai multe despre cei înscrisi. În 1785, metodologia de întocmire a listelor cu studiosii prezenti la cursuri s-a modificat din nou, ele oferind alte informatii despre populatia scolara.

Din monografii si din sursele arhivistice se poate reconstitui urmatorul tablou al frecventei la clasele franciscane din Sumuleu, în epoca analizata: 1690 -171 de elevi; 1694 -200; 1698 -100 (numai la clasele de gramatica si sintaxa); 1699 -nu se cunoaste numarul de elevi, dar se stie ca edificiul devenise neîncapator pentru cei prezenti la studii[605]; 1734 -353 (18 retori, 16 poeti, 26 sintaxisti, 32 gramatisti, 42 principisti, 53 parvisti mari, 47 parvisti mici si 119 declinisti); 1770 -375; 1771 -381; 1772 -274; 1773 -339; 1774 -385; 1775 -392; 1776 -313; 1777 -290; 1778 -263; 1779 -249; 1780 -264; 1781 -175; 1782 -115; 1783 -400 (din care ramân la sfârsitul anului scolar doar 74-80, majoritatea retragându-se datorita masurilor scolare impuse de Iosif al II-lea); 1784 -311 (cei mai multi parasesc din nou, în timpul anului scolar, clasele, astfel încât la sfârsitul semestrului al II-lea se afla la cursuri 47-51 tineri); 1785 -încep 17, dar nu termina nici unul; 1786 -47; 1787 -nu se înscrie nimeni; 1788 -9-11; 1789 -14; 1790 -15; 1791 -42; 1792 -110; 1793 -100; 1794 -57; 1795 -126; 1796 -127; 1797 -

278; 1798 -295; 1799 -332; 1800 -299; 1801 -280; 1802 -161; 1803 -173; 1804 -117; 1805 -189; 1806 -206 si 1807 -140 elevi[606].

Având în vedere dimensiunile apreciabile ale populatiei scolare, atinse cu exceptia anilor reformismului iosefin, este de presupus ca în institutia de învatamânt s-au înscris destui români, cu precadere copii ai functionarilor inferiori de la punctele de frontiera, ai negustorilor din zona sau ai ofiterilor din regimentul cavaleresc de granita, precum Gheorghe Boer de Berivoi, Ioan Taslauan din Tulghes si Iuliu Boer din Lazarea[607]. De altfel, cel mai important monograf al scolii, Bándi Vazul, afirma ca gimnaziul avea legaturi strânse cu Moldova si ca, frecvent, tinerii boieri de peste munte se orientau înspre aceasta institutie, iar un raport înaintat autoritatilor din resedinta franciscana de la Sumuleu-Ciuc specifica faptul ca, între 1731-1734, au fost convertiti prin educatie 38 de ortodocsi[608]. Chiar printre profesori, unii ca Ioachim Caicea, Ambrozie Iucundian, Serafim Bodea, Rafael Lucaci, Iosif Ciomârtan, Ioan Cazimir, Iachint Ratiu, Atanasie Adalbert, Dominic Cazimir, Silvestru Istvánfi sau Banovita Blaj, care au activat la catedre pe parcursul veacului al XVIII-lea, ar putea fi de origine româna[609]. Ipoteza e valabila si în cazul unor binefacatori ai scolii, ca, spre exemplu, Mihai Lucaci, Anton Ciomârtan, Matei Tanco si Iosif Molnar. În listele cu întemeietorii fundatiilor de studii figureaza un anume Ioan Keresztes, cu parinti de etnii diferite, tatal -român (Anisor), iar mama -armeanca (Ulian)[610].

În Convict si Seminar, initial, erau adapostiti 20-40 de alumni anual, pentru ca, din a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, numarul lor sa creasca la 60-70, pâna la întreruperea activitatii pe o perioada de sase ani, în timpul lui Iosif al II-lea. În 1788, din cei 9-11 elevi câti se aflau în scoala, 4 erau bursieri, dar, cu toata aceasta sustinere, criza de efectiv nu se va depasi decât peste patru ani, în 1792[611].

f'.Scolile din Timisoara

Gimnaziul catolic

Într-o prima etapa a istoriei sale, când s-a aflat sub patronaj iezuit, scoala medie a facut parte din categoria celor cu o frecventa slaba, recrutând sub 100 de tineri, anual, la studii[612].

I.D. Suciu sustine ca matricolele gimnaziului iezuit nu s-au pastrat[613], dar unul dintre cei mai importanti monografi ai institutiei, Pfeiffer Antal, face referire la un registru intitulat *Diarium Gymnasii Temesvariensis Societatis Jesu*, pe care l-a parcurs si din care ofera câteva informatii despre frecventa anuala în clasele catolice de aici. Potrivit acestui document, la 6 noiembrie 1725, când s-au deschis cursurile primului an scolar, în centrul educational iezuit din Timisoara se aflau 25 de elevi, iar pe parcursul activitatii didactice a ordinului, prezenta în scoala a oscilat între urmatorii parametri: 1732 -27 elevi; 1735 -42; 1736 -49; 1737 -62; 1738-1740 -studiile s-au suspendat datorita epidemiei de ciuma; 1763 -50; 1764 -60; 1765 -70; 1766 -65; 1767 -66; 1768 -30; 1769 -20; 1770 -20; 1771 -22; 1772 -32; 1773 -47; 1774 -42; 1775 -35; 1776 -28; 1777 -18 si 1778 -13 elevi[614], apoi, tot în acest ultim an, pâna la închiderea claselor ramân doar 10 elevi[615].

Pentru perioada patronajului iezuit nu putem calcula componenta româneasca a populatiei scolare, dar se stie ca la catedra a activat, pe la 1766-1767, profesorul Simion Lesut[616], probabil român dupa rezonanta numelui sau.

Datele par mai numeroase pentru intervalul de timp de dupa 1786, când piaristii au fost invitati în cetate pentru a relua activitatea didactica a dascalilor ex-iezuiti, sistata în 1778. Desi unii istorici sustin ca piaristii au redeschis gimnaziul doar în 1789 sau 1790, deja din anul scolar 1786/1787 elevii claselor medii din Timisoara aveau alocate din partea statului doua burse de categoria a IV-a[617].

I.D. Suciu afirma ca matricolele întocmite de piaristi s-au pastrat numai începând cu anul 1802[618]. Pfeiffer Antal a reusit însa sa parcurga evidentele pierdute pe parcurs, deoarece el ne ofera pentru ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea si începutul secolului al XIX-

lea urmatorul tablou al frecventei: 1789 -36 elevi; 1790 -39; 1791 -72; 1792 -43-69; 1793 -111; 1794 -104; 1795 -108; 1796 -78; 1797 -95; 1798 -80; 1799 -125; 1800 -120; 1801 -133; 1802 -146; 1803 -137; 1804 -143; 1805 -145; 1806 -167; 1807 -299; 1808 -249; 1809 -237 si 1810 -211 elevi[619].

În legatura cu prezenta românilor în scoala, anumiti specialisti au apreciat ca, între anii 1805-1825, aproximativ un sfert din totalul studiosilor l-ar fi reprezentat tinerii de aceasta etnie, iar, pâna în 1846, procentul lor s-a ridicat la o treime[620]. Pentru ultimul deceniu al veacului analizat si începutul secolului urmator nu beneficiem de informatii pe baza carora sa putem alcatui o statistica legata de structura etnica a populatiei scolare, dar faptul ca existau numerosi români printre membrii ordinului din perioada 1789-1806 (Vasile Cosic, Stefan Gâdea, Iosif Miser, Andrei Costea, Mihai Costea, Emeric Lovrin, Mihai Preci, Emeric Bocsan, Gheorghe Malici, Iosif Vîlcovici, Petru Solomon, Alexandru Radici, Hernea Salceanu, Birtalan Ceausanschi, Ieronim Jufa, Vasile Brodeanu sau Florian Scala), printre cei care au contribuit la consolidarea fondurilor scolare (Desan, Duca etc.) si printre conducatorii Convictului nobiliar (Ioan Ostoici, Ignatiu Hosu sau Francisc Galean), ne determina sa credem ca si numarul studiosilor români trebuie sa fi fost ridicat[621]. De altfel, în momentul în care piaristii au sosit de la Sântana la Timisoara, în ordin se aflau deja români ca Iacob Cosa, Adrian Corb, Maniu Perciu, C. Petric si D. Pesca, primul dintre cei enumerati îndeplinind chiar atributii directoriale la gimnaziul din Sântana vreme de sase ani[622].

În secolul al XIX-lea, populatia scolara a scazut spectaculos. Pentru ca datele extrase din diferite surse istorice nu coincid (uneori fiind vorba de rapoarte întocmite în cursul anului scolar, alteori de bilanturi întocmite dupa sustinerea examenelor finale), vom prezenta toate variantele statistice legate de frecventa elevilor pâna în 1848. Între 1811-1819, numarul tinerilor prezenti anual în institutia de învatamânt a oscilat între cifrele 174 si 256. În 1820 se aflau la studii între 277-314 elevi, dintre care 43 la retorica; 40 la poetica; 42 la sintaxa; 41 la gramatica; 48 la principia si 63 la parva. În toate clasele

se gaseau, în acest an, 49 de ortodocsi[623]. În 1821 s-au înregistrat 308-332 elevi; în 1822 -361; în 1823 -372; în 1824 -400-412, dintre care 72 retori, 46 poeti, 67 sintaxisti, 68 gramatisti, 72 principisti si 75 parvisti, iar în 1825 -416-428 elevi[624]. Între 1826-1834 s-au înscris anual între 350-458 de adolescenti; în 1835 -431-452; în 1836 -444-445; în 1837 -431-435; în 1838 -421; în 1839 -382-385; în 1840 -360-421; în 1841 -365-385; în 1842 -353-360-368-385; în 1843 -324-372; în 1844 -334-391-426; în 1845 -334-401-405; în 1846 -334-364-371; în 1847 -334-346-353 si în 1848 s-a facut scoala doar în primul semestru, înscriindu-se 177 elevi. Pâna la revolutie, în casa ordinului s-au aflat aproximativ 9-10 membri, toti angrenati în activitatea didactica, atât în ciclul elementar, cât si în cel mediu[625]. Era o redimensionare consistenta fata de secolul trecut, daca avem în vedere faptul ca în 1798, în resedinta se gaseau doar 6-7 membri, baza constituind-o personalul gimnaziului, adica un director si cinci profesori[626].

Între 1790-1890, deci pe parcursul unui secol, în scoala catolica timisoreana s-au pregatit 32.341 tineri, dintre care foarte multi români[627]. Dar localitatea avea si alte institutii de învatamânt care erau frecventate de studiosi de aceasta etnie, dornici în a-si depasi statutul social prin educatie si competenta.

În 1733, franciscanii deschisesera un Seminar propriu pentru cei ce urmareau sa fie cooptati în ordin. El a functionat pâna spre sfârsitul secolului al XVIII-lea, când, la scurta vreme dupa dizolvarea ordinului iezuit, si calugarii minoriti au parasit asezarea[628]. Sinodul de la Cenad, din 1734, a hotarât înfiintarea în Timisoara a unui Seminar General romano-catolic, care si-a început repede activitatea. La debutul veacului al XIX-lea, el se va transforma în Liceu episcopal, functionând în preajma revolutiei de la 1848, între anii 1841-1848, cu 5 profesori de teologie, 5 profesori de filosofie si cu o populatie scolara de 33-177 tineri anual[629]. În 1774 se inaugurase o scoala reala, condusa de Tobias Grüber, inginer cameral, pentru a acoperi necesitatile de personal tehnic impuse de dinamica aparte a economiei Banatului civil[630], iar la 4 octombrie 1846 au demarat cursurile de la gimnaziul protestant, initial cu doua clase de

gramatica, din 1847 cu a treia clasa de gramatica si din perioada imediat urmatoare cu clase de poetica si retorica, alaturi de care s-a organizat o sectie reala[631]. Tot în anul în care se deschide institutia protestanta de învatamânt, Liceului episcopal catolic i se adauga o sectie de drept[632].

Transformari radicale au avut loc, de asemenea, în ciclul elementar. În deceniul opt al secolului al XVIII-lea, scoala primara a orasului a devenit, conform normelor instituite de catre Curte, scoala normala. Ea avea, în 1786, 151 elevi în clasa I (7 nobili, 117 oraseni, 27 din mediul rural); 111 în clasa a II-a (7 nobili, 83 oraseni, 21 tarani); 48 în clasa a III-a (9 nobili, 36 oraseni, 3 tarani) si 15 în clasa a IV-a (un nobil, 14 oraseni)[633]. În 1798, corpul didactic de aici cuprindea un director si cinci învatatori[634]. Sub autoritatea Directoratului scolar Oradea, mai functionau în cetate înca doua scoli elementare cu rang vernacular, una catolica si una ortodoxa[635].

Aceasta retea de învatamânt, mai puternica decât cea din multe alte orase ale Transilvaniei, Banatului si Partiumului, a contribuit, cu toate componentele ei, la consolidarea elitelor românesti de veac XVIII.

Cursurile seminariale si normale pentru ortodocsi

Desi elitele ortodoxe, stimulate dinspre Carlovit, au facut mari eforturi, înca din prima jumatate a secolului al XVIII-lea, pentru a obtine aprobarile necesare înfiintarii unui Seminar puternic, cursuri teologice si cursuri de norma pentru învatatorii ortodocsi se vor organiza la Timisoara de-abia din deceniul opt[636].

Nu se poate sustine cu certitudine ca scoala deschisa în 1774, în scopul instruirii clerului si a dascalilor, despre care unii specialisti afirma ca în 1799 ar fi avut 80 de elevi[637], ar fi fost o institutie de învatamânt destinata numai ortodocsilor. Având în vedere faptul ca limbile de predare erau germana, latina si sârba, înclinam sa credem ca este vorba, mai degraba, de scoala principala a orasului, transformata în scoala de norma cu patru clase. De altfel, ea se va dezvolta rapid, având, între 1786-1844, peste 600 de absolventi,

perioada de maxima eficienta fiind atinsa în timpul directoratului lui Karlitzky[638]. Nu dispunem, din pacate, de date suficiente pentru a putea analiza proportiile etnice ale frecventei la aceasta institutie de învatamânt.

Informatii mai bogate exista în legatura cu pregatirea în metoda normala, initiata în 1777 de directorul scolilor ortodoxe, Iancovici. Aflat în functie din 1773, e posibil ca el sa fi instruit, sporadic, dascali imediat dupa numire, dar din 1777, cursurile normale se desfasoara anual, pe baza principiilor fixate în *Ratio Educationis*. Desi, initial, reputatul specialist sârb îsi propusese formarea a 17 învatatori ortodocsi anual, în 1777, la pregatire s-au aflat 80 de candidati[639], multi orientându-se, ulterior, înspre cariere clericale. Prezente masive la instruirile ce se desfasurau pe durata a patru luni s-au înregistrat si în anii 1778 sau 1779, pentru ca apoi, în deceniul al noualea, statisticile sa lipseasca, cu toate ca, nici sub tutela noului director scolar ortodox, Mrazovici, formarea dascalilor si a preotilor nu a încetat.

În perioada în care reteaua învatamântului ortodox banatean era coordonata de directorul Nicolici, în 1791/1792, la cursurile de norma erau prezenti 60 de candidati, dintre care 39 proveneau din familii taranesti, 18 din familii de preoti si câte unul, din familii de nobil, obercnez, si mestesugar. 37 cunosteau doar limba româna; 14, româna si sârba; 4, numai sârba; unul, sârba si germana; unul, româna, sârba si germana; unul, româna, maghiara si germana; unul româna, sârbâ, maghiarâ si germana si unul, româna, maghiara, germana si latina, deci 55 de tineri din totalul de 60, un procent covârsitor, erau familiarizati cu limba româna[640]. Înca din timpul lui Iancovici, predarea pentru candidatii români era asigurata de învatatorul Mihail Rosu.

Treptat, învatamântul teologic se separa de cel pedagogic, fara ca anul delimitarii sa reiasa din documentele prezervate. Primul raport cunoscut asupra pregatirii teologice din Timisoara dateaza din 4 iulie 1800, fiind întocmit de un anume Atanasie din PoŽarevac si semnat de învatatorul Mihail Martinovici. Din acest act reiese ca instruirea teologica a început la 19 aprilie 1800, sub tutela

episcopului Petrovici al Timisoarei si Lipovei, si a fost organizata pe doua sectiuni: una sârba, îndrumata de Pavel Kengelacz, si una româna, condusa de Mhail Martinovici. În sectiunea sârba s-au prezentat la cursuri 10 diaconi si multi alti clerici, iar în cea româna, 54 de preoti si diaconi si 74 de mireni[641]. Un alt raport, din acelasi an, se refera doar la numarul preotilor care au frecventat scoala din resedinta episcopala -71 sârbi si 50 români- neglijându-i pe diaconi si mireni. Pentru ca cifrele difera putin fata de cele din prima situatie, e posibil ca documentul sa fi fost întocmit dupa sustinerea examenelor publice, deosebit de exigente, la care participau atât episcopul romano-catolic, cât si episcopii ortodocsi Petrovici de Timisoara si Ioanovici de Vîrset[642].

Neavând amploarea Seminarului de la Carlovit, scoala teologica din preajma Episcopiei Timisoarei s-a remarcat, totusI, prin calitatea buna a învatamântului, contribuind la redimensionarea orizontului spiritual al elitelor clericale românesti din Banat.

g'.Gimnaziul catolic de la Tîrgu Secuiesc Canta

Institutia aceasta de învatamânt, constituita la Estelnic-Poian (Covasna), în 1682, si transferata, în 1696, la Canta, lânga Tîrgu Secuiesc, reprezenta un punct strategic important al prozelitismului catolic în provincie[643].

Desi clasele medii gramaticale s-au deschis în 1682, iar, în 1752, lor li s-au adaugat cele de poetica si retorica, matricolele s-au pastrat numai începând cu anul 1745, cu mari lipsuri pâna în 1782/1783, pentru ca nu mentioneaza decât provenienta sociala a studiosilor care faceau parte din categoriile nobiliare (*Comes, L. Baro, Perillustris, Praenobilis, Spectabilis, Nobilis* etc.), în cea mai mare parte romano-catolici din rândul secuilor[644].

În 1745, evidentele nu consemneaza decât 11 declinisti si comparatisti, iar în perioada 1746-1800, numarul anual al elevilor a oscilat între 116, în 1780, si 221, în 1773, cu exceptia anilor 1782-1798, când populatia scolara a scazut la 85 de tineri -în 1782; 83 -în 1783; 67 -în 1784; 57 -în 1792; 94 -în 1793; 89 -în 1795; 108 -în 1796

si 114 -în 1798, ceea ce denota ca restrictiile impuse de Iosif al II-lea s-au resimtit puternic la nivelul claselor si ca, în epoca restauratiei, frecventa s-a refacut lent. Pentru anii scolari 1767, 1768, 1769, 1782-1792 si 1794 înregistrarile sunt incomplete, lipsind situatiile de la una sau mai multe clase[645]. În medie, între anii 1745-1800, institutia de învatamânt a încorporat 190-200 de adolescenti anual, coordonati de 3-4 profesori, deseori, un cadru didactic îndrumând, simultan, doua clase[646].

În afara intervalului de timp în care Iosif al II-lea a dizolvat fundatiile, instituind bursele de stat, în jur de 40-50 de studiosi beneficiau de ajutor material sau de stipendii din partea scolii[647]. Convictul nobiliar, înfiintat dupa mutarea claselor la Canta, si Seminarul (internatul), existent de la întemeierea institutiei de învatamânt, aveau o capacitate mica. Cu toate ca au fost largite si renovate de mai multe ori, ele puteau primi, în total, doar 20 de alumni anual pe la 1794/1795, numarul elevilor interni mentinându-se, cu aproximatie, la aceasta cifra si mai târziu, pâna în preajma revolutiei pasoptiste[648].

În forma în care monograful scolii, Hassák Vidor, a publicat evidentele celor prezenti la studii, nu reiese dimensiunea componentei românesti a populatiei centrului educational de la Canta în veacul al XVIII-lea. El sustine ca, între 1750-1849, au frecventat clasele catolice de aici 48 greco-catolici, 20 ortodocsi, 28 evanghelici si 8 reformati. Ar fi vorba, deci, de 68 de elevi posibil români pe parcursul unui secol[649], o suma mult prea departata de realitate. Chiar mai mult decât atât, istoricul maghiar afirma ca, deseori, elevii armeni erau înregistrati când ca greco-catolici, când ca romano-catolici, ceea ce înseamna ca în rândurile unitilor apar si tineri de aceasta etnie. Potrivit concluziilor lui Hassák, majoritatea covârsitoare a studiosilor o constituiau adolescentii secui, dar în scoala se aflau, de asemenea, multi armeni. În registrele matricole, sustine el, apar rar, în dreptul a putini elevi, mentiuni ca *valachus* sau *germanus*[650].

Aprecierile specialistului maghiar pot fi contrazise cu usurinta, în pofida faptului ca un tablou statistic complet este

imposibil de refacut. Cursurile erau frecventate de tineri provenind nu numai din scaunele secuiesti, ci si din alte jurisdictii politico-administrative, ca: Alba Inferioara, Aries, Solnocul Interior, Dabâca, Alba Superioara, Fagaras, Hateg, Hunedoara, Cohalm, Mures, Sibiu, Miercurea etc. Concentrând studiosi de pe un spatiu atât de larg, ar fi greu de crezut ca, într-un secol, doar 48 de greco-catolici si 20 de ortodocsi s-au orientat înspre Canta, cu atât mai mult cu cât politica acestei scoli, croita pe principiile prozelitismului catolic, urmarea deschiderea înspre alte etnii, religii si confesiuni. Având în vedere ca si în matricolele altor centre educationale numerosi români s-au declarat de etnie maghiara sau de religie romano-catolica, spre a-si facilita ascensiunile sociale, sau ca unii au fost, cu adevarat, maghiarizati, consideram ca cifra de 68 nu se dovedeste veridica. Ipoteza aceasta este sustinuta si de argumentul ca în rândul profesorilor exista exemple, nu putine, care lasa sa se întrevada o ipotetica origine româneasca: Francisc Ilarion (1712), Silvestru Molnar (1714), Iosif Vâlcean (1717), Ioan Roman (1718), Bartolomeu Cazac (1723), Petru Matis (1731), Németi Pascul (1740), Teofil Stâncel (1756), Victorin Hodol (1760), Donáth Draghici (1769), Ladislau Bendea (1775), Ladislau Bladea (1776), Gratian Lazar (1777) si Ieronim Ratiu (1810)[651]. Se întâlnesc în evidente si câteva cazuri de tineri sositi din Moldova (români si armeni), iar printre binefacatorii care au întemeiat fundatii pentru Seminar (internat) s-au numarat, în 1770, arhivarul gubernial Iosif Cosma (din donatiile lui se asigura subzistenta a 10 alumni anual), si, în 1804, Iosif Voicul (sumele daruite de el permitând acoperirea cheltuielilor necesitate de întretinerea anuala a unui elev)[652].

Sunt doar câteva argumente menite a demonstra ca rolul scolii de la Canta în formarea elitelor românesti s-a subapreciat în istoriografia maghiara.

h'.Scolile din Târgu-Mures

Gimnaziul catolic

Înfiintând aceasta scoala în primul deceniu al veacului al XVIII-lea, iezuitii au reluat învatamântul catolic, întrerupt în localitate dupa alungarea franciscanilor în 1556[653].

Starea matricolelor nu permite reconstituirea frecventei decât pentru perioada ultimelor doua decenii ale secolului analizat. Intervalul anterior de timp ofera doar informatii sporadice despre populatia scolara. Conform acestor date precare, în 1718, în clase se aflau 40 de elevi (dintre care 15 alumni); în 1719, cursurile s-au suspendat din cauza epidemiei de ciuma; în 1721 s-au prezentat în scoala 30 de elevi (23 alumni); în 1726 -70 (36 alumni); în 1736 -95; în 1760 -120 si în 1761 -150 de elevi. Pâna în 1773 s-au înscris aici 2949 de tineri, dintre care 1105 au fost alumni. Initial, fundatia pentru Seminarul (internatul) constituit în 1712 concentra o suma din care se asigura întretinerea a 20 de alumni, dar, din 1720, erau gazduiti în medie 35-40 de studiosi anual, fara deosebire de religia sau etnia lor[654].

De la bun început, românii au avut un rol important în bunul mers al activitatii didactice. Clasele elementare au fost inaugurate în 1702, în casa lui Simion Boer de Berivoi, un român catolicizat, capitan suprem al districtului Fagaras, iar, printre primii locatari ai Convictului nobiliar, s-a numarat si Francisc Boer de Berivoi, viitor secretar al episcopului unit Patachi[655]. Între profesorii iezuiti, e posibil sa fi fost de origine româna: Nicolae Talian (1713), Gheorghe Zaicici (1714), Palcovici (1746), Gheorghe Apostol (1757-1758), Ioan Vlasici (1764-1766) si Pavel Ribici (1767). Ulterior, Gheorghe Apostol va ajunge director, mentinându-si functia chiar si dupa dizolvarea ordinului iezuit[656].

Procentajele etnice ale frecventei reies mai clar pentru perioada de dupa 1782, an din care matricolele s-au pastrat destul de bine, ele continând mai multe amanunte. Potrivit lor, se poate alcatui urmatorul tablou statistic[657]:

Tab. 23

An scolar	Elevi rom.- cat.	Elevi gr.- cat.	Elevi de alte religii	Total elevi	Procent gr.- cat.
1782	52	20	-	72	27,7%
1788	46	2	-	48	4,2%
1789	43	7	2	52	13,4%
1790	46	14	2	62	22,6%
1791	54	8	-	62	12,9%
1792	41	13	1	55	23,6%
1793	34	9	1	44	20,4%
1794	45	17	2	64	26,5%
1795	56	14	2	72	19,4%
1796	60	20	3	83	24,1%
1797	54	10	2	66	15,1%
1798	60	12	2	74	16,2%
1799	74	15	3	92	16,3%
1800	67	18	2	87	20,7%
1801	75	26	1	102	25,5%
1802	93	24	3	120	20%
1812	62	23	1	86	26,7%

Între anii 1712-1782, înspre clasele catolice s-au orientat 7810 tineri[658], iar între anii 1782-1895, 12.618 tineri, dintre care 7860 romano-catolici, 808 de alte religii si 3950 greco-catolici[659], ultimii reprezentând 31,3% din totalul elevilor acestui interval de timp. Desigur, printre cei 808 de alte religii, se aflau numerosi adolescenti ortodocsi.

În perioada 1774-1849, la cursuri s-au perindat 7810 auditori, cifra egala cu cea pentru anii 1712-1782, dintre care 3041 au fost alumni. Tot între 1774-1849, frecventa a oscilat între 44-180 de studiosi anual, fiind mai redusa între anii 1774-1800 si 1812-1819, datorita dificultatilor create prin desfiintarea ordinului iezuit, prin germanizarea fortata, prin restrictiile impuse de Iosif al II-lea si prin razboaiele împotriva Frantei sau datorita epidemiilor de ciuma si

foametei. Se ajunge chiar ca în anul restaurarii Seminarului, 1792, în respectiva institutie sa nu fie gazduiti decât 9 studiosi saraci. Ceilalti ani cuprinsi între limitele 1774 si 1849 s-au caracterizat printr-o prezenta destul de ridicata, 101-180 elevi anual, media pentru întregul interval situându-se în jurul cifrei de 70 de tineri, anual[660].

Între 1782-1848, numarul anual minim al tinerilor români s-a înregistrat în 1788 (2 adolescenti), iar cel maxim, în 1839 (99 adolescenti). Procentul anual minim al elevilor români s-a atins în 1788 (4,2%), iar cel maxim, în 1839 (58,5%), proportia medie a frecventei anuale românesti, în aceasta perioada, fiind de 30,1%[661].

Dintre profesorii si prefectii gimnaziului de dupa desfiintarea ordinului iezuit, numai Lucaci, Sima, Lazar, Simion, Gheorghe Apostol, Bors si Corbului ar putea avea o eventuala origine româneasca, dar, în rândul elevilor recrutati de pe un spatiu relativ întins (Mures, Ciuc, Odorhei, Trei Scaune, Târnave, Turda, Aries, Cluj, Solnocuri, Dabâca, Alba de Jos, Brasov, Sibiu, Hunedoara, Fagaras, Hateg etc.), se întâlnesc deseori nume ca Apostol, Barit, Bogdan, Boitea, Boer, Bodea, Buruiana, Taran, Tinegea, Tiriac, Ciser, Ciontea, Daniel, Deac, Denci, Forica, Gal, Görög, Halmaghi, Henea, Ilies, Isaia, Iartau, Gaitar, Cosma, Cristofor, Lazar, Lestean, Literat, Lucaci, Mailat, Marcovici, Matei, Mihalt, Nemes, Patrascu, Portic, Ratiu, Salceanu, Sava, Tamas, Vaida, Zaharia s. a. În scoala se aflau, de asemenea, numerosi armeni, nume ca Daibucat, Gorovei, Isecut, Capdebo, Novac, Patruban si multe altele cu o rezonanta asemanatoare aparând cu o semnificativa constanta în matricole[662]. Aceasta denota faptul ca institutia catolica de învatamânt a dus o politica de totala deschidere din punct de vedere etnic si confesional, spre a câstiga competitia crâncena în care s-a angajat cu mai prestigiosul Colegiu reformat din localitate, fenomenul constituind un mare avantaj pentru elitele românesti în curs de formare si de afirmare.

În 1796, unul dintre elevii români absolventi de retorica, Simion Vertig, primeste recomandare pentru a fi primit în Seminarul de la Blaj[663], iar în 1803, episcopul Bob întemeiaza o fundatie de 3000 de florini, în scopul sustinerii a patru tineri la Seminarul scolii

catolice din Târgu-Mures[664], primii beneficiari numindu-se Tamas Aron, Vasile Török, Teodor Keczei si Nicolae Balomir, înscrisi la clasele de poetica si retorica, toti fii de cantori si de preoti[665]. Au mai constituit fundatii în Seminar, de câte 1000 de florini, Petru Maior (pentru doi tineri) si Martin Lupu-Micu (pentru trei tineri)[666], dar donatii generoase au facut si familii înstarite, ca Boer sau Lazar.

În 1832, la cursuri erau prezenti 140 de elevi, dintre care 80 (57,1%), români[667]; în 1840 -148 (23 retori, 24 poeti, 25 sintaxisti, 40 gramatisti si 36 principisti), dintre care 86 (58,1%), români[668]; în 1842 -121, dintre care 66 (54,5%), români[669] si în 1846 -140 (23 retori, 21 poeti, 34 sintaxisti, 22 gramatisti si 40 principisti)[670]. Printre personalitatile românesti care s-au pregatit aici în prima jumatate a veacului al XIX-lea, s-au numarat fratii Moldovan, fratii Hodos, David Almasan sau Alexandru Papiu-Ilarian[671].

Gimnaziului îi era atasata o scoala elementara principala, cu trei clase, unde în 1846 se aflau 40 de copii -în clasa a III-a; 66 -în clasa a II-a si 111 -în clasa I[672]. Orasul avea, totodata, o scoala primara unita, slab sustinuta de comunitate, iar, la începutul secolului al XIX-lea, a luat fiinta si o scoala ortodoxa[673]. Cu toate eforturile facute de autoritati, institutia catolica de învatamânt nu a reusit sa dobândeasca prestigiul pe care si l-a faurit, prin traditie si competenta, Colegiul reformat din apropiere. Oricum, pentru elitele românesti, rivalitatea dintre cele doua centre educationale a fost de bun augur, disputa obligând la o larga deschidere înspre toate etniile si religiile din zona.

Colegiul reformat

Pâna în 1718, scoala a functionat în regim de particula a Colegiului din Aiud, iar, din acest an, prin decizia Consistoriului suprem, ea se transforma în Colegiu autonom, devenind, astfel, una dintre cele mai populate institutii protestante de învatamânt din provincie[674].

Deja din 1650 se instituie obligatia înscrierii elevilor, prima matricola pastrata datând din 1653. Pentru intervalul 1700-1703,

exista o evidenta mai buna, cu date suplimentare despre carierele absolventilor. În rest, e vorba de liste nominale simple, fara informatii despre locul de provenienta, originea sociala, etnia sau religia studiosilor. În general, localitatile sau regiunile din care vin adolescentii se pot deduce din nume, pentru ca adevarate nume de familie încep sa se utilizeze doar de pe la 1740. În momentul în care în scoala sosesc profesorii alungati de la Sárospatak si apoi de la Alba-Iulia, evidentele se îmbogatesc cu matricolele si listele de togati aduse de acestia si cu listele celor care au subscris regulamentele în perioada 1686-1715. Dupa noile modele, se vor întocmi, de acum, si registrele institutiei de învatamânt din Târgu-Mures. În 1729, când se restaureaza Colegiul de la Sárospatak, personalul de acolo va solicita redobândirea documentelor scolare salvate în timpul exilului.

Pentru intervalul 1716-1799, s-au mai prezervat: o lista a profesorilor, cu scurte biografii ale dascalilor, curatorilor si binefacatorilor scolii, o situatie a doctorilor si textele privind programele de predare si regulamentele de functionare. S-a pastrat, de asemenea, si un protocol continând numele celor ce au subscris pentru respectarea ordinii interioare între anii 1800-1883/1884. Pentru studiosii din clasele inferioare si pentru tinerii externi s-a întocmit o matricola aparte, în perioada 1777-1831, precizând locul lor de origine, vârsta si, deseori, ocupatia parintilor. În perioada 1838-1848, elevii externi au fost înscrisi într-un alt registru. Evidentele mai bune ramân însa cele ale togatilor, care acopera întregul interval de timp dintre anii 1716-1848[675].

Dupa cum se poate observa din actele de arhiva, cu toate interdictiile impuse de autoritati ori de Consistoriul suprem, s-au prezentat la clasele reformate din Târgu-Mures, în mod constant, adolescenti de religii si etnii diverse. De altfel, în 1798, conducerea scolii a cerut insistent ca, dupa exemplul scolilor catolice, sa se ridice toate restrictiile de frecventa. Pâna când a avut statut de particula, institutia a cumulat un numar restrâns de studiosi, 30-40 anual, iar dupa razboiul curutilor, scaderile au devenit drastice. Ridicarea la rangul de Colegiu a provocat însa o evolutie accelerata. În 1718, în clasele superioare se aflau deja 51 de togati, chiar si dupa epidemia de

ciuma din 1738 populatia scolara refacându-se repede. În 1765 s-a ajuns la încorporarea a 95 de tineri în clasele superioare si a 678 în cele inferioare, în 1766, cursurile erau audiate de 784 de elevi[676] si, spre sfârsitul secolului analizat, frecventa s-a stabilizat la 400-500 de înscrisi anual, cu spectaculoase puseuri în anumiti ani, în care numarul elevilor s-a ridicat la 700-800. Nu rareori, populatia scolara a Colegiului de aici o depasea, cantitativ, pe cea a Colegiului de la Aiud[677].

Interesant este faptul ca înainte de 1718, în timpul particulei, se orientau înspre aceasta institutie de învatamânt adolescenti de pe o zona mai întinsa decât în perioada ulterioara, majoritatea din Trei Scaune (27%), Mures (18%), teritoriile sasesti (11%) si Partium (9%). Dupa transformarea în Colegiu, se constata prezenta masiva a unui val de studiosi din Ungaria, atrasi, probabil, de valoarea profesorilor refugiati de la Sárospatak. De la 1750, numarul celor veniti din Ungaria scade vertiginos, se diminueaza si frecventa tinerilor sositi din Trei Scaune sau din teritoriile sasesti, asa încât preponderenta o câstiga elevii proveniti din Mures, Cluj, Turda sau Târnave[678].

Centrul educational reformat din Târgu-Mures a stimulat pregatirea categoriilor modeste, rurale sau orasenesti, unele sate trimitând, în permanenta, copii la studiu. Daca în secolul al XVII-lea clasele erau dominate de paturile taranesti (în mare parte din secuime), în veacul al XVIII-lea îsi impun superioritatea numerica reprezentantii palierelor urbane[679].

Frecventa la clasele reformate îsi va pastra o dinamica ridicata si în veacul al XIX-lea, în 1846, spre exemplu, înscriindu-se 193 de elevi în clasele de colegiu si 564 în cele inferioare, în total 772 de studiosi, absolvind, tot atunci,15 tineri[680]. În preajma revolutiei pasoptiste, clasele de teologie si filosofie functionau cu cinci profesori[681].

Elevii români sunt greu de depistat, pentru ca, arareori, se preciza în evidente etnia celor sositi la studii. Întâlnim, totusi, în ciclul superior, în 1763, un anume Stefan Roscovan, iar în cel inferior, în 1779, pe Ladislau Dumitru; în 1780, pe Grigore Égetboros (Vinars); în 1781, pe Ioan Pais; în 1791, pe Gheorghe

Fogarasi si, în 1793, pe Elias Fekete (Negru), tineri despre care în matricole se mentioneaza ca sunt români sau români ortodocsi[682]. Dupa criteriul nominal, în secolul al XVIII-lea, dintre elevii Colegiului, urmatorii ar putea fi de origine româna: Albu (6 tineri), Baba, Barbu, Baica, Balica, Ban (5 tineri), Bancea, Bacila, Bat (4 tineri), Bendea, Berentan, Bincior (4 tineri), Boer (4 tineri), Bogdan, Boca (2 tineri), Barbat, Botor, Bradi, Breda, Bucur, Buruiana, Columban, Cerghezan, Cernat, Ciper, Cichis, Dane, Darabant (3 tineri), Darabont, Desu, Damian, Dintisor, Doca, Donea, Fabian (2 tineri), Fancel, Finta, Galman, Gaman (3 tineri), Garan, Garda (4 tineri), Gazda (4 tineri), Genci, Goman, Gorda, Gratea (2 tineri), Gurzau, Ilies (4 tineri), Iorga, Carbazar, Cherciui, Chetan, Chirila, Chiteanu, Colan, Kolumban (6 tineri), Copan, Cozac, Cosma (4 tineri), Creasta, Lespedean, Maior, Muntean, Manea, Marcu, Marcus, Muresan, Marginean, Mauta, Mile, Minor, Mois, Moldovan, More (2 tineri), Moise, Musca, Novac (2 tineri), Nistor (2 tineri), Olea, Oprea, Pîndac, Pantea, Popovici, Pascu, Piele, Petrea (10 tineri), Pintea, Precup, Pribeag, Prodan, Pungur, Purcarete, Radui, Raiceac, Rascanu (2 tineri), Roscovanu (2 tineri), Serea, Sincai, Simion, Suba (2 tineri), Sulutiu, Sun, Sureanu (3 tineri), Sâncel, Sava, Silvestru, Sima, Socol, Stan, Stoica, Subean, Tanca, Tarcea, Timbus, Todut, Tegean (2 tineri), Trincean (2 tineri), Traznel, Ungur, Uza, Vainea (4 tineri), Vecea, Vitan, Vlad, Vladut, Vulcan, Vasi, Zaharia, Zanior, Zeicu si Zoia[683], deci 195 de studiosi, în buna parte ortodocsi, care, împreuna cu cei sase carora le este specificata etnia, alcatuiesc un total de 201 de prezumtivi români prezenti la cursuri în perioada studiata. Fara a fi impresionanta, cifra infirma teza lui Nicolae Albu, potrivit careia accesul românilor în scoala era foarte limitat[684]. Desigur, se impusesera din partea Consistoriului suprem si a statului anumite restrictii, dar interesul Colegiului impunea nerespectarea lor întrutotul, în conditiile unei concurente acerbe cu gimnaziul catolic învecinat.

Printre personalitatile românesti care si-au efectuat o etapa a pregatirii lor în clasele reformate de aici, s-au numarat si Petru Maior sau Gheorghe Sincai[685]. În 1847, tinerii români de la aceasta scoala i-

au solicitat lui Barit sa le trimita exemplare gratuite ale foilor sale[686], gestul semnificând o solidaritate nationala ale carei radacini coboara adânc în timp, pâna la elitele secolului al XVIII-lea.

i'.Gimnaziul unitarian de la Turda

Aceasta scoala, modesta ca dimensiune, avea o îndelungata traditie si, în pofida tuturor vicisitudinilor, ea si-a continuat activitatea si în perioada de dupa schimbarea regimului politic în provincie, ramânând o adevarata pepiniera de functionari comitatensi pentru zona Turda-Aries[687].

Desigur, pentru conturarea populatiei scolare de aici, informatiile de baza se afla în cele doua registre matricole prezervate, unul pentru perioada 1711-1755, iar celalalt acoperind intervalul anilor 1759-1807. Pe lânga aceste documente importante, date despre elevi si despre personalul scolii se pot afla si din diferite alte acte care s-au pastrat. Astfel, în anexele primei matricole figureaza din 1746 o istorie a scolii, scrisa de rectorul Kenösi si continuata în 1774 de rectorul Abrudbányai. S-au conservat, de asemenea, diverse liste cu rectori, preceptori, colaboratori, patroni, binefacatori, exactori, jurati, administratori sau curatori (între 1576-1906 este cunoscuta activitatea a nu mai putin de 50 de rectori, majoritatea absolventi de Cluj), doua volume cu regulamentele scolii (primele ramase dateaza din 1711), un volum cu inventarul bunurilor institutiei de învatamânt, un protocol al evidentelor contabile întocmite între 1761-1794 (inclusiv cu sumele platite preceptorilor si cantorilor), un alt protocol de contabilitate pentru perioada 1795-1810 (încorporând si salariile acordate pentru activitatea didactica), diverse situatii ale cartilor bibliotecii (din 1795, cu instructiuni speciale de organizare a fondului existent), o lista de examen deschisa în 1801 si multe alte înscrisuri mai putin importante[688].

Matricola anilor 1711-1755, de format mai mare, cuprinde numele a 453 de elevi (13 înregistrati în 1711; 31, între 1711-1719; 75, între 1719-1734, si 282, între 1734-1755, restul primirilor nefiind datate), cu amanunte despre sosirea lor în scoala, functiile ocupate pe

parcursul pregatirii, calificativele obtinute si unde au plecat dupa absolvire[689]. Cea a anilor 1759-1807, întocmita pe file de dimensiuni mai mici, contine numele a 900 de tineri, specificând doar datele promovarii în dasele superioare si, acolo unde a fost cazul, sumele cu care s-a sustinut educatia lor. Din 1781, documentul consemneaza binecunoscutul obicei al subscrierii juramântului privind respectarea regulamentului de ordine interioara[690]. Între 1808-1834 matricolele lipsesc, dar, dupa aceasta data, ele reapar cu informatii mult îmbogatite.

Din sursele arhivistice enumerate mai sus se poate afla ca, în timpul razboiului curutilor, clasele s-au mutat în Ungaria, acolo continuându-se, partial, activitatea didactica. În 1711, cursurile s-au reluat la Turda, cu un rector si 16 elevi adusi de la Cluj[691]. În 1713, printre cei prezenti în scoala, se aflau deja 81 de togati, frecventa mentinându-se la un nivel ridicat, cu exceptia anilor de razboi si epidemii. În 1813, gimnaziul avea 114 elevi din Turda, Mures-Turda, Cluj, Trei Scaune, Odorhei, Aries si Târnave, în buna parte secui[692], iar în preajma revolutiei de la 1848, între 1841-1848, procesul pedagogic era coordonat tot de un singur profesor (rector), care, pe lânga clasele de poetica si retorica, pregatea si candidatii la preotie[693].

În ceea ce priveste prezenta românilor în scoala, prima matricola, cea pentru anii 1711-1755, nu ofera informatii despre structura etnica a populatiei scolare. Dintre colaboratori, exactori sau jurati, Stefan Fogarasi, Ioan Berdea, Ioan Cosea si Stefan Badea ar putea fi, însa, de origine româna[694]. A doua matricola, cea a anilor 1759-1807, înregistreaza urmatorii tineri de aceasta etnie: Moise si Ioan Pop, români ortodocsi, fii de preoti (1769); Alexandru Pop, ortodox (1769); un ortodox neprecizat nominal (1762); Ioan Vadan, ortodox, fiu de preot (1768); Ladislau Lapusan, ortodox (1768); Alexandru Galben, ortodox (1768); Ioan Suciu, român ortodox (1764); Ladislau Nagy, român ortodox (1766); Toma Hentis, ortodox (1765); Ioan Cutit, ortodox (1765); Ioan Muresan, român ortodox (1762); Mihai Heghesan, ortodox (1769) si Alexandru Borlevici, român (1786), deci 14 studiosi români[695], reprezentând 1,5% din totalul de 900 de adolescenti veniti în dase în aceasta

perioada. Dupa cum se poate observa, nu întotdeauna se mentioneaza etnia ortodocsilor, dar, dupa nume, este clar ca ei sunt români. Procentul lor este posibil sa fi fost mult mai mare, pentru ca numerosi adolescenti nu au deloc specificate religia sau nationalitatea. Cei 14, atestati cu siguranta ca români, provin din categorii clericale, orasenesti sau rurale, din localitate sau din satele aflate în imediata ei apropiere.

Pe baza altor liste prezervate, unele nume cu rezonanta româneasca se pot extrage si dintre rectorii, preceptorii, colaboratorii, juratii sau exactorii succedati în institutia de învatamânt între 1690-1848, ca spre exemplu: Gabor Iozan (1714-1715), Sardea Fogarasi (1717), Gabriel Gagea (1732-1736), Andrei Cosea (1738-1740), Pavel Iza (1754), Gabriel Cosma (1768), Samoil Vitéz (1765), Stefan Sardea si Mihai Cosma (1781-1784), iar dintre cantori, David Groza (1825)[696]. O evidenta separata a juratilor aminteste, între 1711-1792, nume ca Fogarasi, Datcu, Tanca (1768), Lörincz Boer (1772), Ioan Iana (1779) si Moise Corunca (1783)[697].

Între patronii, ocrotitorii si binefacatorii scolii, s-au numarat Martin Boer, care din 1671 platea anual pentru întretinerea claselor, Stefan Daniel (1687), sotia unui anume Bontea (1688), Horváth Cosma (1689), mai multi membri ai familiilor Benter si Daniel (1693-1700), Stefan Mauris (1703), Gheorghe Bora (1712), Maria Mezei (1777), familiile Cosma si Ozdea, Ana Lucaci (1816) etc.[698]. Chiar si printre cei ce au donat carti bibliotecii, unii ca Bot, Damian, Literat, Cosma, Nemes sau Sintea ar putea avea o origine româneasca[699].

De altfel, în asezare se întemeiase în 1785, prin rezolutie imperiala, o scoala triviala buna, cu dascali absolventi ai cursurilor de norma, care beneficiau, pe lânga salariul de 50 de florini, si de o treime din veniturile de stola ale preotului greco-catolic. Din acest motiv, primul învatator, Iovu Boer, a intrat în conflict cu parohia si cu protopopiatul, acesta neputând sa-si onoreze obligatiile fata de dascal. În cele din urma, conflictul a fost aplanat de episcopul Bob[700], scoala continuând sa alimenteze gimnaziul unitarian cu tineri români

ambitiosi, dar mai modesti, lipsiti de mijloace materiale pentru a-si desavârsi pregatirea în alta parte.

j'.Gimnaziul reformat de la Zalau

Desi scoala medie a Zalaului era una dintre cele mai mici institutii de învatamânt din provincie, deja din 1646 aici se introdusesera cursuri superioare de doi ani, specifice colegiilor, la care puteau participa absolventii claselor de poetica si retorica[701].

Albumul gimnaziului (matricola) începe cu anul 1646 si, potrivit acestui document, putem afla ca, între anii 1646-1741, au activat la clase 38 de rectori, îndrumând pregatirea unui numar total de 335 de elevi, majoritatea sustinuti de biserica si de comunitatea reformata din asezare. Desigur, evidentele nu sunt complete, pentru ca numerosi elevi externi lipsesc din liste.

Daca despre populatia scolara (în buna parte venita la studii din afara localitatii) nu ni se ofera prea multe informatii legate de originea etnica, numele unor rectori, ca Ioan Divichi (1675-1679), Samoil de Pâncota (1693-1698), Ioan Hunyadi (1698), Gabriel Fogarasi (1701-1703) sau Stefan Hunyadi (1729-1732), ar lasa sa se întrevada o posibila componenta româneasca în institutia de învatamânt. În rândul acestor conducatori ai activitatii pedagogice invitati la Zalau, predomina absolventii Colegiului reformat clujean. Dintre sustinatorii scolii din perioada 1646-1741, doar Francisc Tunyogi-Bota ar avea, dupa criteriul nominal, o eventuala origine româneasca[702].

În intervalul de timp 1742-1800, în clase s-au perindat 448 elevi (cei mai multi la cursurile inferioare), iar la catedra, 26 de rectori. Între profesori, Francisc Conea (1765-1768), Andrei Condor (1784-1786), Moise Danciu (1790-1793) si Farcas Isac (1793-1795) nu e exclus sa provina din familii românesti, asemenea unor binefacatori care au contribuit prin donatiile lor la sustinerea activitatii didactice, precum Mihai Vagea (1759) sau Ioan Columban din Talisoara (1765). În 1772, localitatea asigura, pe lânga salariile

cadrelor, îmbracamintea pentru 12 studiosi si hrana pentru 8 tineri, numarul alumnilor fiind tot de 8[703].

În secolul al XIX-lea, desi matricolele continua sa aiba multe goluri, în suficienti ani se poate reconstitui frecventa, care a fluctuat în felul urmator: 1815 -121 adolescenti, 1816 -150, 1818 -71, 1819 -56, 1820 -42, 1821 -45, 1834 -35, 1835 -34, 1836 -35, 1837 -38, 1838 -43, 1839 -41, 1840 -48, 1841 -50, 1842 -51, 1843 -54, 1844 -57, 1845 -56, 1846 -54 si 1847 -34 adolescenti[704]. Liste cu inventarul bibliotecii, consemnând, deseori, persoanele care au donat volume, exista pentru anii 1689, 1706, 1713, 1762, 1767 si 1774, dar în ele nu apar nume de rezonanta româneasca[705].

Cele câteva exemple, e adevarat destul de firave, enumerate mai sus, necesita includerea centrului educational reformat de la Zalau în rândul institutiilor de învatamânt care au contribuit la formarea si consolidarea elitelor românesti transilvanene de veac XVIII.

k'.Gimnaziul catolic de la Zlatna

Scoala medie a fost ridicata înspre sfârsitul secolului al XVIII-lea, pentru a acoperi necesitatile impuse de dinamica economica deosebita a zonei. Din acest motiv, institutia de învatamânt, care purta, initial, denumirea de *Regium Gymnasium Zalathnense*[706], avea un caracter confesional diminuat, aflându-se de la bun început sub controlul direct al autoritatilor laice si al comisiilor scolare.

Date etnice despre frecventarea claselor ne sunt cunoscute numai din veacul al XIX-lea, dar, în 1799, Ioan Neagoe activa deja aici ca *professores montano*, predând religia si limba româna pentru grupul studiosilor de aceasta nationalitate. Constiinciozitatea sa va fi remarcata de Directia montanistica, în corespondenta oficiala purtata de acest for cu episcopul Bob. Între 1828-1836, la catedre apar si alti profesori români[707].

În 1821 se înscrisesera la cursuri 19 elevi români, reprezentând 24,7% din totalul auditorilor, iar în 1829 se gaseau la

pregatire 15 tineri români, adica 33,3% din populatia scolara[708]. Proportia românilor în rândul adolescentilor ce se pregateau la Zlatna se mentine la cote ridicate în întreaga perioada de pâna la revolutia pasoptista[709].

Fenomenul se explica prin existenta în regiune a unui învatamânt elementar românesc cu o structura planificata, mai bine organizat decât în multe alte parti ale provinciei. Scoala primara româna se constituise în localitate pe parcursul secolului al XVIII-lea, iar, în 1789, Dimitrie Eustatievici a obligat 14 comunitati (printre care si cele din Zlatna si Abrud) sa încheie contracte cu învatatorii[710]. În 1811, atât scoala ortodoxa cât si cea greco-catolica din Zlatna functionau la capacitate maxima[711], asa încât gimnaziul avea surse suficiente de alimentare.

l'.Observatii finale

Din pacate, în cazul tuturor institutiilor de învatamânt analizate în capitolul de fata, una dintre dificultatile insurmontabile ale cercetarii a constituit-o problema precaritatii documentelor de evidenta scolara pentru secolul al XVIII-lea. Uneori întocmite sumar, fara a avea informatii suficiente despre etnia si confesiunea tineretului studios, alteori pierdute, matricolele nu au permis, în situatia vreunei scoli, urmarirea frecventei românilor pe întregul interval al veacului "radiografiat". Din acest motiv, un bilant general al accesului românilor în centrele educationale medii si superioare din Transilvania, Banat si Partium, între 1700 si 1800, nu se poate contura. Demersul ar fi irelevant si ar conduce la erori majore de apreciere, iar calculele privind mediile anuale de frecventa, în cazul existentei unor date disparate, departate unele de altele, ar fi hazardate, pentru ca schimbari spectaculoase apareau deseori datorita epidemiilor, razboaielor, anilor de foamete si inflatie sau datorita reorientarilor survenite în strategia scolara a imperiului, cu precadere, în epoca reformista.

Nici macar pentru un singur an al secolului nu avem date relevante despre toate scolile din Ardeal sau din teritoriile învecinate,

spre a alcatui o imagine globala a prezentei românilor la studii. În aceasta situatie, ne-am limitat la a schita sensurile sociale majore, sesizabile în materie de învatamânt, si miscarile generale ale tineretului studios român, în contextul mai larg al fluctuatiei populatiei scolare, recurgând frecvent la criteriul nominal de cercetare (relativ, totusi), acolo unde documentele nu ofereau suficiente amanunte.

Chiar daca obiectivele propuse în studiul de fata sunt modeste, au fost corectate câteva erori persistente în literatura de specialitate. În primul rând, dupa cum se observa, numarul scolilor medii, în veacul al XVIII-lea, era cu mult mai ridicat decât cel pe care îl ofera sintezele de istoria învatamântului. În al doilea rând, s-a neglijat, în genere, prezenta românilor în scolile protestante, considerându-se ca interdictiile fixate de autoritati nu îngaduiau înscrierea lor la studii. Argumentele enumerate însa în prezentul capitol demonstreaza ca atât reformatii, cât si luteranii sau unitarienii s-au aratat deschisi înspre alte etnii sau religii, tocmai pentru a putea rezista competitiei cu scolile catolice favorizate de catre stat, competitie care s-a dovedit benefica pentru tinerii români. În al treilea rând, de regula, anii reformismului iosefin sunt tratati elogios în lucrarile privind învatamântul secolului al XVIII-lea. Atitudinea aceasta pare doar partial îndreptatita, pentru ca, daca în materie de dezvoltare a scolilor elementare, laicizare si uniformizare, meritele suveranului sunt incontestabile, masurile sale legate de desfiintarea fundatiilor, seminarelor diecezane si convictelor nobiliare, instituirea burselor si a taxelor de studii, germanizarea intensiva etc. au lovit puternic activitatea gimnaziilor, provocând o drastica reducere a populatiei scolare din ciclul mediu si superior.

Cu toata parcimonia surselor arhivistice, e clar ca românii patrund, mai cu seama în a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, în toate institutiile de învatamânt din provincie si din apropierea ei. În proportie mai mare sau mai mica, ei apar atât între elevi si profesori, cât si între cei ce au constituit fundatii sau au alocat sume, mai mult sau mai putin importante, pentru sustinerea activitatiii didactice. Pregatirea lor este animata de ambitii personale de promovare

sociala, dar, treptat, suma acestor ambitii duce la conturarea unei personalitati nationale ferme, într-un interval de timp surprinzator de scurt, provocând mari seisme politice.

NOTE

1. Vezi Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, Târgu-Mures, 1998
2. Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, (lucrare în manuscris), p.1
3. Despre instrumentalizarea ordinelor calugaresti de catre puterea centrala pe parcursul veacurilor, vezi Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania si politica religioasa a statului român*, Cluj, 1924, p.198
4. Sirul de expulzari si rechemari la care au fost supusi iezuitii, la Bándi Vazul, *A csiksomlyói róm. kath. Fögymnasium története*, în *Anuar Sumuleu-Ciuc*, 1895-1896, p.1-438
5. Grünwald Béla, *A régi Magyarország 1711-1825*, Budapest, 1888, p.336-337
6. Boros Gábor, *A nagyszebeni állami Fögymnasium története*, Szeben, 1896, passim sau Boga Alajos, *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben*, Kolozsvár, 1940, passim
7. Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438
8. Sarmaságh Géza, *A szatmári kir. Kath. Fögymnasium története*, Szatmár, 1896, passim
9. Hets I. Aurelian, *A jezuiták iskolai Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 1938, p.11-13
10. Ioan Józsa-Józsa, *Piaristii si românii pâna la 1918*, Aiud, 1940, p.5-10
11. György Lajos, *Öreg diák visszanéz*, Kolozsvár, 1926, p.5-17
12. Despre înfiintarea gimnaziilor piariste, în *Anuarul Ordinului Piarist*, 1846, p.37-38; 1847, p.37-38; 1848, p.37-38 si Nagy Mártón, *A kegyes Tanitó Rendnek statisztikája*, în *S.K.*, 3(1862), caiet 1, p.31-43
13. Biró Vencel, *Kolozsvár és a piaristák*, în *K.S.*, 2(1943), nr.1, p.27-37
14. Boros Fortunát, *Az erdélyi ferencrendiek*, Kolozsvár, 1927, p.93-240

15. Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században*, în *T.S.E.*, 1965-1966, p.175-239; Kosáry Domokos, *Les réformes scolaires de l'absolutisme éclairé en Hongrie entre 1765 et 1790*, Budapest, 1980, (extras), p.3-27

16. Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.175-239

17. Vezi *Istoria învatamântului din România*, vol.I, Bucuresti, 1983, passim

18. Grünwald Béla, *op. cit.*, p.343

19. Victor Tîrcovnicu, *Istoria învatamântului din Banat pâna la anul 1800*, Bucuresti, 1978 (se va cita, în continuare, Tîrcovnicu, I) p.23

20. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, Budapest, 1899, p.5. Date importante despre politica scolara a Vienei la debutul veacului al XVIII-lea si la Molnár Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII-ik században*, vol.I, Budapest, 1881, passim

21. Tîrcovnicu, I, p.24 si urm.

22. Ioan Marin Malinas, *Situatia învatamântului bisericesc al românilor în contextul reformelor scolare din timpul domniei împaratesei Maria Tereza 1740-1780, a împaratilor Iosif al II-lea 1780-1790 si Leopold al II-lea 1790-1792*, Oradea, 1994, p.18. Consideratii importante despre restructurarile timpurii în domeniul învatamântului si la V.L. Tapié, *L'Europe de Marie Thérèse. Du baroc aux Lumières*, Paris, 1973, p.3-150

23. Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, p.9-10. Pentru studiile protestantilor în strainatate, vezi si G. Henk van de Gaaf, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795*, Cluj, 1979, passim

24. Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, Budapest, 1885, p.299-305

25. P. Szathmáry Károly, *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-Fötanoda története*, Nagyenyed, 1868, passim

26. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.180 si urm.

27. Thurzó Ferenc, *A nagybányai ev. ref. Föiskola Schola Rivulina története 1547-1755*, Nagybánya, 1905, p.11; Török István, *Részletek és adatok a kolozsvári ev. ref. Collegium XVIII. száz évi történetéböl*, în *Az Erdélyi*

Múzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztályának kiadványai, vol.I, Kolozsvár, 1884, p.247-313
28. Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, p.299-305. Situatia învatamântului protestant temeinic conturata de Fináczy Ernö, *A középkori nevelés története*, Budapest, 1914, passim
29. Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius Kollégium története*, vol.II, Kolozsvár, 1935, passim
30. Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, p.267-277
31. Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.198
32. P. Szathmáry Károly, *op. cit.*, passim
33. *Istoria învatamântului din România*, vol.I, subcapitolul despre învatamântul german. Despre constantele eforturi ale bisericii evanghelice de a prezerva autonomia propriilor scoli în fata presiunilor Curtii si de a ameliora permanent calitatea învatamântului, la Friederich Teutsch, *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, editia a II-a, Hermannstadt, 1923, passim
34. Török István, *Részletek és adatok a kolozsvári ev. ref. Collegium XVIII. száz évi történetéböl*, loc. cit.
35. Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.196-197
36. Reteaua scolilor românesti, satesti sau manastiresti, din evul mediu pâna în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, a fost pusa în lumina, printre altii, de Nicolae Albu, *Istoria învatamântului românesc din Transilvania pâna la 1800*, Blaj, 1944 (se va cita, în continuare, Albu, *Istoria*, I); P. Radu, D. Onciulescu, *Contributii la istoria învatamântului din Banat pâna la 1800*, Bucuresti, 1957; Tîrcovnicu, I; Idem, *Contributii la istoria învatamântului românesc din Banat 1780-1918*, Bucuresti, 1970 (se va cita, în continuare, Tîrcovnicu, II); Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *Învatamântul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea si la începutul secolului al XIX-lea*, în vol. *Din istoria pedagogiei românesti*, vol.II, Bucuresti, 1966; *Istoria învatamântului din România*, vol.I. Mai importante par a fi fost cele de la Alba-Iulia, Fagaras, Hateg, Scheii Brasovului, Cuhea, Moisei, Hunedoara, Orastie, Prislop, Rasinari, Poiana Sibiului, Vinga, Caransebes, Vad,

Budesti, Peri, Magina, Saliste, Sighet, Mehadia, Comana de Sus, Vistea de Sus, Vistea de Jos, Iaz, Lipova, Deta, Ciacova, Covasinti, Sân Andrei, Timisoara etc. Cu exceptia scolii gramaticale de la Caransebes, mai aproape de cerintele învatamântului mediu, ele nu depaseau nivelul elementar. Despre gimnaziile frecventate de români pâna la epoca reformista, tot în lucrarile enumerate mai sus.

37. Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.24-25

38. I. Tóth-Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus elsö százada 1697-1792*, Budapest, 1946 (se va cita, în continuare, I. Tóth-Zoltán, I), p.57

39. *Ibidem*, p.57 si urm.

40. Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, p.12-13

41. Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.24-25

42. Despre principalele gimnazii transilvane în secolul al XVIII-lea, Lucia Protopopescu, *Contributii la istoria învatamântului din Transilvania 1774-1805*, Bucuresti, 1966, capitolul *Învatamânt mediu. Gimnazii*

43. Situatia învatamântului catolic din spatiul Ungariei de atunci, la Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.48 si urm.

44. *Ibidem*

45. *B.A.C.*, *Fond manuscrise latine*, mss. 288/1 si 288/2 *-Protocollum Annuarum Tabellarium Informationum perhibens progressum in litteris et moribus Saecularis Juventutis Seminarii G.R.C. M. Varadinensis inchoando ab anno 1792/1793*, passim

46. În legatura cu tinerii greco-catolici la universitatile, colegiile sau seminarele din imperiu, semnalari mai recente la Iacob Mârza, *Scoala si natiune Scolile de la Blaj în epoca renasterii nationale*, Cluj-Napoca, 1987, lucrare în care sunt prezentate informatii privind frecventa româneasca la Roma, Târnavia, Trencin, Pozsony, Viena, Agria, Lvov sau Buda, si la Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, autorul reluând problema prezentei românilor la Roma si Viena.

47. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.48 si urm.

48. I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timisoara, 1977, p.118-119

49. Silviu Anuichi, *Relatii bisericesti româno-sârbe din secolul al XVII-lea si al XVIII-lea*, în *B.O.R.*, 97(1979), nr.7-8, p.1008
50. Andrei Ghidiu, *Din vremurile trecute. Acte privitoare la alumneul din Vîrset*, în *F.D.*, 17(1902), nr.24, p.1-3
51. Silviu Anuichi, *op. cit.*, p.1002
52. Grünwald Béla, *op. cit.*, p.361
53. Roland Mortier, *Les filosophes français et l'éducation publique*, în vol. *Clarté et ombres du Siècle des Lumières*, Genève, 1969, p.104-113. Pentru planurile franceze privind reformarea învatamântului, vezi si G. Compayre, *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le XVIIe siècle*, vol.I-II, Paris, 1879, passim
54. Dezbaterile privind educatia populara în Franta, la Harvey Chisick, *The limits of reform in the Enlightenment. Attitudes toward the education of the lower classes in eighteenth century France*, Princeton, 1981, passim
55. Tablouri ample privind situatia învatamântului central-european si occidental, la Charles Villiers, *Coup d'oeil sur les universitées et le mode d'instruction publique d'Allemagne protestante, en particulier du royaume de Westphalie*, Cassel, 1808; R. du Moulin Eckart, *Geschichte der deutschen Universitäten*, Stuttgart, 1929; Stephen d'Irsay, *Histoire des universitées françoises et étrangèrs des origines à nos jours*, vol.II, Paris, 1933; William Boyd, *The history of western education*, ed. a IV-a, London, 1947; Laetitia Boehm, A. Müller Rainer, *Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und Sweiz*, Düsseldorf, 1983; A. Müller Rainer, *Geschichte der Universität von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule*, München, 1990
56. Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.177 si urm.
57. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.5
58. Grünwald Béla, *op. cit.*, p.343
59. Kornis Gyula, *A magyar müvelödés eszményei 1777-1848*, vol.I, Budapest, 1927, p.3
60. Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, p.21
61. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.44-48

62. *Ibidem*, p.271
63. Lucia Protopopescu, *op. cit*, capitolul *Învatamânt mediu. Gimnazii*
64. Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.73-74
65. Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, p.306-410
66. Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Budapest, 1973, p.218-223
67. Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, p.306-410
68. *Ibidem*, vol.II, Budapest, 1888, p.1-171
69. Pentru reformele scolare ale Mariei Tereza, vezi Karl Wotke, *Das österreichische Gymnasiums im Zeitalter Maria Theresias*, în *Monumenta Germaniae Paedagogica*, XXX, Berlin, 1805; Robert Meister, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, vol.I, Wien, 1963 sau R. Kiviz, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, vol.I-II, Wien, 1965
70. Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, p.21. Motivatiile care au provocat aceasta decizie, la C. Rimely, *Historia Collegii Pazmaniani*, I, Viennae, 1865, passim
71. Proiectele analizate în detaliu de Csóka I. Lajos, în lucrarile sale: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*, Pannonhalma, 1936; *Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisierung des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn 1760-1791*, în *Anuarul Institutului Austriac de Istorie a Ungariei*, 9(1939); *Kollár Ádám és az 1777-i Ratio Educationis*, în *M.P.*, 1977, nr.3-4, p.388-408
72. Fináczi Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.272 si urm.
73. *Ibidem*
74. Fazakas István, *Ratio Educationis*, în *A.I.I.C.*, 36(1997), p.243-248
75. Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, p.21
76. Bándi Vazul, *op. cit.*, p.237
77. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.272 si urm.
78. Bándi Vazul, *op. cit.*, p.239; Boga Alajos, *op. cit.*, p.123
79. Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.79-86
80. Fazakas István, *op. cit.*, loc. cit.

81. Alte lucrari ale sale: *Erste Verordnung zur Verbesserung der katolischen Trivialschule zu Sagan*; *Eigenschaften, Wissenschaften und Bezeigen rechtschaffener Schulleute, um nach dem in Schlesien für die Römisch-Katolischen bekannt gemachten Kgl. Generallandschulreglement in den Trivialschulen der Städte und auf dem Lande der Jugend nützlichen Unterricht zu geben* (1768); *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den K.K. Erblanden* (1775); *Proiectum Budense* -care prevedea câte o scoala normala pentru fiecare centru de district scolar- etc. El a elaborat, între 1763-1765, amplul *Generallandschulreglement* care se va aplica In Prusia. Înlaturat de Iosif al II-lea, a murit în 1788, fiind înmormântat la Pozsony. Vezi Vasile Bolca, *Scoala normala româna unita din Oradea 1784-1934*, Oradea, 1934, p.13-16; Ernst Roloff, *Lexicon der Paedagogic*, vol.I, Freiburg, 1913; Joseph Alexander Helfert, *Die österreichische Volksschule*, vol.II, Praga, 1860

82. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.II, capitolul privind reformele învatamântului în Austria

83. Pentru reformele scolare din Banat, vezi P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*; *Istoria învatamântului din România*, vol.I; Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*; Tîrcovnicu, I, II; Ioan Wolf, *Organizarea scolilor banatene în anii 1770-1800 si activitatea pedagogului Teodor I. Iancovici*, în vol. *Din istoria pedagogiei românesti. Culegere de studii*, I, Bucuresti, 1957, p.57-97; H. Muresan, *Învatamântul german din Banat în timpul lui Iosif al II-lea*, în *A.I.I.C.*, 20(1977), p.205-220

84. Victor Tîrcovnicu, *Daniel Lazzarini si problemele scolii banatene între anii 1768-1773*, în *M.B.*, 31(1981), nr.1-3, p.126-139

85. În legatura cu activitatea lui Teodor Iancovici, vezi Sey István, *T.I. Iancovici és az orosz iskolarendszer XVIII. századi újjá szervezése*, în *P.S.*, 20(1970), nr.2, p.143-151; P. Polz, *Theodor Jankovics und die Schulreform in Russland*, în vol. *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*, Köln-Wien, 1972, p.119-174; S. K. Kostic, *Ausstrahlungen deutscher literarischvolkstümlicher Aufklärung im südslawischen Raum*, în vol. *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*, p.175-194

86. Ioan Wolf, *op. cit.*, loc. cit.

87. Pentru reforma scolilor elementare din Ungaria si importanta centrului de la Pozsony, vezi *A nevelés és oktatás történet kézi könyve*

különös tekintettel Magyarországra, Pest, 1872; Kis Árpád, *Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez*, Budapest, 1874; Kiss Áron, *A magyar népiskolai tanitás története*, vol.I, Budapest, 1881, vol.II, Budapest, 1883; Oltványi Pál, *A népoktatási ügy Magyarországban a múlt és jelen idöben*, Szeged, 1884; Békefi Remig, *A közoktatás története Magyarországon 1000-1867-ig*, Budapest, 1898; *Magyar Pedagógiai Lexikon*, vol.I-II, Budapest, 1933; Szakál János, *A magyar tanitóképzés története*, Budapest, 1934; Kosáry Domokos, *Les réformes scolaires de l'absolutisme éclairé en Hongrie entre 1765 et 1790*, passim

88. Organizarea Districtului scolar Oradea, la Susana Andea, Avram Andea, *Structuri transilvane în epoca luminilor*, Cluj-Napoca, 1996, p.71-90

89. Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.73

90. Nicolae Albu, *Istoria scolilor românesti din Transilvania între 1800-1867*, Bucuresti, 1971 (se va cita, în continuare, Albu, *Istoria*, II), p.7-19

91. Lucia Protopopescu, *op. cit.*, subcapitolul *Masuri de organizare a învatamântului elementar românesc*

92. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.II, capitolul despre reformele învatamântului din Austria

93. Susana Andea, Avram Andea, *op. cit.*, p.71-90

94. Fazakas István, *op. cit.*, loc. cit.

95. Textul original, în *Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Vindobonae, 1777, iar traduceri în maghiara, la Friml Aladár, *Az 1777-iki Ratio Educationis*, Budapest, 1913 sau la Mészáros István, *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvü forditása*, Budapest, 1981, passim. Vezi si I. L. Csóka, *A Ratio Educationis korszaka*, în *M.M.*, 4(1941)

96. Susana Andea, Avram Andea, *op. cit.*, p.71-90

97. Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-74

98. Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.II, capitolul despre reformele învatamântului din Ungaria

99. *Ibidem*

100. *Ibidem*

101.Privitor la deschiderea Universitatii de la Buda, vezi *A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története. Hivatalos adatok alapján*, Pest, 1873; Breznay Bélla, Mánn Jakab, *A felsö oktatásügy Magyarországon*, Budapest, 1894; Pasteiner Iván, *Adalékok a magyar föiskolai oktatás történeti bibliográfiájához*, Budapest, 1916; A. L. Delisie, *History of the Universities of Hungary*, London, 1916
102.Bozóky Alajos, *A nagyváradi királyi Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, Budapest, 1889, p.2-3
103.Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.II, capitolul despre gimnaziile si academiile regale
104.Fazakas István, *op. cit.*, loc. cit.
105.Bándi Vazul, *op. cit.*, p.137
106.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36
107.Pentru continutul si caracterul prevederilor din *Norma Regia*, vezi Bándi Vazul, *op. cit.*, p.139-143; Gál Kelemen, *op. cit.*, passim; Lucia Protopopescu, *op. cit.*, capitolul *Învatamânt mediu. Gimnazii*; Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.105-106. Titlul complet al actului este *Norma Regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae, Josephi II. Caesar. Aug. Magni Principatis Trans. iussu edita*, Cibinii, 1781, 74 pag.
108.Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.II, p.171-182
109.*Ibidem*, p.183-187
110.*Ibidem*, p.292-297
111.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-90
112.Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, p.223-226
113.*A.S.U.*, *Fond 54 -Protocollum Commissionis in Negotio Studiorum - 1781*, 7 vol., passim
114.Despre modificarile retelei gimnaziale în timpul lui Iosif al II-lea, vezi Ompoly Veszely Károly, *Az erdélyi róm. kath. középtanodák szervezetének vázlata*, Kolozsvár, 1861, p.1-5; Mészáros Ferenc, *A magyarországi kath. gymnásiumok története, a gymnásiumi tanügy általános történetének vázlatával, különös tekintettel az iskolai és összes ösztöndiji alapitványokra*, Buda, 1865, p.23-113; Georg Wolf, *Das Unterrichtswesen in Österreich unter Kaiser Joseph II. Nach einer Darstellung von Jos. v. Sonnenfels*, Wien, 1880, passim; Johann Heinrich Schwicker, *Die*

ungarischen Gymnasien. Geschichte, System, Statistik, Budapest, 1881, passim
115.Szilágyi István, *A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásuaknál*, Sárospatak, 1861; Szelényi Ödön, *A magyar evangélikus nevelés története a Reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra. A Reformáció négy százados jubileumára*, Pozsony, 1917, p.34-42
116.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-90
117.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.103-105
118.Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.II, p.198-232
119.*Ibidem*, p.233-254
120.*Ibidem*, p.297-312; Fináczy Ernö, *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*, Budapest, 1896, partea I. Câteva idei în acest sens si la Klein Gáspár, *Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században*, Debrecen, 1930, passim
121.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-90
122.Bozóky Alajos, *A nagyváradi kir. Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, p.7 si urm.
123.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-90
124.Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.II, p.313-318
125.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-90
126.Bándi, Vazul, *op. cit.*, p.237
127.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.90
128.*Ibidem*, p.36-90
129.*Elenchus adolescentum literis operam navantium, qui pro anno scholastico 1788/1789 e fundationibus catholicis juventutis Transilvaniae stipendia impetrarunt*, document publicat de Hodor Károly în *E.M.*, 8(1881), nr.7, p.219-224
130.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-90
131.*Ibidem*
132.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, capitolul *Forme de învatamânt superior în Transilvania ultimului sfert al secolului al XVIII-lea*
133.Albu, *Istoria*, I, p.219

134.*Ibidem*, p.210-217
135.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, subcapitolul *Masuri de organizare a învatamântului elementar românesc*
136.*Istoria învatamântului din România*, vol.I, partea despre secolul al XVIII-lea
137.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.106-111
138.Tîrcovnicu, II, passim
139.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, subcapitolul *Masuri de organizare a învatamântului elementar românesc*
140.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.121
141.*Ibidem*, p.127-130
142.Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, passim
143.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala a românilor din Transilvania între anii 1790 si 1848*, Bucuresti, 1986, p.165
144.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, subcapitolul *Masuri de organizare a învatamântului elementar românesc*
145.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.113-118
146.*Ibidem*
147.Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, passim
148.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.111-115
149.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.165
150.*Istoria învatamântului din România*, vol.I, partea despre secolul al XVIII-lea
151.Cf. Susana Andea, Avram Andea, *op. cit.*, p.133-152. Despre activitatea lui Simeon Maghiar, vezi si Gáldi László, *Simeon Maghiar ein rumänischer Pionier der josephinischen Schulreform*, în *A.E.C.O.*, 7(1941), fasc.4, p.489-526 sau Susana Andea, *Aspecte privind viata si activitatea scolara a lui Simeon Maghiar*, în *S.U.B.B.*, 32(1987), fasc.1, p.17-27
152.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.125-126. În legatura cu scolile ortodoxe din tinutul Aradului, coordonate de Directoratul scolar din Oradea, vezi Vasile Popeanga, *Un secol de activitate scolara româneasca în partile Aradului 1721-1821*, Arad, 1974, passim sau Idem, *Scoala româneasca din partile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea 1821-1867*, Arad, 1979, partea introductiva
153.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.124-125

154.Cf. Vasile Bolca, *Episcopul Samuil Vulcan al Orazii. Contributii la ridicarea culturala a neamului*, Oradea, 1939, p.96, dar referiri la scolile unite din Bihor se gasesc si în lucrarea sa anterioara *Scoala normala româna unita din Oradea 1784-1934*, passim
155.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.162
156.*Ibidem*
157.Costin Fenesan, *Cnezi si obercnezi în Banatul imperial 1716-1778*, Bucuresti, 1996, p.15-17
158.P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, capitolul *Prima perioada a administratiei maghiare 1779-1805*
159.Tîrcovnicu, I, capitolul *Învatamântul în perioada 1770-1800*
160.Idem, II, p.128
161.P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, capitolul *Învatamântul graniceresc*
162.*Ibidem*
163.*Ibidem*
164.*Ibidem*, subcapitolul *Banatul civil*
165.Tîrcovnicu, I, subcapitolul *Banatul provincial*
166.Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, passim
167.*Istoria învatamântului din România*, vol.I, partea despre secolul al XVIII-lea
168.Ioan Wolf, *op. cit.*, loc. cit.
169.P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, capitolul *Prima perioada a administratiei maghiare 1779-1805*
170.Kocziány László, *Adatok a felvilágosodás és reform kor eszméinek terjedéséhez Erdélyben*, în vol. *Müvelödéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1980, p.179
171.Despre el si despre alte familii macedo-române bogate, în afara de bibliografia indicata în subcapitolul *Negustori, mestesugari, oraseni* din capitolul anterior al prezentei lucrari, vezi si D. Braharu, *Familii Macedo-Române în fosta Austro-Ungarie*, Slatina-Olt, 1944, p.1-16
172.P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, capitolul *Prima perioada a administratiei maghiare 1779-1805*
173.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.36-90
174.Un profil social si spiritual al învatatorului român din Banat în veacul al XVIII-lea, la Nicolae Bocsan, *Contributii la istoria*

iluminismului românesc, Timisoara, 1986, capitolul *Scoala si societate. De la alfabetizare la formarea intelectualitatii*

175.Eforturile starilor maghiare, în cele din urma reusite, de a anula efectele germanizarii, reliefate de Szilágyi Ferenc, *A germanizálás történetéböl a két magyar hazában II. József alatt*, Budapest, 1876, passim

176.Haan Lajos, *A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyülései*, Budapest, 1882, p.123-125

177.Török István, *Részletek és adatok a kolozsvári ev. ref. Collegium XVIII. száz évi történetéböl*, loc. cit.

178.El si-a cumulat ideile în lucrarea *Comparatio Systematis Theresiani cum Nova Ratione Educationis*, ramasa în manuscris, în arhiva Cancelariei Aulice maghiare.

179.Una dintre cele mai ample analize consacrate Dietei restaurative din Ungaria, la Marczali Henrik, *Az 1790-1791-iki országgyülés*, Budapest, f.a.,passim

180.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.176-239

181.Exacerbarea spiritului national maghiar, în anii Dietei transilvane din1790-1791, la Arató Endre, *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790-1848*, vol.I, Budapest, 1960 si Trócsányi Zsolt, *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, Budapest, 1978

182.Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, p.219-226

183.Grünwald Béla, *op. cit.*, p.356-358

184.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.239

185.*Reform der österreichischen Gymnasien*, Wien, 1915, p.276

186.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.240-276

187.*Ibidem.* Titlul complet al noii programe scolare este *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas*, Budae, 1806

188.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.277-309

189.Dománovszky Sándor, *Ürményi József perszonális kegyvesztése*, Budapest, 1925, passim

190.Albu, *Istoria*, II, p.7-19

191.Thury Etele, *Iskolatörténeti adattár*, vol.II, Pápa, 1908, passim

192.Cseplö Péter, *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium története*, Nagyvárad, 1894, p.131-132

193.Bándi Vazul, *op. cit.*, p.239

194.Cf. Johann Michael Ballmann, *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*, Hermannstadt, 1801, p.103-115. Reteaua scolara nu s-a schimbat pâna în 1813, dupa cum ne releva Lucas Joseph Marienburg, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, vol.I, Hermannstadt, 1813

195.Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, p.30

196.Reputata scoala a fost înfiintata în 1622, la Alba Iulia, de catre principele calvin Gabriel Bethlen si a avut, pe parcursul functionarii ei, profesori de mare competenta, unii adusi chiar de la universitatile germane. Dintre studenti, cei mai multi au devenit rectori ai scolilor particule si ai altor scoli protestante din provincie sau parohi, dar nu au fost rare nici cazurile în care o parte a lor s-a orientat înspre administratie, înspre profesiuni libere si înspre cariere universitare în strainatate. De la început, institutia de învatamânt a beneficiat de donatii generoase si a exploatat unele domenii bogate (cu precadere în zona Aiudului), iar regulamentele scolare s-au alcatuit dupa cele ale Universitatii din Wittenberg. În 1658, în urma devastatoarei campanii ordonate de imperiul otoman, orasul a fost pustiit, profesorii si elevii refugiindu-se la Cluj. În scurta vreme, prin reorganizarea activitatii didactice, în 1662 Colegiul îsi redeschide portile la Aiud, regenerându-se rapid cu ajutorul contributiilor nobilimii reformate si cu sprijinul oraselor. Dupa alte întreruperi în timpul razboiului curutilor, pigmentate cu retrageri ale personalului la Rimetea, Baia-Mare sau Satu-Mare, din 1709 procesul de învatamânt reintra pe un fagas ascendent, oprit fiind o singura data, în 1719-1720, datorita epidemiei de ciuma. În pofida restrictiilor initiate de Leopold si extinse de Curte pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, pe baza regulamentelor mereu actualizate, Colegiul ramâne un puternic focar de cultura si stiinta, prezervându-si autonomia pedagogica si contribuind substantial la elaborarea programelor scolare unitare, specifice confesiunii reformate. În

general, în scoala, în veacul analizat, între 20 si 50 de elevi intrau, anual, în categoria togatilor, foarte multi alegându-si, dupa absolvire, cariere laice, desi, pâna la decretul de toleranta, ei întâmpinau mari dificultati în a-si gasi posturi pe masura pregatirii lor. Înca din 1736, Colegiul îsi depasise capacitatea fireasca de absorbtie a tineretului studios, media de frecventa pentru secolul al XVIII-lea fiind de 600-700 de elevi anual. În 1765 se ajunsese la un numar de 834 de elevi, în 1766 la 844 de elevi, iar în 1781 la 660-780 de elevi, cifra lor scazând deci putin, dintre care 180 erau togati. Dupa Unirea religioasa a românilor si dupa ce sasii îsi contureaza o alta orientare scolara, ponderea reprezentantilor acestor etnii la cursurile de la Aiud scade, mai ales ca Viena interzisese protestantilor sa mai educe pe ortodocsi sau greco-catolici, dispozitie nu întotdeauna respectata. Dupa decretul de toleranta, diversitatea religioasa a elevilor creste, dar nu în suficienta masura, în schimb, numarul tinerilor secui se mentine ridicat în tot acest interval de timp. Colegiul a pregatit, în special, categorii sociale de mijloc, contribuind mai putin la reorientarea profesionala a nivelurilor nobiliare înalte. Cf. Johann Michael Ballmann, *op. cit.*, p.108; Szathmáry Károly, *op. cit.*, passim; *A Bethlen-Kollégium legújabb története*, Nagyenyed, 1896, passim; Jakó Zsigmond-Juhász István, *Nagyenyedi diákok 1662-1848*, Bukarest, 1979, passim

197.Spre exemplu, chiar si dupa decretul de toleranta, la 4 mai 1783, un comunicat al Consistoriului reformat transmite un ordin gubernial care prevedea ca romano-catolicii si greco-catolicii sa nu fie primiti în scolile necatolice. Vezi *A.S.C.*, *Fond 289 -Colegiul reformat Cluj*, registrul 168, litera F -*Fö Consistorium Rendelései*

198.Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, p.66

199.Jakó Zsigmond - Juhász István, *op. cit.*, passim

200.*Ibidem*

201.Albu, *Istoria*, II, p.95

202.I. Tóth-Zoltán, I, p.275

203.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

204.Institutia de învatamânt a fost întemeiata de iezuitii adusi în zona de Cristofor Báthory, care l-a înscris si pe fiul sau, Sigismund, la cursuri. Initial, scoala a beneficiat de bunurile fostei manastiri dominicane din localitate, pentru ca, pe parcurs, ea sa fie înzestrata si cu alte proprietati. Activitatea pedagogica s-a desfasurat sporadic si s-a întrerupt prin hotarârea de alungare a membrilor ordinului, luata de Dieta de la Medias, din 1588. Dieta de la Alba, la presiunile lui Sigismund, va accepta revenirea iezuitilor în Cluj, Alba si Manastur, în 1595 cei asezati la Alba primind pentru scoala o noua manastire, o moara în cetate, un ajutor princiar anual de 500 de florini, o suma de 1000 de florini pentru întemeierea Convictului si o parte consistenta din veniturile asigurate de vama podului de peste Mures si de vama târgului. Peste un an, fondul anual alocat lor va creste la 1000 de florini, ei mai primesc 400 de florini pentru înfiintarea claselor superioare si li se acorda un mic domeniu -alcatuit din patru sate românesti- si o cota din exploatarea ocnelor de la Sibiu. Între 1598-1606, ordinul este alungat si rechemat succesiv de mai multe ori, iar în 1607 este nevoit sa paraseasca provincia, pâna la instaurarea regimului habsburgic. Totusi, se pare ca scoala a functionat, sporadic, si în perioada interdictiei, sub ocrotirea putinelor familii nobiliare catolice din comitat, chiar daca nu a avut un statut oficial. Nu se cunoaste precis anul în care au fost reluate constant cursurile la sfârsitul secolului al XVIII-lea, se stie doar ca actul restaurativ, emis de Leopold, dateaza din 1594. Informatii concrete apar din anul 1716, conform lor, procesul didactic fiind desfasurat în cinci clase medii, pe baza prevederilor din *Norma Studiorum*. În 1773, odata cu dizolvarea ordinului, gimnaziul ajunge într-o situatie critica, Maria Tereza planuind chiar mutarea Seminarului la Cluj, idee la care însa va renunta. În 1779 încep sa se aplice în institutia de învatamânt de aici reglementarile stabilite în *Ratio Educationis*, iar la 1781, prin *Norma Regia*, ea se transforma în *Gymnasium Regium*. Scoala a fost afectata, începând cu 1785, de masurile Curtii privind desfiintarea fundatiilor, convictelor si seminarelor si instituirea burselor, dar, dupa moartea lui Iosif al II-lea, se revine la modul traditional de organizare. Învatamântului catolic din cetate i s-a acordat mare atentie,

gimnaziul fiind inspectat, în amanuntime, de episcopul romano-catolic, în 1762, si, de însusi împaratul, în 1783. În 1848, edificiul scolar se va distruge partial datorita puternicelor lupte desfasurate în oras. Cf. *Gyulafehérvári Fögymnasium története*, în *Anuar Alba*, 1857; Csiky Miklós, *A gyulafehérvári róm. kath. Fögymnasium története 1579-1896*, Gyulafehérvár, 1896, p.6-23; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.151-154

205.Din cunoscuta sa lucrare *Moribunda Transylvaniae*

206.Szabó T. Attila, *A román nyelv tanitása a gyulafehérvári Kollégiumban a XVII. század közepén*, în *E.M.*, Serie noua, 2(1931), nr.1-12, p.90

207.Csiky Miklós, *op. cit.*, p.71-77

208.Hets I. Aurelian, *op. cit.*, p.17-20

209.Csiky Miklós, *op. cit.*, p.23. Tabelul include doar elevii care si-au sustinut examenele pe anii respectivi.

210.Albu, *Istoria*, II, p.95

211.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.355-356

212.Csiky Miklós, *op. cit.*, p.154

213.*A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic*, dosar nr.5

214.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

215.I. Tóth-Zoltán, I, p.56

216.*Ibidem*, nota 5

217.*Ibidem*, p.275

218.Csiky Miklós, *op. cit.*, p.23-24

219.Albu, *Istoria*, II, p.95. Date mai ample despre istoricul Seminarului catolic de la Alba-Iulia, la Beke Antal, *Erdély egyházmegyei Papnevelde történeti vázlata*, Károly-Fehérvár, 1870, passim

220.Dupa pacea de la Carlovit, când granita se stabileste în zona Mures-Tisa, Aradul devine oras cameral, având si un sediu al ordinului minorit care controla parohia catolica locala. În 1707, în manastirea minorita se deschide o scoala elementara, iar, în 1745, acolo se aduce un profesor de latina, sustinut din veniturile adunate de calugarii cersetori, punându-se astfel bazele unui gimnaziu inferior. În 1753 se deschid clasele de poetica si retorica, organizate dupa modelul programei iezuite *Ratio Studiorum*. Din 1776, scoala

iese de sub tutela Episcopiei, transformându-se în gimnaziu regesc, trecut, peste un an, sub incidenta reglementarilor fixate în *Ratio Educationis* si subordonat Directiei scolare Oradea. De acum, se introduce concursul pentru ocuparea posturilor de profesori, supervizat de Directia scolara Oradea si de seful ordinului minorit din localitate. În epoca iosefina, frecventa se va reduce datorita masurilor privind germanizarea, desfiintarii Congregatiei Sfintei Maria, introducerii taxelor de studii si a burselor, dizolvarii fundatiilor bisericesti etc. Copiii de iobagi nu vor mai avea acces în scoala decât daca au rezultate exceptionale la studii, iar clasa pregatitoare pentru trecerea în clasele gramaticale se desfiinteaza, prin înlocuirea ei cu a treia clasa elementara, care, împreuna cu celelalte doua, se vor reorganiza sub forma unei scoli nationale. Gimnaziul, largit în 1778, primeste primul corp de profesori laici în 1789, împreuna cu ei sosind si un profesor de germana, cu totii platiti din Fondul de studii. Masurile restaurative de dupa 1790 reintroduc, partial, controlul confesional, se renunta la taxele de studii si la germanizare, evidentele se tin din nou în latina, numarul de elevi creste, iar, din 1795, se construiesc noi sali de clasa si spatii administrative. Desi minoritii aveau un ciclu elementar de învatamânt, în oras mai functiona o scoala primara, unde, din 1741, este numit si un director sârb, iar, din 1766, câte un învatator maghiar si unul român, salarizati prin contract cu orasul. Cf. Lakatos Ottó, *Az aradi Gymnasium keletkezete 's ugyan ebben az 1850-1851 tanévben elöadott tantárgyak rövid vázlata*, Arad, 1851, passim; Némethi Károly, *Arad város tanügyi története, Arad megye tárgyaló függelékkel*, vol.I, Arad, 1890, passim; Györgyössy Rudolf, *Arad sz. kir. város községi iskoláinak története*, Arad, 1896, passim; Himpfner Béla, *Az aradi királyi Fögymnasium története*, Arad, 1896, p.9-52; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.189-191; *Monografia Liceului "Ioan Slavici" fost "Moise Nicoara" din Arad 1745-1919-1971*, Arad, 1971, passim

221.*Monografia Liceului "Ioan Slavici"…*, partea I

222.Himpfner Béla, *op. cit.*, p.9-52

223.Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.189-191

224.Himpfner Béla, *op. cit.*, p.9-52
225.*Ibidem*
226.*Ibidem*
227.Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.189-191
228.*Monografia Liceului "Ioan Slavici"…*, partea I
229.Himpfner Béla, *op. cit.*, p.159
230.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.203
231.*A.S.U., Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1
232.*M.U.*, 1786, p.482-483
233.P. Honorati Novotny, *Sciagraphia seu compendiaria Hungariae*, vol.I, Viennae, 1798, p.243-244
234.*T.G.*, 1826, nr.12, p.108,116; 1827, nr.4, p.106
235.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11
236.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.355
237.Istoricul scolii debuteaza în 1674, prin organizarea cursurilor elementare la un an dupa ce iezuitii patrunsesera în cetate si dupa ce Magistratul a fost nevoit sa concesioneze ordinului mai multe proprietati si bunuri pentru o perioada de un secol. Gimnaziul se deschide în 1696, Magistratul fiind constrâns sa contribuie la întretinerea lui si sa asigure plata profesorilor. În 1706, iezuitii parasesc localitatea datorita razboiului curutilor, dar revin în 1711, la 1712 reusesc sa obtina alungarea personalului scolii reformate în afara zidurilor orasului, iar în 1713 încep reconstructia noului local al scolii, beneficiind de un ajutor urias de 55.000 de florini, bani ai fundatiei întemeiate de episcopul Mátyásovszki, cu scopul initial de a dezvolta complexul scolar de la Szeged, transferati însa la Baia-Mare. Desi cladirea noua va fi terminata doar la 1750, învatamântul mediu va reîncepe din 1719, structurat în cinci clase, cu tematicile fixate în *Ratio Studiorum*. Dupa desfiintarea ordinului iezuit, gimnaziul este trecut sub tutela minoritilor si mutat în manastirea lor. La scurta vreme dupa elaborarea programului unitar *Ratio Educationis*, adica din 1779, clasele de poetica si retorica se reduc, fiind reînfiintate doar în 1789, când Iosif al II-lea hotaraste ca 11 gimnazii inferioare sa fie transformate în gimnazii superioare, printre ele aflându-se si cel de la

Baia-Mare. Ca o consecinta a decretului imperial nr. 747, din 20 februarie 1787, privind instituirea limbii germane ca limba de predare, în 1789 Consiliul locumtenential scoate scoala de sub patronajul minoritilor (care nu erau capabili sa învete limba oficiala a statului), numind un corp profesoral laic, pâna în 1810, când se revine asupra acestei masuri. În urma intrarii în vigoare a noului *Ratio Educationis* din 1806, institutia de învatamânt de aici este ridicata, pâna în 1847, la rang de gimnaziu regal, functionând cu patru clase de gramatica si doua de umana. Desi si-a schimbat de mai multe ori patronii si denumirea (*Collegium Societatis Jesu*, *Paedagogium Regii Gymnasii*, *Regium Gymnasium Majus* etc.), scoala si-a pastrat spiritul catolic riguros, impus de iezuiti. Cf. Berényi Gedö, *Nagybányai róm. kath. Gymnasium rövid története*, în *Anuar Baia-Mare*, 1878, passim; Morvay Györö, *A középoktatás története Nagybányán*, Nagybánya, 1896, passim; Székely Árpád, *A nagybányai róm. kath., ev. ref. és ág. ev. ellemi iskolák története*, Nagybánya 1907, passim; Bodnár György, *Közoktatásügy*, în vol. *Szatmár Vármegye*, Budapest, f.a., p.348-349; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.171-174; *Monografia municipiului Baia-Mare*, vol.I, Baia-Mare, 1972, p.461-479; *Îndrumator în Arhivele Statului. Judetul Maramures*, Baia-Mare, 1974, p.236; Blaga Mihoc, *Unele aspecte privind prezenta elevilor români si studiul limbii române în gimnaziul din Baia-Mare 1798-1891*, în *Crisia*, 8(1978), p.555-556; Kosáry Domokos, *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980, p.478

238.Vezi Morvay Györö, *op. cit.*, passim

239.I. Tóth-Zoltán, I, p.59

240.Hets I. Aurelian, *op. cit.*, p.17-20

241.Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.171-174

242.*M.U.*, 1787, p.483-484

243.*A.S.U.*, *Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1

244.Kornis Gyula, *op. cit.*, p.203

245.Ion M. Bota, *Contributii la istoria învatamântului românesc în nord-vestul Transilvaniei*, în *Marmatia*, 4(1978), p.104

246.Blaga Mihoc, *op. cit.*, loc. cit.

247.P. Honorati Novotny, *op. cit.*, vol.I, p.243-244

248.*T.G.*, 1826, nr.12, p.116; 1827, nr.4, p.106
249.Chr. D. Stein, *Handbuch der Geographie und Statistik*, ed. V, Leipzig, 1825, p.193
250.*Névsora a nagybányai róm. kath. VI. osztályú Gymnasium osztályaiban járt tanulóknak az 1825/1826 tanévtöl 1849/1850 tanévig bezárólag* în *Anexa la Anuar Baia-Mare*, 1879-1880, passim
251.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11
252.Scoala de traditie, asa-numita *Schola rivulina* reformata fusese înfiintata în 1547, dezvoltându-si, treptat, un gimnaziu cu sase clase si un Seminar propriu, unde se tineau cursuri teologice la un nivel academic. În acest complex didactic erau pregatiti, de asemenea, rectorii si învatatorii scolilor-particule sau ai micilor scoli satesti cu caracter confesional. Atât gimnaziul si cursurile elementare cât si Seminarul beneficiau de sprijinul generos al orasului si de substantiale ajutoare din strainatate. Perioada de bunastare a fost întrerupta de iezuiti, care, din 1674, de când deschid institutia de învatamânt catolic, încep sa manifeste o agresivitate sporita vizavi de reformati. Primele proprietati apartinând scolii reformate sunt confiscate în 1676, în 1687 este ocupat Seminarul, apoi se preia biserica, pentru ca, din 1688, ordinul sa rapeasca si edificiul unde se tineau cursurile, preotul, învatatorul, seniorii, contrascribul, 15 studenti si un numar mare de elevi refugiindu-se în afara zidurilor cetatii. În 1706, Francisc Rákóczy al II-lea repara nedreptatile îndurate de ei, dar, dupa înfrângerea sa, ofensiva catolica reîncepe. Din 1712, un nou val de confiscari si restrictii le va afecta activitatea didactica, în 1715 Carol al VI-lea le va reduce clasele de umana si filosofie, în 1749 se va interzice tinerilor catolici sa mai frecventeze scolile reformate, iar lovitura decisiva va veni din partea Consiliului locumtenential, for care, în 1755, hotaraste suspendarea cursurilor de la *Schola rivulina*, mentinând doar nivelul elementar. În acest fel, 5 profesori si 160 de elevi sunt nevoiti sa se disipeze la alte scoli medii protestante din provincie, din imperiu sau din strainatate, desi cladirea scolii înca se mai pastreaza pâna în zilele noastre. Cf. Bodnár

György, *op.cit.*, loc. cit.; Thurzó Ferenc, *op. cit.*, p.1-11; *Monografia municipiului Baia-Mare*, vol.I, p.480

253.Bodnár György, *op. cit.*, loc. cit.

254.Thurzó Ferenc, *op. cit.*, p.88-89

255.*Ibidem*, passim

256.În 1717, generalul Steinville cumpara proprietatile care apartinusera anterior dominicanilor, aducându-i pe piaristi în cetate. În anul urmator, acestia deschid deja scoala catolica, având atât ciclu elementar cât si clase de învatamânt mediu. Initial, institutia piarista nu a fost la fel de frecventata ca si alte scoli de pe teritoriul provinciei, dar, treptat, populatia scolara va creste. Gimnaziul a fost în pericol în anul 1788, când s-a propus desfiintarea uneia dintre resedintele piariste de la Medias sau de la Bistrita. În cele din urma, s-a renuntat la casa ordinului de la Medias, clasele de acolo contopindu-se cu cele din Bistrita. Dupa restructurare, numarul piaristilor din Bistrita s-a ridicat la sapte: un paroh, un predicator, un profesor pentru clasele superioare de poetica si retorica, unul pentru clasele a doua si a treia de gramatica, unul pentru prima clasa de gramatica si doi pentru clasele a doua si a treia elementara. Alaturi de ei, activa, la prima clasa elementara, un învatator mirean. În noua forma, procesul didactic se reia în 1789, fiind organizata, la începutul anului scolar, o sarbatoare menita sa sublinieze importanta schimbarilor, la care au participat multi tineri români. Educatia s-a perfectionat într-o asemenea masura, încât episcopul catolic a solicitat sefului ordinului din Ungaria si Transilvania trimiterea a înca unui profesor piarist la Nasaud. În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, programa de studiu folosita a fost *Ratio Studiorum* iezuita, iar ciclul formativ cuprindea trei clase primare (prima clasa, clasa de *legentes* sau *declinistae* si clasa de *comparatistae* sau *conjugistae*), trei clase gramaticale (*principistae*, *grammatistae* si *syntaxistae*) si doua clase umane (*poetae* si *rhetores*). Gimnaziul a functionat pâna în anul scolar 1849/1850, aici fiind înscrisi la studii personalitati ca Moise Dragos, Gheorghe Sincai, Andrei si Iacob Muresianu etc. Cf. Virgil Sotropa, *Români la gimnaziul latino-catolic din Bistrita 1729-1779*, în *Transilvania*

32(1901), nr.1, p.3-17; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.16-20; I. Tóth-Zoltán, I, p. 168-169
257.Albu, *Istoria*, II, p.195
258.*Monografia municipiului Baia-Mare*, vol.I, p.461
259.Pompei Boca, *Învatamântul românesc din judetul Bistrita-Nasaud la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în *A.S.*, 31(1976-1977), p.129
260.Virgil Sotropa, *Români la gimnaziul latino-catolic din Bistrita 1729-1779*, loc. cit. Manuscrisul din care a publicat datele poarta titlul *Liber Studiosorum Scholas Pias Bistriciensis ab anno 1729 frequentantium sed primo anno -1774 quemadmodum exquiri poterant inscriptorum die 10 Noembris Praefecto Scholarum pro hoc anno P. Emerico a So. Bapt.*
261.Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.147
262.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.353
263.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.174-175
264.I. Tóth-Zoltán, I, p.168-169
265.Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, p.60
266.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.174-175
267.Virgil Sotropa, *Români la gimnaziul latino-catolic din Bistrita 1729-1779*, loc. cit.
268.*A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic*, dosar nr.5
269.Vezi *Anuarul Ordinului Piarist*, 1837, p.39-40; 1839, p.38-39; 1841, p.414; 1842, p.15,38-39; 1843, p.15,38-39; 1844, p.15,38-39; 1845, p.14-15,38-39; 1846, p.5,33-34; 1847, p.5-6,35-36; 1848, p.5-6,35-36; *Statisztikai jegyzetek*, în *N.T.*, 1837, partea a II-a, nr.25, p.398-400; *E.H.*, 1840, partea a II-a, nr.50, p.196; Aloysius Reesch de Lewald, *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis cleri romano- et graeco-catholici saecularis et regularis Incliti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum nec non Magni Principatus Transylvaniae*, Budae, 1842-1843, p.1246; Nagy Márton, *op. cit.*, p.33-34,42-43
270.Aceasta scoala medie s-a întemeiat pe bazele scolii orasenesti existente în cetate înca de la începutul secolului al XV-lea. Se pare ca nivelul gimnazial a fost inaugurat pe la 1538, informatiile despre primul rector provenind din 1551-1552. Conform datelor cunoscute, ciclul de pregatire cuprindea câte doua clase, atât pentru scoala

elementara cât si pentru palierul mediu, inferior sau superior. Dupa parcurgerea stadiilor formative, tinerii puteau urma cursurile teologice organizate aici dupa model academic occidental. În 1683, gimnaziului inferior i se mai adauga o clasa, iar în gimnaziul superior apare un al treilea profesor, alaturi de rector si conrector. Odata cu instaurarea regimului habsburgic, presiunile Curtii au stirbit prestigiul scolii, nevoita sa functioneze cu unu-doi profesori. Temporar, situatia se va îmbunatati, dar, din 1786, Iosif al II-lea introduce o clasa suplimentara de germana si reduce din nou numarul profesorilor claselor superioare de la trei, la doi. Echilibrul se restabileste iarasi în perioada restauratiei, dupa care media frecventei se situeaza la un nivel anual constant de 30 de elevi la cursurile superioare si 200 de elevi la cele inferioare. Vezi Heinrich Wittstock, *Kurzer Abriss der Geschichte des bistritzer Gymnasiums*, în *Anuar Bistrita*, 1852, p.1-31

271.*Ibidem*

272.Georg Fischer, *Geschichte des bistritzer ev. Gymnasiums A.B. bis zu Jahre 1762*, în *Anuar Bistrita*, 1895-1896, p.7-103

273.Nicolae Albu sublinia ca nu exista o istorie completa a scolilor Blajului, ci nenumarate schite, fragmente, articole si studii care trateaza acest subiect. La scurta vreme dupa semnalul de alarma tras de eminentul specialist al istoriei scolilor românesti, a aparut însa lucrarea lui Iacob Mârza, *Scoala si natiune. Scolile de la Blaj în epoca renasterii nationale*, pe care o consideram, pâna în momentul de fata, cea mai ampla monografie dedicata complexului educational din preajma Episcopiei unite. Solutia mutarii noului scaun episcopal românesc de la Alba-Iulia la Fagaras, adoptata în 1717 si confirmata de papa în 1721, nu se dovedise viabila, pentru ca, în sudul Transilvaniei, puternicele miscari anticatolice perturbau activitatea administratiei bisericii unite. Prin stradaniile lui Inochentie Micu si ale tezaurarului Petru Dobra, se cedeaza domeniile de la Gherla si Sâmbata, obtinându-se în schimb, în urma contractului încheiat la Camera Aulica, domeniul fiscal al Blajului. Cu ocazia parafarii transferului de proprietate, s-a introdus si clauza asigurarii veniturilor pentru 11 calugari ai manastirii bazilitane, care era planificata a se

construi pe lânga Episcopie, pentru 20 de candidati la preotie ai viitorului Seminar regesc si pentru trei alumni români la Colegiul De Propaganda Fide. La sustinerea lor, precum si la ridicarea scolilor blajene, biserica unita se obliga sa contribuie în parte, prevederea fiind înscrisa într-un act sinodal semnat în 1738 de vicarii Pop si Timandi. În acelasi an s-a perfectat si întelegerea cu arhitectul imperial Martinelli privind constructia manastirii si Seminarului, edificii finalizate peste zece ani. Tot în 1738, odata cu reasezarea resedintei episcopale, se deschide scoala elementara unita, cu un statut incert pâna în 1754, când la 12-18 octombrie se inaugureaza complexul ce includea scoala de obste, gimnaziul si Seminarul regesc Sfânta Treime. Ele functionau pe baza unor regulamente riguroase, inspirate, ca în mai toate scolile catolice, din *Ratio Studiorum* iezuita. Întocmirea evidentelor scolare se facea, de asemenea, dupa modelul promovat de acest ordin. Primii dascali au fost Constantin Dimitrievici, un oltean, la scoala primara, Grigore Maior la clasele gimnaziale *principia* si *grammatica*, Silvestru Caliani si Atanasie Rednic la cei doi ani seminariali. Personalul didactic se îmbogateste mereu. La scoala elementara, dupa 1762, sunt adusi ca învatatori Petre Demelnechi si Vasile Neagoe; în gimnaziu, la 1757, îsi începe functionarea clasa de sintaxa, îndrumata de Meletie Neagoe, întors de la studiile efectuate la Târnavia, apoi, dupa moartea sa, în 1760, preluata de Filotei László, recent revenit de la Roma; în 1772 Stefan Pop soseste la clasa de poetica, iar Samuil Micu la cea de retorica, ambii fiind absolventi ai cursurilor de la Pazmaneum si insistând, cu precadere, pe predarea filosofiei, domeniu pentru care gimnaziul nu avea, deocamdata, catedra aparte, dar vor lua nastere, în curând, doua clase; în 1760 episcopul Aaron deschide Seminarul diecezan Bunavestire, cu 12 apoi 24 de candidati la preotie, sustinuti din veniturile domeniului Cut, achizitionat nu demult etc. Perfectionarea complexului de la Blaj urmeaza fidel strategia scolara impusa de Curte. În ciclul elementar îsi începe activitatea, pentru scurta vreme, Alexandru Fiscuti, cu studii la Viena si instruit la cursurile de norma ale pedagogului ex-iezuit Grieb de la Sibiu, iar, dupa un interimat asigurat de Ioan Vijoli, ca o consecinta a aplicarii *Normei Regia*, în

1782, Gheorghe Sincai va deveni responsabil pentru nivelul elementar, el fiind numit si în noua functie de director al scolilor unite din provincie. Cu acest prilej, scoala de obste este ridicata la rang de scoala urbana, cu trei clase, pentru ca, în 1784, ea sa se transforme în *Schola normalis*, cu patru clase si patru învatatori. Primii dascali subordonati lui Sincai au fost Coltor si Pop, dar, dupa ei, s-au impus si alti învatatori competenti, ca Demetriu Raitar, Mihai Fagarasan, Moise Pop, Gheorghe Tatu, Vasile Nemes, Benedict Fogarasi etc. În paralel cu programul claselor, se desfasura instruirea dascalilor aflati în posturi înainte de introducerea metodei normale, în cicluri de câte sase, patru sau doua luni anual. Sincai a fost recomandat ca director al scolilor unite nu numai pe baza studiilor sale si a cursurilor pedagogice absolvite la Viena, ci si datorita experientei didactice, el îndrumând clasa de retorica înca în perioada anterioara plecarii la Roma. În timp ce în scoala primara s-a predat, aproape exclusiv, în limba româna (cu exceptia intervalului scurt de timp în care germanizarea intensiva, promovata de Iosif al II-lea, a dat nastere unor firave încercari de a utiliza limba de stat în ciclul elementar), în gimnaziu prioritara a fost latina, urmata de maghiara si germana. Limba maghiara, introdusa de Aaron cu intentia de a-i ajuta pe absolventi ca sa poata urma si cariere administrative, a fost eliminata de Bob, masura anulata, mai târziu, de Lemeni. Ca oricare alt gimnaziu catolic, scoala medie a Blajului avea trei clase gramaticale (principia, gramatica si sintaxa) si doua umane (retorica si poetica), cu profesori proprii, coordonati de un *director regius*, *praefectus* sau *prodirector* (nu întotdeauna episcopul), iar seminarele Sfânta Treime si Bunavestire, imitând structura organizatorica de la Sfânta Barbara, aveau în frunte câte un rector (prefect), ajutat de vicerectori si prefecti de studii. În 1777, ambele seminare se reunesc în manastirea Sfânta Treime dupa ce îsi contopisera fundatiile, unificându-se complet în 1781 si, treptat, cursurile teologice se extind de la doi, la trei, apoi, la patru ani. Initial, complexul scolar blajean se afla sub tutela Episcopiei, a teologului iezuit si a Comisiei ecleziastice, pentru ca, la câtiva ani dupa desfiintarea ordinului iezuit, sa se constituie Comisia scolara a provinciei, care si-a impus

controlul asupra tuturor institutiilor de învatamânt. În ceea ce priveste personalul manastirii bazilitane, angrenat, în mare parte, în activitatile administrative si didactice, rar s-a întâmplat ca numarul calugarilor sa se ridice la 11, asa cum prevedeau actele fundationale. Din cauza problemelor materiale si a interferentelor de autoritate, ei s-au aflat, deseori, în conflict cu episcopii, sfârsind prin a fi marginalizati. Atanasie Rednic a instituit examene riguroase privind accesul în manastire si, în timpul lui Bob, nu s-au mai facut primiri pentru noviciat, asa încât, daca în 1784 la Blaj se gaseau 11 calugari bazilitani, în 1795 nu mai existau decât cinci, iar în 1804, trei, cu totii în vârsta. În cele trei cicluri de învatamânt -elementar, gimnazial si seminarial- au desfasurat, pe parcursul secolului al XVIII-lea, o eficienta activitate pedagogica personalitati competente, ca Leonte Moschonas, Silvestru Caliani, Augustin Chereji, Grigore Maior, Atanasie Rednic, Vasile Neagoe, Meletie Neagoe, Constantin Dimitrievici, Filotei László, Gheronte Cotore, Ioan Sacadate, Iancu din Sâncel, Samuil Micu, Stefan Pop, Gheorghe Sincai, Iacob Aron, Partenie Iacob, Ioachim Pop, Ioan Halmaghi, Petru Maior, Petre Demelnechi, Alexandru Fiscuti, Ioan Vijoli, Samuil Coltor, Ioan Pop, Demetriu Raitar, Mihai Fagarasan, Moise Pop, Budai-Deleanu, Chiril Topa, Vasile Filipan, Gheorghe Tatu, Vasile Nemes, Boariut, Nicolae Ludasi si multi altii. Tot aici, a functionat ca învatator Ioan Neagoe, devenit un abil agent al greco-catolicilor la Viena, dupa ce frecventase cursurile lui Sonnenfels. Valoarea corpului didactic de la Blaj a asigurat complexului scolar o evolutie constanta chiar si în timpul restrictiilor impuse de Iosif al II-lea, când gimnaziul a reusit sa-si mentina un numar ridicat de elevi (în jur de 100 de tineri anual). De la 1784, calugarii bazilitani încep sa fie exclusi din procesul de învatamânt, într-o perioada în care Curtea planificase schimbari majore în legatura cu studiul teologiei. Dupa mai multe variante dezbatute în problema mutarii Seminarului greco-catolic la Cluj, Pesta sau Lemberg, s-a ales ultima solutie, desfiintarea seminarelor diecezane împiedicând posibila transformare a Blajului în scoala superioara, însa, în perioada restauratiei, se va reveni la coordonatele existente la începutul deceniului noua. În general, fundatiile Blajului -

constituite din veniturile domeniilor Blaj si Cut, din testamentele episcopale si din minore contributii individuale- asigurau stipendii putine si modeste, chiar daca, pe alocuri, ele erau completate din Fondul catolic, apoi din cel de studii, din donatii imperiale sau din alte fundatii romano-catolice. Cu deosebire, Petru Pavel Aaron, Grigore Maior si Ioan Bob au facut eforturi mari pentru a sustine pregatirea tinerilor greco-catolici în provincie sau în afara ei. Petru Pavel Aaron a reusit sa ridice la opt numarul bursierilor de la Colegiul De Propaganda Fide si, mai târziu, s-au obtinut stipendii suplimentare pentru Viena, Târnavia, Trencin, Pozsony, Agria, Lvov, Pesta sau pentru gimnaziile catolice ardelene. Instituirea burselor de stat, asigurate din Fondul scolar, nu a adus nimic bun pentru studiosii blajeni, deoarece ele erau mai mici decât cele de la alte institutii de învatamânt si total insuficiente. Nu au lipsit nici încercarile de a deturna parti din fundatiile confesionale de la destinatia lor initiala. Spre exemplu, Petru Pavel Aaron a dorit sa renunte la unul dintre alumnii de la Roma, pentru a-i putea întretine pe cei 24 de alumni de la Seminarul Bunavestire, dar, în cele din urma, a solutionat criza folosind resursele proprii, iar Ioan Bob, profitând de faptul ca 14 locuri fundationale au ramas neocupate în Seminar, a încercat sa reorienteze stipendiile nefolosite înspre dotarea preotilor, cerând aprobarea Comisiei ecleziastice. La începutul secolului al XIX-lea, marile greutati pareau, într-o oarecare masura, depasite, în 1802, Bob reusind sa întemeieze trei noi fundatii: una capitulara, pentru noii canonici, una teologica, pentru suplimentarea fundatiei de la Seminarul propriu, si una scolara, pentru 26 de locuri în convictele de la Târgu-Mures, Alba-Iulia si Cluj. Cf. I. Antonelli, *Breviariu istoricu al scoalelor din Blaj*, Blaj, 1877; Nicolae Brânzeu, *Scoalele din Blaj*, Sibiu, 1898; I. Ratiu, *Blajul*, Brasov, 1911; Zenovie Pâclisanu, *Documente privitoare la istoria scoalelor din Blaj*, în *R.A.*, 2(1926), nr.4; Idem, *Documente privitoare la istoria scoalelor din Blaj*, Bucuresti, 1930; Al. Lupeanu-Melin, *Sufletul Blajului*, Blaj, 1931; G. Bogdan-Duica, *Scoalele din Blaj*, în *R.F.R.*, 1934; Al. Lupeanu-Melin, *Evocari din viata Blajului*, Blaj, 1937; N. Comsa, *Dascalii Blajului*, Blaj, 1940; Idem, *Manuscrisele românesti din Biblioteca Centrala de la Blaj*,

Blaj, 1944; Coriolan Suciu, *Arhiereii Blajului, ctitori de scoli nationale*, Blaj, 1944; Gh. Biris, *Aspecte din viata Blajului*, Blaj, 1942; Albu, *Istoria*, I, p.117-197; Idem, *Istoria*, II, p.20-28; I. Tóth-Zoltán, *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom 1790-1848*, Budapest, 1959 (se va cita, în continuare, I. Tóth-Zoltán, II) p.40; Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.79,231-236; Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.152-164; Ioan M. Bota, *Contributii la istoria învatamântului românesc în nord-vestul Transilvaniei*, p.92-106; Kosáry Domokos, *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*, p.478-479; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.284-285,292-293,361; Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.353-356; Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, passim. Informatii pretioase despre populatia scolara a Blajului si la I. Hossu, *Date statistice referitoare la Gimnaziul gr.-cat. din Blaj*, Blaj, 1882; Jancsó Benedek, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, vol.I, Budapest, 1896, p.701-738; Huszár Antal, *A magyarországi románok*, (pentru uz confidential), vol.I, Budapest, 1907, p.297; Virgil Sotropa, Nicolae Draganu, *Istoria scoalelor nasaudene*, Nasaud, 1913, p.1-3; Zenovie Pâclisanu, *De unde se recrutau cei dintâi elevi ai scolilor din Blaj*, în *C.C.*, 9(1920); Francisc Páll, *Stiri noi despre primii studenti trimisi de la Blaj la Roma*, în *Apulum*, 17(1979), p.469-476; Iacob Mârza, *Scolile superioare de la Blaj si rolul lor în procesul de formare al intelectualitatii românesti din Transilvania de la momentul Supplexului pâna în ajunul revolutiei de la 1848*, Teza de doctorat (în manuscris), Cluj, 1985, passim; Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.57-65

274.S-au folosit în tabele cifrele extrase din lucrarile enumerate în nota anterioara. Având în vedere faptul ca este vorba despre unicul centru scolar românesc de nivel mediu din provincie, vom prezenta si informatiile despre ciclul primar.

275.Au început 74, dar au terminat 70. Vezi lista finala în *B.A.C.*, *Fond manuscrise românesti*, mss. 200/1755 -*Calculus Scholasticorum*

276.Evidenta pe acest an poarta titlul *Însemnarea Gramaticilor ai Scoalei românesti din Blaj, care cum îl cheama si din ce sat si varmeghie este, în ce an si luna au venit, cât au sazut si ce au învatat ca sa se stie i-am însemnat*, publicata de Zenovie Pâclisanu, *Documente privitoare la istoria scoalelor din Blaj*, în *R.A.*, 2(1926), nr.4, p.403

277.Evidenta, în mod cert, incompleta.
278.În anii scolari în care la rubrica *Total elevi* figureaza doua sau mai multe cifre, schimbarile s-au produs în semestrele care lipsesc din tabel, deci nu putem sesiza în ce clase au avut loc plecari sau veniri. Pentru ca un an scolar nu coincide cu un an calendaristic, ci se întinde pe parcursul a doua jumatati ale unor ani succesivi, istoricii au folosit aceleasi date, apartinând unui an de învatamânt, pentru ani calendaristici diferiti, în functie de metodele de calcul utilizate. Diferentele rezultate nu sunt mari, dar ele exista, iar variantele sunt trecute, toate, în coloana *Total elevi*.
279.Nicolae Albu sustine ca, între 1755-1800, numarul de elevi nu ar fi scazut sub 300, anual (vezi Albu, *Istoria*, I, p.173-197), idee preluata de multi autori, iar informatiile despre cei 500 de elevi din 1760/1761 provin dintr-o scrisoare a lui Rettegi György (apud Jancsó Benedek, *op. cit.*, vol.I, p.701). Pornind de la ele, Nicolae Iorga deduce chiar un coeficient anual de 500 de elevi, pentru aceeasi perioada 1755-1800. Dupa Albu, momentul de vârf al frecventei ar fi fost anul 1772.
280.Calculul apartine lui Zenovie Pâclisanu (apud Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.176)
281.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.176
282.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala...*, p.355
283.Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.164
284.Albu, *Istoria*, II, p.20-28
285.*Scoala si natiune*, p.178
286.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11
287.*Ibidem*
288.Într-un studiu publicat în *Unirea*, 44(1934), nr.49
289.Suma rezultata din evidenta *Protocollum Classificationum ductum pro Auditoribus Studiorum Theologicum in Seminario Dioecesanis Blasiensi*, semnalata de Iacob Mârza si O. Rotaru în *S.U.B.B.*, 23(1978), fasc.1, p.37-45. Aparuse, de asemenea, si ciclul liceal, cu filosofie si teologie si cu opt profesori si între 107-126 elevi, anual, în perioada 1841-

1848 (vezi *T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11)

290.*B.A.C.*, *Fond manuscrise latine*, mss. 281 -*Protocolul Episcopiei Blajului 1764-1772*

291.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.235-236; Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.65

292.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.168

293.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.233-234

294.I. Tóth-Zoltán, II, p.40

295.Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.164

296.*Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.293

297.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.161

298.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.233-234

299.I. Tóth-Zoltán, II, p.40

300.Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.164

301.G. Bogdan-Duica, *Scoalele din Blaj*, p.99-100

302.Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, p.42

303.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, passim

304.A debutat ca scoala oraseneasca, preluând învatamântul din mâinile calugarilor, fenomen petrecut în multe alte cetati importante din Europa centrala a secolului al XV-lea. Rectorul scolii si primii învatatori sunt atestati în protocoalele orasului de la începutul veacului al XVI-lea, documentele relevând faptul ca, pe lânga sediul central (*scholae civitatis*, *scholae nostrae*, *scholae parochialis*), functionau si câteva filiale, situate în cartiere sau suburbii. Impactul Reformei a determinat reorganizarea activitatii didactice în 1544, cu ajutorul substantial al lui Johannes Honterus, autorul regulamentului *Constitutio Scholae Coronensis*. Dupa planurile sale, se constituie primul gimnaziu în cladirea cea mare -terminata în 1547- clasele elementare ramânând în edificiul mai mic, ridicat anterior. Elevii claselor medii inferioare (*adolescentes*), si cei din cursurile superioare (*studiosi*) îsi sustineau programul de pregatire pe baza principiilor pedagogice ale lui Melanchton, populatia scolara crescând constant, cu o singura perioada de regres, între anii 1633-1637, determinata de o

devastatoare epidemie de ciuma. Situatia se reface rapid, în 1655 fiind deja înscrisi în registre 25 de *adolescentes* si 90 de *studiosi*. În 1656, rectorul Martin Albricht îmbunatateste regulamentul scolar al lui Honterus, dar fara a-i aduce modificari esentiale. Procesul didactic se perfectioneaza într-o asemenea masura, încât, din 1694, sunt numiti ca dascali, nu numai la clasele superioare, ci si la cele inferioare, absolventi ai nivelului academic de pregatire. Strategia Curtii în probleme de învatamânt nu a reusit sa perturbe buna functionare a scolii luterane. Chiar de la debutul veacului al XVIII-lea, rectorul Marcus Fronius suplimenteaza corpul didactic, alcatuit, de-acum, din *rector*, *conrector*, 3 *lectores*, 5 *collegae* si 4 *adjuncti*, ajutati de un numar variabil de preceptori, selectati din rândul elevilor claselor superioare. Institutia de învatamânt a propagat insistent ideile iluminismului german. Spre sfârsitul secolului, s-a constituit un nou edificiu, cu sali de curs modernizate. În anul 1801, rectorul Petrus Roth extinde obligatiile sustinerii examenului public si ale asistentei la ore atât la clasele mari, cât si în ciclul gimnazial inferior, iar, între 1810-1825, rectorul Joseph Christian Fabricius reactualizeaza metodele pedagogice. S-a ajuns, astfel, la o structura de 3 clase inferioare (cu 5 profesori, dintre care 4 erau cel putin absolventi de studii gimnaziale, iar unul, de nivel academic), 2 clase asa-numite principale sau orasenesti (cu 2 profesori) si 4 clase progimnaziale (2 de etimologie si 2 de sintaxa, cu 2 profesori). Tinerii care parcurgeau acest ciclu se puteau înscrie în Seminar (cu 3 clase principale si mai multe secundare si cu 5 profesori). Cf. Joseph Dück, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*, Kronstadt, 1845, p.1-119

305.*Miscarea nationala…*, p.353. Pentru acest calcul au fost folosite datele din *Anuar Brasov*, 1864-1865, p.89-151; 1865-1866, p.155-210 si din lucrarea *Quellen zur Geschichte von Brassó*, vol.V, Brassó, 1909, p.78-80,87-88,93

306.Tabelul are la baza datele din matricolele anilor 1762-1781, publicate în *Anuar Brasov*, 1864-1865, p.128-150 si cele din matricolele anilor 1785-1801, publicate în *Anuar Brasov*, 1865-1866, p.155-210

307.Numele Molnar (Moraru) era des întâlnit si în cazul românilor.

308.*Anuar Brasov*, 1865-1866, p.173-181
309.*Ibidem*, p.173-187
310.*Ibidem*, p.183
311.I. Tóth-Zoltán, I, p.357
312.Lucas Joseph Marienburg, *op. cit.*, vol.I, p.220
313.*Anuar Brasov*, 1865-1866, p.208-209
314.I. Tóth-Zoltán, I, p.55-56
315.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.78
316.Înca din secolul al XV-lea, calugarii catolici înfiintasera o scoala manastireasca în Caransebes, iar despre locul în care a fost ea ridicata exista informatii din anul 1566. Vezi I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.73
317.P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, p.91; *Sächsisch-schwäbische Chronik*, Bukarest, 1976, p.90
318.Înainte de pacea de la Satu-Mare, nu a existat în localitate nici un gimnaziu, tinerii fiind nevoiti sa frecventeze cursurile medii ale scolilor de la Debretin sau Satu-Mare. Pentru a compensa acest neajuns, contele Károlyi Sándor, proprietar al unor întinse domenii în Satmar si în comitatele învecinate, adreseaza superiorului ordinului piarist din Transilvania si Ungaria invitatia de a deschide o resedinta la Carei. Magnatul s-a orientat înspre piaristi, pentru ca la 1725, anul înaintarii propunerii, ei tutelau deja noua institutii de învatamânt în Ungaria si îsi faurisera o buna reputatie ca pedagogi. Initial, contele le-a constituit o fundatie de 10.000 de florini, necesara sustinerii a sase calugari, si le-a daruit înca 10.000 de florini în vederea construirii unui edificiu scolar corespunzator, apoi, având în vedere faptul ca predarea în ciclul elementar era asigurata tot de membrii ordinului, numarul piaristilor va creste la 12. Scoala, aflata pe domeniul din Carei al lui Károlyi, îsi deschide portile în 1727, cu aprobare imperiala, având doua clase de gramatica, doi profesori, un prefect si 69 de elevi maghiari, români, ruteni si svabi, desi planul de functionare includea atât clase elementare, cât si un ciclu mediu complet, adica inclusiv clasa de retorica. În 1729 ia fiinta a treia clasa gramaticala, iar din anul scolar 1766/1767 debuteaza clasele de poetica si retorica. Mai mult decât atât, se initiaza cursuri de filosofie,

desfasurate pâna în 1796, fiind invitati la noua catedra profesori cunoscuti, de talia lui Stefan Szablik, un competent fizician. Procesul didactic se perfectioneaza mereu si dotarile devin din ce în ce mai bune: în 1738 se întocmeste un proiect, neconcretizat, legat de ridicarea unui convict nobiliar; în 1755 tipografia îsi începe activitatea; în 1764 se inaugureaza o noua cladire; în 1776, o alta; între 1769-1778 se zideste biserica; fiul contelui înzestreaza gimnaziul cu o sala de spectacole etc. Largirea complexului scolar permite piaristilor ca sa organizeze noviciatul pentru ordin în localitate. În investitiile din ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea se angreneaza si Magistratul orasului, prin participarea la cheltuielile facute cu edificiile suplimentare si prin preluarea partiala a obligatiei salarizarii profesorilor si învatatorilor. Dupa 1777 sunt aplicate reglementarile prevazute în *Ratio Educationis*, schimbate în 1806, conform noului program elaborat de Comisia scolara maghiara. În aceasta forma, institutia de învatamânt va functiona pâna în 1851, când este retrogradata la nivel de gimnaziu inferior. Cf. Koczányi Ferenc, *A nagy-károlyi kath. Algymnasium történeti vázlata*, în *Anuar Carei*, 1854-1855, passim; Magyarász Imre, *Nagy-károlyi r. Kath. Gymnasium rövid története*, în *Anuar Carei*, 1876-1877; Hám József, *A nagykárolyi róm. Kath. Fögimnázium története 1727-1895*, în *Anuar Carei*, 1895-1896; Czirbusz Géza, *A kegyes-tanitórendiek vezetése alatt álló nagy-károlyi róm. kath. Fögimnázium története 1727-1895*, Nagy-Károly, 1896, passim; Bodnár György, *op. cit.*, p.344-345; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.178-182; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.21-27

319.Dupa informatiile oferite de Hám József, *op. cit.*, passim

320.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.355

321.Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol, I, p.196

322.*M.U.*. 1786, p.480,496

323.P. Honorati Novotny, *op. cit.*, vol. I, p.243-244

324.Kornis Gyula, *op. cit.*, vol. I, p.203

325.*A.S.U.*, *Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1

326.*T.G.*, 1826, nr.12, p.108,116; 1827, nr.4, p.106

327.*Anuarul Ordinului Piarist*, 1837, p.22,39-40; 1839, p.22,38-39; 1841, p.414; 1842, p.21,38-39; 1843, p.21-22,38-39; 1844, p.21-22,38-39; 1845, p.20-21,38-39; 1846, p.10-11,33-34; 1847, p.11,35-36; 1848, p.11,35-36; *Statisztikai jegyzetek*, în *N.T.*, 1837, partea a II-a, nr.25, p.398-400; *E.H.*, 1840, partea a II-a, nr.50, p.196; Aloysius Reesch de Lewald, *op. cit.*, p.1246; *T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11; Nagy Márton, *op. cit.*, p.35,42-43

328.Vezi Cseplö Péter, *op. cit.*, p.108; Kosáry Domokos, *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*, p.459

329.Cseplö Péter, *op. cit.*, p.108

330.Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.178-182

331.*A.S.S.*, mss. lat. 1533/1791

332.Ion M. Bota, *Contributii la istoria învatamântului românesc în nord-vestul Transilvaniei*, p.102

333.În fapt, evidentele pentru cea mai mare parte a veacului al XVIII-lea erau cumulate în doua registre, unul cu numele rectorilor, cancelarilor, profesorilor si elevilor existenti în scoala în perioada 1703-1772 si altul cu numele tinerilor din Convictul nobiliar, intitulat *Liber continens nomina et historias Convictorum Claudiopoli -anno 1703*. Ele au ajuns în fondul familial Thóroczkay si apoi în arhivele budapestane, fiind distruse, odata cu cladirea care le adapostea, în timpul revolutiei ungare din anul 1956. Partial, ele au fost valorificate de câtiva istorici maghiari, dar informatiile extrase din lucrarile lor nu permit reconstituirea structurii etnice si religioase a populatiei scolare. Vezi Biró Vencel, *A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és épitkezései a XVIII. században*, în *E.M.*, 1945, nr.1-2, p.5

334.La initiativa lui Stefan Báthory, Cristofor Báthory îi invita pe iezuiti la Cluj, în 1579, asezându-i într-o fosta abatie benedictina de pe domeniul Manasturului, actiune aprobata de Dieta de la Turda. În 1581, cei zece membri ai ordinului, sositi din Polonia sub conducerea lui Ioan Lelessi, sunt mutati în fosta manastire franciscana din cetate, pentru a deschide un gimnaziu, cu cinci, uneori cu sase clase (parva, principia, gramatica, sintaxa, poetica si retorica), si un Colegiu, initial cu doua facultati (filosofia si teologia),

la care se vor adauga, mult mai târziu, înca doua (dreptul si medicina). În 1583 sunt deja inaugurate Convictul nobiliar si Seminarul Sfântul Iosif, care se adauga Congregatiei Sfânta Maria, organizata chiar în primul an de activitate didactica. Cursurile superioare debuteaza cu 30 de studenti, scoala având, bineînteles, ca regulament de functionare cunoscutul program *Ratio Studiorum*. Studiile de filosofie se desfasurau pe parcursul a doi ani, iar cele teologice aveau un ciclu de patru ani. În opinia unor istorici, însusi nepotul episcopului ortodox al Transilvaniei s-a înscris în Seminarul iezuit. La sfârsitul secolului al XVI-lea si începutul veacului urmator, ordinul cade victima unor expulzari succesive: în 1588, Dieta de la Medias hotaraste alungarea lui; în 1695, Dieta de la Alba revine asupra deciziei; în 1603, în timpul asediului lui Moise Secuiul, iezuitii parasesc, din nou, cetatea Clujului; ei sunt rechemati, în acelasi an, de generalul Basta; în 1605, bunurile lor sunt confiscate; în 1607, pleaca înca odata; în 1615, li se permite sa ramâna în Manastur; în 1653, Gheorghe Rákoczy al II-lea stabileste alte interdictii etc. Pâna în 1693, când îsi recâstiga toate proprietatile, calugarii au fost constrânsi sa desfasoare o activitate didactica limitata si chiar sa functioneze ca preoti, pentru a-si putea asigura existenta. Din acest an însa, ei beneficiaza de sprijinul deplin al Curtii si al Episcopiei catolice, care se va reface, de asemenea, repede. Odata cu gimnaziul si cu Colegiul, se reconstituie atât Congregatia Sfânta Maria, cât si Seminarul Sfântul Iosif (Aporian sau Báthoryian) si Convictul nobiliar, cunoscut, mai târziu, sub numele de Convictul Terezian. Cu ajutorul donatiilor generoase (tezaurarul Apor fiind unul dintre cei care au contribuit substantial la bunastarea materiala a scolii), procesul didactic a evoluat într-o asemenea masura, încât Maria Tereza va include Clujul printre variantele proiectului esuat de înfiintare a unei universitati interconfesionale, catolice si protestante, în imperiu. Dizolvarea ordinului iezuit a bulversat, în mare masura, desfasurarea cursurilor. Profesorii ex-iezuiti sunt pastrati, temporar, la catedre, dar se aduc 14 profesori noi, pentru a recupera întârzierile provocate de restructurare; Seminarul teologic, cu 4 catedre, este mutat la Alba-Iulia, de unde nu va mai reveni decât o scurta perioada, între 1784-

1786, pentru a se transfera, ulterior, la Buda; canonicul Mihai Benkö este investit ca rector interimar pâna la reasezarea claselor; ia nastere facultatea de drept, cu 3 catedre, cu programe de drept roman, civil, penal, statal si imperial si cu profesori celebri, veniti pe parcurs (Ködi, Fortini, Winkler sau Dobokai); se pun bazele sectiei de medicina, la început cu un singur profesor (Iosif Laffer), dar îmbogatita, treptat, cu materii ca anatomia, chirurgia, obstetrica, medicina veterinara, chimia, fiziologia, biologia, patologia, farmacologia, oftalmologia si cu alti profesori (Eckstein, Fuhrmann, Incze si Molnar-Piuariu); creste numarul cadrelor de la cele trei catedre de filosofie, unde se mai preda si istorie (de catre Carol Koppi si Martin Bolla), matematica, fizica, chimie, geografie, mineralogie, botanica, logica, metafizica sau stiinte naturale; apar mereu catedre si domenii noi de studiu (finante, statistica, drept minier, economie internationala, administratie, agronomie, diplomatica); se fac constant dotari la salile de curs, la tipografie, la observator sau la biblioteca etc. Importanta acestei scoli este pusa în evidenta si de faptul ca, pâna în 1818, functia de director va reveni comitilor Clujului (Dionisie Bánffy, Gheorghe Bánffy, Ioan Csáki, Anton Józsika, Iosif Haller sau Ignatiu Kemény), asistati de rector. Institutia de învatamânt se afla sub tutela Comisiei ecleziastice, iar, mai apoi, a Comisiei scolare, programele remodelându-se, succesiv, în urma aplicarii regulamentelor *Ratio Educationis* si *Norma Regia*. Pentru ca teologia lipsea, centrul catolic de educatie de la Cluj nu putea fi echivalat cu o universitate, cele trei facultati ale sale conferindu-i, însa, rangul de academie (*Collegium Academicum*). Din 1776, Curtea cedeaza complexul scolar piaristilor, asa încât noul rector Stefan Pállya, cu ajutorul a 20 de membri ai ordinului, preia întregul inventar al bunurilor ce apartinusera iezuitilor clujeni. În 1778, în urma calatoriei efectuate la Viena, unde fusese convocat pentru a-si expune planurile de organizare a activitatii didactice si pentru a fi instruit în legatura cu normele metodologice impuse de autoritatea centrala, Pállya primeste si actul fundational al scolii remodelate. Reformele lui Iosif al II-lea în planul învatamântului vor avea efecte negative asupra institutiei piariste a Clujului, înscrisa pe o

panta descendenta dupa instaurarea rectorului Constantin Mulay în 1782. Depopularea claselor s-a datorat nu atât instituirii taxelor de studii, cât introducerii limbii germane ca limba de predare în 1784, desfiintarii Seminarului Sfântul Iosif, a Congregatiei Sfânta Maria si a Convictului Terezian în 1785 si retrogradarii Academiei la nivel de Liceu academic în 1786. În urma acestor dispozitii restrictive, cladirea ordinului piarist se goleste într-o asemenea masura, încât, în 1790, când Guberniul se muta de la Sibiu la Cluj, functionarii îsi vor gasi, cu usurinta, loc în incinta ei. Dupa moartea suveranului luminat, Convictul si Seminarul se refac, iar din 1819 se restaureaza si Congregatia Sfânta Maria, dar scoala nu-si mai depaseste statutul de Liceu academic, cu toate eforturile facute de urmatorii conducatori ai ordinului, Ladislau Keszthelyi, Martin Bolla si Ludovic Farkas. Cf. *Kimutatása a bölcsészeti és gymnasiumi tanári karnak 1777-töl 1850-ig*, în *Anuar catolic Cluj*, 1851-1852; *A kolozsvári kegyes tanitórendiek vezérlete alatt növekedett ifjúság száma 1777-1850*, în *Anuar catolic Cluj*, 1851-1852; *A tanintézet történetei*, în *Anuar catolic Cluj*, 1851-1852; Vass József, *Az erdélyi róm. katholikusok Fö-Tanintézete kolozsváratt*, în *Anuar catolic Cluj*, 6(1856/1857), p.3-23; Salzbauer János, *A kolozsvári kegyes-tanitórendi Társház és róm. kath. Föiskola évszázados történeti vázlata*, în *Anuar catolic Cluj*, 1876-1877, p.1-28; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, vol.III, Budapest, 1888; Márki Sándor, *A kolozsvári magyar királyi Ferenc-József-Tudomány-Egyetem története és statisztikája*, în *A.R.S.U.*, 1895-1896, fasc.2, p.17-22; Erdélyi Károly, *A kolozsvári r. kath. Fögymnasium története 1579-1898*, Kolozsvárt, 1898, p.85-95; Márki Sándor, *A m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem története 1872-1922*, Szeged, 1922, p.23-27; *A kolozsvári róm. kath. Fögymnázium Pázmány önképzökörének legutóbbi huszonöt éve 1888-1913*, Kolozsvár, 1913, passim; Ioan Lupas, *Câteva informatiuni privitoare la Vasile Moga si Gheorghe Lazar ca studenti în Cluj*, în *A.I.I.N.*, 2(1923); G. Bogdan-Duica, *Gheorghe Lazar*, Bucuresti, 1924; Valeriu Bologa, *Ioan Molnar-Piuariu, primul medic titrat român ca autor medical*, în *C.M.*, 1924, nr.5-6; Idem, *Date noua pentru biografia lui Ioan Molnar-Piuariu*, în *C.M.*, 1925, nr.3-4; György Lajos, *Öreg diák visszanéz*, p.18-38; Andrei Veress, *Ceva despre viata si activitatea doctorului Ioan Molnar-Piuariu si a fiului sau*, în *A.I.I.N.*, 3(!924-1926);

Bitay Árpád, *A kolozsvári róm. kath. Fögymnázium szerepe a román szellemi élet múltjában*, în *Jóbarát*, 1926, nr.15; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.154-156; Idem, *Universitatea Daciei Superioare*, Bucuresti, 1929, p.5; Idem, *Universitatea Daciei Superioare si problema Statului romano-catolic ardelean*, Cluj, 1931, p.4; Idem, *La a douazecea aniversare a Universitatii Daciei Superioare*, Cluj, 1939, p.13-16; Ioan Muslea, *Viata si activitatea doctorului Vasile Popp 1789-1842*, în *A.I.I.N.*, 5(!928-1930); Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.38-45; *Erdélyi Magyar Egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története*, Kolozsvár, 1941, p.92-127; Albu, *Istoria*, I, p.248; Biró Vencel, *A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és épitkezései a XVIII. században*, p.4-10; *Universitatea "V. Babes" Cluj - Studiu monografic*, Cluj, 1957, p.8; Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.245-253; Stefan Pascu, *Universitatea "Babes-Bolyai" din Cluj*, Cluj, 1972, p.9; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.359-361

335.În lucrarea sa *Gheorghe Lazar*, p.12/146, nota 1

336.Publicat în *S.U.B.B.*, 13(1968), fasc.1, p.45-58

337.Se pare ca Andrei Horváth, rector la Cluj din 1691, a marit spectaculos numarul elevilor români, înscriindu-se, astfel, în strategia politica de pregatire a momentului Unirii religioase. Istoricul I. Tóth-Zoltán, care apucase sa parcurga matricolele studiosilor înainte de distrugerea lor în 1956, semnaleaza prezenta la cursurile scolii catolice clujene a urmatoarelor personalitati românesti sau de origine româna: Ioan Patachi (viitor episcop unit), Petru Dobra (ajuns în functia de director fiscal al provinciei), Andrei Boer de Covesd (registrator si exactor al Cancelariei ardelene, candidat la pozitia de comite al Hunedoarei), Iosif Boer (exactor fiscal, membru al Dietei), Martin Pop (functionar al Cancelariei, agent vienez, candidat la postul de consilier gubernial), Inochentie Micu (episcop unit), Francisc Boer (membru al Dietei), Petru Sebessi, Stefan Boer (secretar gubernial), Gabriel Simon, Petru Pavel Aaron (episcop unit), David Sincai, Alexandru Bényei, Gheorghe Timandi (vicar), Teodor Mehesi (tatal lui Iosif Mehesi), Atanasie Rednic (episcop unit), Ladislau Dobra (membru al ordinului iezuit, profesor de dogmatica), Iosif Cotore (fratele lui Gheronte Cotore), Gheronte

Cotore (prelat), Grigore Maior (episcop unit), Daniel Mardsinai (functionar episcopal, din aceeasi familie cu Lazzarini), Petru Tohati, Petru Daianu, Ioan Aaron (nepotul lui Petru Pavel Aaron), Gabriel Szilvási (absolvent de teologie la Târnavia), Silvestru Caliani, Meletie Neagoe, Filotei László (profesori la Blaj), Dimitrie Caian, Ioan Sacadate (translator gubernial, ofiter în regimentul al II-lea de granita), Ioan Bob (episcop unit), Ioan Neagoe (agent greco-catolic vienez), Daniel Lazzarini (cunoscutul reformator al scolilor ortodoxe banatene), Petru Maior (protopop), Iosif Mehesi (functionar ai Cancelariei Aulice), Petru Mehesi (ofiter al regimentului al II-lea de granita, fratele lui Iosif), Teodor Mehesi (registrator, fratele lui Iosif), Ladislau Mehesi (cancelist gubernial, fratele lui Iosif), Stefan Koszta (cancelist, secretar, apoi consilier gubernial), Ioan Sincai (ofiter în regimentul al II-lea de granita, fratele lui Gheorghe Sincai), Gheorghe Sincai (director scolar), Aron Pop (cancelist gubernial), Iosif Molnar (fiul lui Molnar-Piuariu), Vasile Coloji, Vasile Moga, Ioan Lemeni, Gheorghe Lazar etc. (Vezi I. Tóth-Zoltán, I, passim; II, passim). Consideram ca, având în vedere carierele ulterioare ale celor care au studiat la Cluj în veacul al XVIII-lea, ar fi inutil orice comentariu despre rolul jucat de aceasta institutie de învatamânt în consolidarea elitelor românesti. Printre membrii ordinului iezuit de la Cluj, alaturi de Ladislau Dobra, mai existau si altii de origine româna sau care vadeau preocupari pentru istoria si cultura românilor, ca, spre exemplu, Andrei Ilia, Stefan Dörner, Stefan More, Antoniu Musca, Nicolae Musca, Stefan Duma, Mihail Lestian, Francisc Szúnyogh etc. (Cf. Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.65-75; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania*…, p.154-156; Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.162-164). Unii profesori de origine româna îsi pastreaza locul la catedre chiar si dupa desfiintarea ordinului iezuit. Astfel, în 1774, clasa de sintaxa era coordonata de Gheorghe Jurj (Jurjici), logica si metafizica erau predate de Mihai Buruiana (Buruján) si istoria bisericii de Iosif Voicu (Vojkul). Ei continua sa activeze si dupa preluarea scolii de catre piaristi, în 1777 facând parte din rândul celor 5 profesori de teologie. Dupa cum bine se stie, în 1791, Molnar-Piuariu vine în scoala ca profesor la sectia de medicina, iar

printre cei care s-au remarcat datorita donatiilor bogate, facute bibliotecii în a doua jumatate a veacului al XVIII-lea, s-a numarat si ex-iezuitul de origine româna Emeric Boer (cf. Jakab Elek, *op. cit.*, vol. III, p.336-337; Salzbauer János, *op. cit.*, p.40)
338.*B.A.C.*, *Fond manuscrise catolice*, registrul nr. 49/a-b, passim
339.*A.S.U.*, *Fond R-305 -Iskolai, tanintézeti iratok*, pachet 1
340.Tonk Sándor, *Intelectualitatea româna si Liceul piaristilor din Cluj*, p.54-55
341.*Ibidem*
342.Calculele s-au efectuat pe baza evidentelor existente la *A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic Cluj*, registrul nr.6 -*Matricole scolare*
343.Informatii extrase din lucrarile lui Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.41-43; Hets I. Aurelian, *op. cit.*, p.17-20,35,39-43; Biró Vencel, *A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és épitkezései a XVIII. században*, p.5; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.359
344.Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.43-44
345.*A.S.U.*, *Fond R-305 -Iskolai, tanintézeti iratok*, pachet 1
346.Biró Vencel, *A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és épitkezései a XVIII. században*, p.7; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.359
347.Erdélyi Károly, *op. cit.*,p.65-66; Boga Alajos, *op. cit.*, p.38
348.*Nomina in arena literaria Victorum qui in Alma et Regio -Principali Soc. Jesu Universitate Claudiopolitana Anno M.D.CC.LXXI. Munificentia Reverendissimi Domini, Domini Josephi Salamon Praepositi S. Pauli de Monostor, Cathedr. Eccl. M. Varadinens. Canonici, Archi-Diaconi de Békes Praemus. donati sunt, & qui his proxime accesserunt.*, publicata de Hodor Károly, în *E.M.*, 8(1881), nr.6, p.188-192
349.Jakab Elek, *op. cit.*, vol.III, p.336-337; Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.84
350.Jakab Elek, *op. cit.*, vol.III, p.344
351.Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.115
352,Vass József, *op. cit.*, p.17
353.Jakab Elek, *op. cit.*, vol.III, p.344
354.Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.133; Salzbauer János, *op. cit.*, p.21-28
355.*Ibidem*; Jakab Elek, *op. cit.*, vol.III, p.426

356.Jakab Elek, *op. cit.*, vol.III, p.426-429; Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.133; György Lajos, *Öreg diák visszanéz*, p.36; *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p.235
357.Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.115
358.*A.S.U., Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1
359.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.65
360.Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.133
361.*Ibidem*, p.94
362.G. Bogdan-Duica, *Gheorghe Lazar*, p.11-12; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.293
363.Johann Michael Ballmann, *op. cit.*, p.105-106
364.Albu, *Istoria*, II, p.122-123
365.*B.A.C., Fond manuscrise românesti*, mss.684
366.Cf. *Summa Praeceptorum Studium Chirurgiae -1793*, publicata de Augustin Santai, în volumul sau *Contributiuni la istoricul practicei si învatarii mositului în Transilvania*, Cluj, 1927, p.18-19
367.Maizner János, *A kolozsvári orvos-sebészi Tanintézet történeti vázlata 1775-1872*, Kolozsvárt, 1890, p.4-5
368.A. Culcer, *Ioan Piuariu-Molnar, primul profesor medic român 1749-1815*, în *C.M.*, 38(1966), nr.2-3, p.320-322
369.Vezi *Anuarul Ordinului Piarist*, 1837, p.29-31,39-40; 1839, p.29-31,38-39; 1841, p.414; 1842, p.29-30,38-39; 1843, p.30-31,38-39; 1844, p.30-31,38-39; 1845, p.29-30,38-39; 1846, p.13,33-34; 1847, p.13-14,35-36; 1848, p.13-14,35-36; *Statisztikai jegyzetek*, în *N.T.*, 1837, partea a II-a, nr.25, p.398-400; *E.H.*, 1840, partea a II-a, nr.50, p.196; Aloysius Reesch de Lewald, *op. cit.*, p.1246; Nagy Márton, *op. cit.*, p.37,42-43
370.*Ibidem*
371.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11
372.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.353,357
373.György Lajos, *Öreg diák visszanéz*, p.39 si urm.
374.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.78
375.Salzbauer János, *op. cit.*, p.29 si urm.
376.*Anuarul Ordinului Piarist*, nr. cit., loc. cit.

377.Ea s-a constituit pe bazele scolii sasesti existente în cetate înca de dinainte de anul 1545. Din 1526 se folosea si limba maghiara ca limba de predare, iar, dupa extinderea Reformei religioase, cladirea va fi preluata, treptat, de unitarieni. În 1557, protestantii îsi deschid propriile clase medii în edificiul fostei manastiri dominicane si, din 1640, reformatii se muta în incinta complexului scolar care apartinuse iezuitilor, dupa ce, în prealabil, a fost preluata si biserica lor. În secolul al XVII-lea, activitatea pedagogica s-a dezvoltat continuu pe baza unor donatii generoase (cu precadere din partea principilor Gabriel Bethlen si Gheorghe Rákóczy I), astfel încât aici si-au desfasurat activitatea profesori de mare valoare, de talia lui Apáczai Csere János, vreme îndelungata director al Colegiului. În conditiile prozelitismului catolic, corpul didactic s-a straduit sa-si mentina autonomia în raport cu institutiile statului, elaborând, din 1718, mai multe proiecte de refacere a programelor de studiu, supuse aprobarii Consistoriului. În 1747 ia fiinta o comisie spre a îndeplini obiectivele restructurarii procesului educational, iar, în 1761, competentii profesori ai claselor superioare sunt consultati de catre Curte, pentru a formula propuneri legate de constituirea unei universitati protestante în imperiu. Cu toate ca plângerile dascalilor si studiosilor împotriva interdictiei de a se frecventa universitatile straine nu s-au bucurat de întelegere, scoala a ramas înca puternica la jumatatea veacului al XVIII-lea. În 1762, raportul contelui Lázár János catre Consistoriu releva ca activitatea pedagogica era sustinuta de 4 profesori (teologie, umana, filosofie si drept), a caror existenta se asigura din veniturile domeniului Feleac (stapânit în comun cu Colegiul Aiudului), din exploatarea câtorva sate din comitatele Cluj si Turda si din alocarea unor fonduri de la Camera, prin bunavointa unor functionari reformati. Respectivele resurse acopereau, de asemenea, cheltuielile facute cu stipendiile studiosilor sau cu întretinerea tipografiei, a bibliotecii si a celor doua brutarii. Colegiul mai detinea în proprietate o gradina întinsa, situata deasupra cimitirului cetatii, iar alaturi de profesori, functionau 3 preoti, un diacon, 2 cantori, 2 servitori, un clopotar, un casier, un ceasornicar, un administrator al incintei de învatamânt si un administrator al

domeniilor scolare. Intentia arhiepiscopului de Strigoniu, Barkóczy, de a retrograda toate scolile protestante din Ungaria la nivel gimnazial inferior (doar cu clase de gramatica) a stârnit spaima si în rândurile reformatilor ardeleni, initiatori ai unor ample memorii menite sa contracareze strategia catolica. Împrejurarile dovedindu-se vitrege, Consistoriul a cerut de urgenta profesorilor de la Cluj, Aiud si Târgu-Mures sa schiteze un program unitar de studiu, doleanta îndeplinita de *Litteraria Commissio*, întrunita la Târgu-Mures, în 1769. La documentul intitulat *Docendi et discendi methodus* a contribuit substantial si profesorul clujean Pataki Sámuel. Rod al unei gândiri colective, actul cumula principii pedagogice moderne, caracterizându-se prin flexibilitate si un grad înalt de adaptabilitate. El a constituit un pilon important al rezistentei împotriva imixtiunii statului, actiune coordonata de Consistoriu si de conducerile colegiilor reformate de traditie. Aplicarea regulamentelor scolare *Ratio Educationis* si *Norma Regia* a atras dupa sine mobilizarea maxima a Consistoriului pentru apararea autonomiei si a fundatiilor proprii. Frecventa protestelor reformate îl determina pe Iosif al II-lea, care nu a renuntat la planul uniformizarii depline, sa ia decizia constituirii unei Comisii mixte, alcatuita din reprezentantii celor 4 religii recepte, reuniti la Sibiu, în 1784, cu scopul de a ajunge la o hotarâre comuna privind restructurarea scolilor. Dezbaterile taraganate si sterile au permis protestantilor sa prelungeasca un avantajos status-quo si sa continue aplicarea programelor de studiu specifice. Astfel, documentul *Docendi et discendi methodus* ramâne în vigoare, îmbunatatit de Consistoriu în pofida opozitiei Comisiei scolare a provinciei, iar din *Norma Regia* nu sunt preluate decât câteva prevederi nesemnificative. Totusi, autoritatile reusesc sa impuna deschiderea unei clase germane la Cluj, în 1780, dar masura nu afecteaza prea mult procesul educational, pentru ca, în Colegiu, limba germana se studia sistematic deja din 1761. În 1791, în plina epoca restaurativa, Consistoriul reevalueaza scoala si fundatiile ei, în speranta ca institutia de învatamânt îsi va completa patrimoniul stirbit în deceniile anterioare. Pentru a evita alte interventii ale statului, la Cluj se întruneste o noua *Litteraria Commissio* reformata, care va actualiza

programa unitara anterioara. Initiativa va permite scolilor de aceasta religie sa eludeze, în continuare, regulamentele de studii elaborate de catre autoritati, inclusiv noua *Ratio Educationis* din 1806. Autonomia nu a asigurat, însa, o dezvoltare pe masura asteptarilor. Nici la sfârsitul secolului al XVIII-lea si începutul veacului urmator, mai vechiul proiect reformat, legat de întemeierea unor scoli superioare de teologie, administratie si medicina, nu s-a concretizat. Cf. Fekete Mihály, *Kolozsvári ref. Fötanoda története 1545-töl a XIX. sz. I-sö feléig*, în *Anuar reformat Cluj*, 1875; Idem, *A kolozsvári ev. ref. Tanoda régibb és legújabb története*, Kolozsvár, 1876, passim; Szabó Samuel, *A kolozsvári ev. ref, Fötanoda régibb és legújabb története*, în *Anuar reformat Cluj*, 1876; Török István, *Részletek és adatok a kolozsvári ev. ref. Collegium XVIII. száz évi történetéböl*, loc. cit.; Idem, *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*, vol.I-III, Kolozsvár, 1905, passim

378.Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, vol.III, Budapest-Szeged, 1971, p.334-349

379.*Ibidem*

380.Török István, *A kolozsvári Collegium tanulóinak névsora*, în *Anuar reformat Cluj*, 1905-1906, p.1-94

381.Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, loc. cit.

382.Török István, *A kolozsvári Collegium tanulóinak névsora*, p.1-94

383.Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, loc. cit.

384.Török István, *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*, vol.I-III, passim

385.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

386.Odata cu reîntoarcerea lui Heltai Gáspár de la Wittenberg, în 1544, soseste în localitate si colegul sau Vizaknai, numit rector al scolii orasenesti care, treptat, se transforma din institutie de învatamânt catolica în una luterana. Aici îsi va începe studiile cunoscutul reformator Dávid Ferenc, plecat apoi în strainatate pentru a-si desavârsi pregatirea. În 1557, scoala este ridicata la rang de gimnaziu prin hotarâre dietala, continuând sa se afle, deocamdata,

în mâinile luteranilor. Din 1563-1564, prin desemnarea lui Heltai ca rector, calvinii îsi impun controlul asupra claselor, situatie care nu va dura multa vreme, pentru ca profesorii de aici se angajeaza în disputele de natura dogmatica ce bântuiau cetatea, intrând, astfel, în conflict cu Dávid Ferenc, ajuns, nu demult, episcop protestant al Ardealului. El va înlatura ultimii rectori calvini ai scolii în 1566-1568, introducând institutia sub propria tutela, iar, în eforturile sale de a promova religia unitariana, va beneficia de ajutorul lui Heltai, care a renuntat, din 1569, la calvinism. Cu o singura sincopa, determinata de persecutiile generalului Basta, învatamântul unitarian s-a dezvoltat constant pâna în timpul lui Gabriel Bethlen, cel care va desparti clasele unitariene de clasele calvine, acordând reformatilor un alt edificiu si avantajându-i în permanenta. Fara a fi oprimati, unitarienilor nu li se acorda, totusi, atentia cuvenita, situatie care se va pastra si sub domniile principilor Rákóczy, când ei pierd teren în fata reformatilor. Comunitatea unitariana se va consolida în 1658 prin asezarea câtorva zeci de familii, refugiate din Polonia ca urmare a presiunilor catolice, în preajma Clujului. Adevaratul dezastru se va prefigura, însa, odata cu instaurarea regimului habsburgic. Dupa 1691, unitarienii pierd vechea scoala din cetate si mai multe domenii, despagubite global de catre Curte cu derizoria suma de 5ooo de florini, iar, la scurta vreme dupa ce si-au organizat o noua institutie de învatamânt, ca urmare a participarii lor la razboiul curutilor, imperiul îi va pedepsi din nou, supunându-i interdictiilor si confiscarilor. În 1718 li se rapeste si modesta cladire scolara care le-a mai ramas, asa încât cursurile se reiau greu, în 1720, în câteva edificii daruite de biserica. Daca în 1703 la studii se mai înregistrasera 80 de elevi, acum, în 1720, clasele superioare nu mai aveau decât 9 studenti la filosofie si 6 elevi la retorica, numarul total de studiosi fiind de 45. Cu toate restrictiile ulterioare fixate de autoritati, s-a reintrat, treptat, pe un fagas evolutiv, iar din 1780 s-au efectuat chiar restaurari ale complexului scolar. Profesorii unitarieni s-au implicat si ei în actiunile protestatare -initiate, în mare parte, de reformati- împotriva instaurarii controlului de stat în învatamânt si împotriva programelor de studiu impuse de comisiile scolare ale Curtii sau ale provinciei. Ei

nu au avut însa abilitatea de a-si restructura scolile si cursurile la nivelul la care au facut-o reformatii, ceea ce nu înseamna ca nu si-au prezervat o autonomie destul de larga. Colegiul unitarian cuprindea în veacul al XVIII-lea trei cicluri de învatamânt: cel trivial (cu clasele elementare de *syllabisantes* si *legentes*), cel clasic sau gimnazial (cu clasele de declinisti sau comparatisti, conjugisti, sintaxisti, etimologisti, poeti si retori) si cel public sau academic (cu doua clase de filosofie, novicii si veteranii). Din 1787, ciclul superior se suplimenteaza cu a treia clasa de filosofie, iar din 1794, cu a patra. Nu au fost rare cazurile în care la catedrele de aici au fost invitati în secolul al XVIII-lea profesori din spatiul german. Cf. Kozma Ferenc, *A kolozsvári unitárius Collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének múltja*, Kolozsvár, 1867, passim; Benczédi Gergely, *A kolozsvári unitárius Collegium vázlatos története*, în *Anuar unitarian Cluj*, 1900-1901, p.3-76; Gál Kelemen, *op. cit.*, vol. II, p.3-508

387.Gál Kelemen, *op. cit.*, vol.II, p.508

388.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

389.Benczédi Gergely, *A kolozsvári unitárius Collegium vázlatos története*, p.33-76

390.Gál Kelemen, *op. cit*,, vol.II, p.122

391.Ideea înfiintarii unui gimnaziu la Cristur apare deja din 1712, în corespondenta dintre Consistoriu si conducerea Colegiului unitarian din Cluj. În anul amintit, profesorii clujeni propun extinderea retelei unitariene de învatamânt, prin ridicarea unor scoli medii la Cristur, în scaunul Mures si pe Târnave. Dificultatile materiale ale bisericii unitariene, accentuate de politica restrictionista a Vienei, nu au permis împlinirea proiectului. În 1783, noi cereri sunt adresate Consistoriului în acest sens, subliniindu-se necesitatea stringenta a largirii unor scoli parohiale mai importante, prin extinderea lor cu clase medii de gramatica, poetica si retorica. Dând curs doleantelor, adunarea generala a Statului unitarian -întrunita la Târgu Mures, în 1793, sub conducerea lui Petricevici Horváth Ferencz- hotaraste constituirea grabnica a gimnaziului de la Cristuru Secuiesc, pe un teren cedat de parohia unitariana. Pentru concretizarea eficienta a

planului, sinodul de la Homorod decide ca însusi Petricevici sa fie numit curator al constructiilor aflate sub atenta supraveghere a Consistoriului clujean. Desi piatra de temelie a noii scoli de-abia fusese pusa, în câteva cladiri modeste, mai vechi, cursurile medii demareaza în acelasi an 1793. Lucrarile de la noul edificiu se desfasoara greu, în paralel cu activitatea didactica, si se taraganeaza pe parcursul a câtiva ani, pentru ca fondurile disponibile erau insuficiente si trebuiau facute noi colecte. În 1796, când Szabó Samuel este desemnat ca rector si se elaboreaza regulamentele scolii, salile de clasa înca nu se finalizasera. În 1797, rectorul primeste de la Consistoriu ordinul ca, pe lânga ciclul mediu, sa initieze si cursuri de filosofie, dar, pâna în 1800, el nu reusise înca sa îndeplineasca aceasta solicitare, ciclul încheindu-se cu clasele de poetica si retorica. Din anul scolar 1800/1801 sunt însa trimisi 4 studenti de la Turda si Cluj pentru a completa ciclul superior. Din 1796, scoala avea un casier (Pállfy Dénes) si un administrator propriu, în persoana lui Pállfy Péter, obligat sa înainteze, semestrial, rapoarte despre starea materiala a institutiei de învatamânt. Cf. Kovács István, *A székely keresztúri unitárius Iskola története*, Odorhei, 1872, passim; Nagyajtai Kovács István, *A székely keresztúri unitárius Iskola története*, Odorhei, 1872, passim; Sándor János, *A székely-keresztúri unitárius Gimnázium története*, Székelykeresztur, 1896, p.2-43; Gálfalvi Samu, *Száz negyven év. Vissza pillantás a székely keresztúri unitárius Gimnázium 140 éves múltjára, tekintettel Fögimnáziummá történt fejlesztésére*, Odorheiu, 1934, p.1-72

392.Sándor János, *op. cit.*, p.212-213

393.*Ibidem*, date reluate si de Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.353

394.Sándor János, *op. cit.*, p.212

395.Asezarea a avut înca din secolele XIII-XIV un învatamânt parohial si manastiresc, pe baza caruia s-a constituit si scoala oraseneasca de sub autoritatea Magistratului. Primul dascal este atestat în 1489, iar, între 1492-1517, printre altii, zece localnici plecasera la studii la Cracovia si doi la Viena. Treptat, institutia de învatamânt de aici devine unitariana, cu rectori absolventi de colegiu,

repartizati de la Cluj, care beneficiau de o consistenta sustinere din partea nobilimii din zona. Devastata de trupele generalului Basta, ea se reface prin donatiile principelui Gabriel Bethlen, dar este trecuta sub controlul parohiei reformate, transformându-se în scoala-particula a Colegiului reformat din Cluj care îi desemneaza, de acum, rectorii. Activitatea didactica era de buna calitate, printre coordonatorii scolii numarându-se, în 1638, chiar si un absolvent al cursurilor Universitatii de la Leyda. În conditiile crizei traversate de institutiile de învatamânt protestante dupa instaurarea regimului habsburgic, Magistratul a fost nevoit sa-si sporeasca eforturile pentru a putea mentine clasele înfiintate anterior. În pofida dificultatilor întâmpinate, numarul de fundatii a crescut, fundatia constituita de Gabriel Bethlen s-a consolidat si s-a reusit asigurarea veniturilor necesare pentru întretinerea profesorilor si elevilor. Pentru ca numarul de elevi era redus, ei se organizasera în grupe, nu în clase (initiensii, declinistii, comparatistii, conjugistii, gramatistii, sintaxistii, etimologistii si cei de la poetica). Ca în toate scolile protestante, tinerii din clasele mari îndrumau pregatirea claselor inferioare. Din 1783, prin ordinul ferm al Consistoriului, nu puteau dobândi calitatea de învatatori decât absolventii grupei de poetica. În clasele mici predarea se facea în limba maghiara, iar în cele mari, în limba latina, cu exceptia perioadei de câtiva ani de germanizare intensiva, impusa de Iosif al II-lea. Autonomia relativa s-a pastrat si în epoca reformista, programele de studiu au fost cele elaborate de Colegiul reformat clujean, iar calitatea învatamântului se controla periodic printr-un inspector trimis de Consistoriu. Vezi Debreczeni István, *Adatok a dési év. ref. Fiúiskola történetéhez*, Dées, 1901, p.1-46; Körösy György - Lukinich Imre, *A középfokú oktatás múltja és jelene Désen*, în *Anuar Dej*, 10(1906-1907), p.3-42; Herepei János, *A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanitói*, în *E.T.F.*, 1941, nr.130, p.4-22

396.Matricola, intitulata *Nomina Studiosorum*, a fost publicata ca anexa a *Anuarului Dej*, pe anul scolar 1904-1905.

397.Herepei János, *A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanitói*, p.22

398.Körösy György-Lukinich Imre, *op. cit.*, loc. cit.
399.*Ibidem*
400.În lucrarea sa *Istoria*, II, p.202
401.Armenii apar ca taxalisti ai domeniului fiscal Dumbraveni pe la 1685, dobândind, treptat, privilegii cetatenesti. În timpul lui Carol al III-lea, asezarea primeste denumirea de Elisabethopol, având oarecare autonomie si calitate de târg, iar din 1733 se interzic colonizarile altor etnii în zona. În 1785, printr-o colecta publica la care au participat câteva mii de localnici, ei reusesc sa rascumpere domeniul la Tezaurariat si sa devina proprietari cu drepturi depline. Prima biserica parohiala dateaza din 1723-1725 si în jurul anului 1731 se constituie o scoala calugareasca, trecuta apoi sub controlul parohiei. De la jumatatea secolului, în clase încep sa activeze si învatatori maghiari. Pe parcurs, calugarii se retrag în manastire, continuând sa predea limba latina si religia, iar în scoala oraseneasca se înfiinteaza o clasa germana. Initiativa de ridicare a unui gimnaziu apartine protopopului Ioan Kápdebó, care în 1811 doneaza 1765 de florini pentru largirea edificiului ce adapostea clasele primare cu un corp de cladire necesar ciclului mediu. Suma era insuficienta, asa încât tinerii mai avuti apeleaza la învatatorul Ioan Pop, viitor profesor la gimnaziul catolic din Brasov, pentru a-si pregati examenele de admitere în alte scoli medii de provincie. Între 1823-1829, functionarul magistratual Simion Markovici face o noua încercare de a închega un fond de constructie, dar suma se va completa numai în 1841-1842, prin cei 15.000 de florini daruiti de Alexandru Rafael, un armean înstarit, posesor al unei averi impresionante, sporite în posesiunile engleze din India, pe baza careia si-a câstigat titlul de cavaler britanic. Cursurile încep în 1843, când, în sfârsit, soseste aprobarea guberniala. Cf. László Dávid, *Az erzsébetvárosi róm. kath. Raphaeli Gymnasium rövid története*, în *Anuar Dumbraveni*, 1891-1892, p.3-14; Mayer György, *Az erzsébetvárosi állami Gymnasium története*, în *Anuar Dumbraveni*, 1894-1895, p.3-54; Albu, *Istoria*, II, p.202-203
402.Albu, *Istoria*, II, p.203
403.*Ibidem*, p.193

404.În fapt, în Gheorgheni se constituise la 1764 o simpla scoala elementara. Pentru ca era anul în care avusesera loc tragicele evenimente de la Siculeni si pentru ca ordinul de întemeiere fusese emis de catre Comandamentul regimentului graniceresc, reperele educationale se vor îndeparta de cele existente în scolile nationale primare maghiare, obiectivul prioritar reprezentându-l acela al formarii tinerilor graniceri în spiritul germanizarii. Fara a avea anvergura Institutelor militare de la Nasaud sau de la Sînmartin-Ciuc spre exemplu, aceasta institutie de învatamânt era comparabila ca structura de organizare si functionare cu scolile granicerești de la Orlat, Panciova sau Biserica Alba. Până în 1849, ea s-a aflat sub controlul Comandamentului graniceresc, iar din 1842-1843, i s-a atasat un gimnaziu inferior, cu cele trei binecunoscute clase gramaticale. De regula, absolventii merituosi își continuau studiile la Institutul militar din Sînmartin-Ciuc. Vezi Kuncz Kornél, *A gyergyószentmiklósi polgári iskola története*, în *Anuar Gheorgheni*, 1894-1895, p.1-2

405.Albu, *Istoria*, II, p.193

406.În anul amintit, în adunarea comitatensa, vicecomitele Carasului, Balaj Petrovici, si-a exprimat îngrijorarea privind starea sanatatii calugarului minorit Richard Weber, cel care, în calitate de preceptor, asigura de cinci ani pregatirea copiilor înstariti, dornici de a se prezenta la examenele gimnaziilor de la Timisoara, Arad sau Szeged. În aceasta situatie si pentru ca în tinuturile învecinate nu exista nici macar un singur gimnaziu inferior, s-a decis constituirea unei fundatii necesare întemeierii claselor de gramatica. Se alocau proiectului 10.000 de florini din fondul insurectional nobiliar, 3600 de florini achitati pe loc în sedinta comitatensa si alte câteva sume mai mici, provenind din donatii. Atât episcopiile catolice cât si cele ortodoxe din zona au sustinut acest plan, asa încât aprobarea Consiliului locumtenential a sosit repede. Cf. Billmann Márton, *A lugosi kath. Fögymnasium történeti vázlata*, în *Anuar Lugoj*, 1876-1877, p.3-6; Rettegi Károly, *A lugosi állami Fögymnasium története*, în *Anuar Lugoj*, 1894-1895, p.3-4

407.Rettegi Károly, *op. cit.*, loc. cit.

408.Interesant este faptul ca rectorul apare mentionat în anul 1414, cu mult înainte de prima atestare documentara a scolii în sine, prezenta în protocoalele Magistratului de-abia la finele secolului al XVI-lea. Chiar daca nu exista dovezi certe, se poate presupune ca gimnaziul s-a deschis cândva dupa Reforma religioasa. Din secolul al XVII-lea, informatiile sunt mai clare si se refera inclusiv la materiile predate, structura programelor reflectând un învatamânt axat pe studiul limbii latine, ca în toate scolile medii si superioare ale epocii. Personalul didactic, alcatuit din rector, lector si colaboratori de mai multe grade, se afla sub controlul parohului local, iar clasele erau conduse de prefecti si secretari desemnati dintre elevii cu rezultate bune la învatatura. Populatia scolara era alcatuita din asa-numitii *studiosi*, mai târziu, *togati* (termeni folositi pentru cei ce proveneau de la tara si se pregateau în vederea carierelor de preoti sau învatatori) si din *adolescentes* (cei din mediul urban, cu dorinta de a-si continua studiile la nivel academic si universitar). Desi salariile cadrelor didactice, asigurate de biserica si compensate, deseori, de comunitate, erau mici, în 1713 s-au facut investitii pentru marirea edificiului scolar si pentru suplimentarea claselor. Treptat, se ajunge la o structura alcatuita din rector, prorector, doi lectori si cinci colaboratori. În anul 1762 se introduc noile regulamente care se refera nu numai la programa cursurilor si la normele de comportament, ci si la modalitatile de desemnare a profesorilor, la salarizarea, la drepturile si la obligatiile lor. Periodic, un inspector luteran avea sarcina de a controla calitatea procesului educational. Problemele disciplinare erau tratate cu severitate maxima, din acest punct de vedere, gimnaziul numarându-se printre cele mai riguroase scoli din reteaua de învatamânt luterana. Vezi Gustaw Fr. Schuller, *Geschichte der evangelischen Gymnasiums A.B. in Mediasch*, Hermannstadt, 1896, p.5-35

409.*Ibidem*, p.29

410.Albu, *Istoria*, II, p.197

411.În 1736, ordinul piarist reuseste sa achizitioneze o cladire în localitate, cu intentia de a deschide o scoala de nivel mediu. Datorita ostilitatii populatiei orasului, calugarii nu se vor instala în resedinta

renovata decât în 1741, inaugurând imediat clasele gimnaziale. Desi, cu timpul, reticenta orasenilor fata de ei dispare, în 1747 Magistratul a refuzat sa le permita cumpararea unor terenuri suplimentare pe teritoriul jurisdictiei sale. Fara a avea sprijin, piaristii se întorc în resedinta lor initiala de la Bistrita, reunindu-se cu membrii de acolo ai ordinului, care ramasesera în cetate pentru a administra gimnaziul catolic. Dupa ce Curtea a evaluat variantele functionarii unui unic gimnaziu la Bistrita sau la Medias, dispozitia lui Iosif al II-lea din 1789 opteaza pentru solutia Bistritei, transferând în aceasta asezare si clasele piariste de la Medias. În 1794, ordinul va vinde manastirea din Medias, neintentionând sa mai reia cursurile întrerupte în urma cu cinci ani. Vezi Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.35-38

412.*Ibidem*

413.Bitay Árpád, *Micu-Klein Ince, balázsfalvi püspök viszonya az erdélyi katholikus tényezökhöz*, în *Vasárnap*, 1924, p.2

414.Albu, *Istoria*, II, p.198

415.În districtul Nasaudului, înca dinainte de militarizare, în pofida sicanelor permanente ale Magistratului bistritean, învatamântul românesc avea un statut mai bun decât în alte parti ale provinciei, desigur, el situându-se departe de parametrii normali de organizare. În 1750, cele 23 de sate ale protopopiatului nasaudean aveau toate învatatori, 15 dintre ei fiind calugari sau fii de preoti. Numarul dascalilor a crescut constant: în 1754 -25; în 1755 -27; în 1761 -30, pentru ca în 1766 sa se revina la 25. La scurta vreme dupa militarizare, în 1770-1771, Comandamentul regimentului întocmeste deja un proiect privind înfiintarea unui gimnaziu, dar nu se reuseste decât întemeierea, în prelungirea scolii triviale, a unei scoli primare principale (*Oberschule*), initial cu doua clase, în care, pe lânga religie, limba româna si limba latina, se mai preda si limba germana, aritmetica etc. În 1784, scoala principala se transforma în scoala de norma cu 3 clase si, în paralel cu ea, se deschide Institutul militar (*Militärerziehungshaus*) pentru pregatirea cadrelor necesare regimentului. Elevii acestui institut erau, în acelasi timp, si elevi ai scolii normale. Centrul militar de educatie nu poate fi echivalat cu nivelul unui gimnaziu, nici macar inferior, însa, prin predarea atenta

si exigenta a limbii germane, el se situa peste cota scolilor primare triviale, orasenesti, principale sau chiar normale. Fiilor granicerilor li se interzice continuarea studiilor în alte scoli fara aprobarea Comandamentului, în timp ce copiii civililor (asa-zisii provincialisti) aveau dreptul de a se înscrie, ulterior, la orice gimnaziu. În ceea ce priveste organizarea ciclului de învatamânt, de pe bancile scolii triviale, elevii erau primiti în Institut si în scoala normala, unde, în cele trei clase, cursurile preparandiale erau asigurate de acelasi învatator, iar pentru pregatirea specifica era desemnat câte un dascal la fiecare clasa. Directorul verifica atât calitatea cursurilor de norma, în predarea carora se implica personal alaturi de învatatorul-preparand, cât si modul în care se efectua instruirea militara, iar prioritara ca materie de studiu era, bineînteles, limba germana. Astfel, corpul didactic avea urmatoarea structura: un director, trei dascali, un învatator-preparand si un preot (de regula, parohul localitatii sau capelanul regimentului). Învatatorul scolii triviale nu era inclus în personalul Institutului militar sau al scolii normale. Anual, se acceptau în jur de 50 de tineri la pregatire, cele trei clase având aproximativ aceeasi capacitate. În secolul al XVIII-lea, functia de director era ocupata de un german (Ioannes Scheidl, spre exemplu), dar, treptat, vor fi numiti si directori români. Unul dintre ei, Nestor Istrate, fost elev, preparand si profesor al scolii, deosebit de preocupat de soarta activitatii didactice de aici pe care ajunsese sa o coordoneze, a obtinut în 1824, cu ajutorul lui Ioan Marian, acceptul de a înfiinta si o a patra clasa a scolii normale. Cf. Virgil Sotropa, Nicolae Draganu, *Istoria scoalelor nasaudene*, passim; Virgil Sotropa, *Contributii la istoria scoalelor nasaudene*, în *A.S.*, 11(1929), p.1-22; Albu, *Istoria*, I, p.221; Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, p.41-42; *A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic Cluj*, dosar nr.5

416.Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, p.41-42

417.Ajunse aici întâmplator, probabil odata cu mutarea functionarilor guberniali în sediul ordinului piarist din Cluj, în 1790.

418.*A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic Cluj*, dosar nr.5

419.Numarul elevilor Institutului militar nu figureaza în rapoarte, dar istoricii scolilor nasaudene apreciaza ca el se situa în jurul cifrei de 50 de tineri, anual.
420.*A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic Cluj*, dosar nr.5
421.Albu, *Istoria*, I, p.221
422.Virgil Sotropa, Nicolae Draganu, *Istoria scoalelor nasaudene*, p.62
423.*Ibidem*, p.14,61
424.Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualitatii române din Transilvania*, p.42
425.*V.B.*, nr.85, p.509-513
426.Întemeietorul claselor medii, atasate mai vechii scoli elementare din localitate, a fost contele Ioan Bethlen, nepotul principelui Gabriel Bethlen, el donând, în 1670, 1000 de galbeni pentru constructia unor sali de clasa suplimentare. Se concretiza, astfel, partial si destul de târziu, proiectul lui Gheorghe Rákóczy I din 1637 de a ridica gimnazii reformate la Târgu Secuiesc, Sfântu Gheorghe, Odorhei si Hateg. În 1671, Mihai Apafi I confirma initiativa lui Ioan Bethlen, alocând, totodata, sume consistente necesare finalizarii obiectivului scolar. În acelasi an sunt deja elaborate regulamentele institutiei de învatamânt, cu titlul *Canones scholae udvarhelyianae*, perfectionate, treptat, dupa modelul regulamentelor de la Aiud. Grabnica deschidere a cursurilor se datoreaza si superintendentului reformat Kovásznai, care a sustinut pe deplin aplicarea planului lui Bethlen. Initial, ciclul mediu avea doar patru clase (etimologia, sintaxa, poetica si retorica), aflate sub conducerea câte unui preceptor, subordonat, la rândul lui, rectorului. Peste un deceniu se mai organizeaza doua clase inferioare (parva si rudimenta), apoi cele sase clase se restructureaza (elementarii, conjugistii, gramatistii, sintaxistii, poetii si retorii), iar în jurul anului 1780 se inaugureaza clasele de logica si limba greaca. În timpul lui Iosif al II-lea va mai functiona o clasa de limba germana, desfiintata, însa, în epoca restauratiei. Desi sfârsitul secolului al XVII-lea si începutul celui urmator a reprezentat o perioada tulbure în plan politic, scoala s-a dezvoltat constant pâna dupa 1721, în activitatea didactica si administrativa au aparut functii noi (seniorul, contrascribul, asesorii,

corepetitorii, preceptorii publici si privati, bibliotecarul, economul, vigilii etc), incinta s-a largit, salariile s-au marit, s-a mai adus un lector, s-a construit brutaria, s-au cumparat terenuri si s-a ajuns la o structura de sase clase gimnaziale si patru clase superioare. În a doua jumatate a veacului, doua probleme au provocat, temporar, reducerea populatiei scolare: pe de o parte, interdictiile Mariei Tereza privind accesul protestantilor la studii în strainatate (impediment rezolvat pentru reformatii odorheieni de rectorul Kis Gergely dupa repetate audiente la Guberniu si la Curte), iar pe de alta parte, instituirea taxelor scolare de catre Iosif al II-lea (masura anulata în timpul restauratiei). Din 1745, scoala a iesit de sub tutela parohiei locale, curatorii ei laici si clerici aflându-se direct sub controlul Consistoriului suprem. În secolul al XVIII-lea au fost ridicate înca doua cladiri noi pentru cazarea elevilor interni si pentru extinderea spatiului de desfasurare a cursurilor, iar fundatiile au crescut relativ constant. Scoala a avut la început o singura catedra, din deceniul al noualea, doua catedre, în 1804 înfiintându-se si a treia catedra, asa încât tinerii puteau opta pentru studii teologice, filosofice sau de literatura. Vezi Kis Ferencz, *A székely-udvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*, Székely-Udvarhelytt, 1873, p.5-63; Gönczi Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene. Történeti vázlat*, Székely-Udvarhely, 1895, p.7-204

427.Gönczi Lajos, *op. cit.*, p.144 si urm.

428.*Ibidem*, p.122-182

429.Johann Michael Ballmann, *op. cit.*, p.108

430.Kis Ferencz, *op. cit.*, p.5-40

431.Gönczi Lajos, *op. cit.*, p.11-60

432.Kis Ferencz, *op. cit.*, p.41-63

433.Gönczi Lajos, *op. cit.*, p.176

434.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

435.Se pare ca membrii ordinului ajunsesera în Odorhei înca din 1571, dar nu se stie precis când au deschis scoala. Cursurile, suspendate în timpul principatului calvin, sunt reluate pe la 1689, cu trei profesori aflati sub coordonarea parohului catolic din localitate,

tot un iezuit. Elevii, sositi din Ciuc, Gheorgheni, Trei Scaune si chiar din Fagaras, Brasov, Sibiu sau Târnave, erau grupati în clasele de parvisti, declinisti, principisti, gramatisti si sintaxisti pe baza programei *Ratio Studiorum*. Pentru ca resedinta ordinului s-a populat repede (între 1689-1700 au trecut pe aici nu mai putin de 17 iezuiti), fiecare clasa va ajunge sa îsi aiba propriul profesor, iar din 1736 se deschid clasele de poetica si retorica, precum si Congregatia Sfânta Maria. Cu un mic recul determinat de miscarea lui Emeric Thököly, ciclurile de învatamânt sunt în continua dezvoltare, încorporând tineri din familiile nobiliare catolice, din secuime sau din comitate, si din mari familii sasesti. În 1743, datorita epidemiei de ciuma, clasele Colegiului clujean se transfera temporar aici, sporind spectaculos populatia scolara. Convictul, întemeiat în 1705, va fi largit în 1735, investitiile extinzându-se în urma unor donatii generoase ale Mariei Tereza, ale nobililor catolici, ale functionarilor guberniali sau ale mai multor canonici de la Oradea si Agria. Dupa desfiintarea ordinului iezuit, scoala trece sub tutela Comisiei ecleziastice, profesorii anteriori se mentin, dar, de acum, ei sunt platiti din Fondul catolic de studiu. Între 1785-1791, ca si în celelalte institutii catolice de învatamânt, Convictul a fost închis, iar în 1802, franciscanii care conduceau scoala normala preiau si gimnaziul. Cf. Cziriel Antal, *A Gymnasium története*, în *Anuar Odorhei*, 1857-1858, p.13-22; Daróczi János, *A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium története*, în *Anuar Odorhei*, 1895-1896, p.10-64; Biró Lajos, *Visszapillantás a székelyudvarhelyi Baróti Szabó Dávid róm. kath. Gimnázium három és fél százados múltjára*, Székelyudvarhely, 1943, p.3-64; Albert Dávid, *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*, Székelyudvarhely, 1993, p.30-80

436.Cziriel Antal, *op. cit.*, p.28-34,43-44,64; Daróczi János, *op. cit.*, p.13-22

437.I. Tóth-Zoltán, I, p.274-275

438.Albert Dávid, *op. cit.*, p.44

439.Albu, *Istoria*, II, p.192

440.Cziriel Antal, *op. cit.*, p.13-22

441.*A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic Cluj*, dosar nr.7

442.*Ibidem*. Restul datelor despre gimnaziul de la Canta, vezi în partea referitoare la localitatea Târgu Secuiesc.
443.*Monografia Liceului din Miercurea-Ciuc 1668-1968*, Miercurea-Ciuc, 1968, passim
444.În 1699, episcopul Benkovici întemeiaza o fundatie de 6000 de florini renani în vederea constituirii gimnaziului, concretizarea proiectului fiind lasata pe seama ordinului iezuit. Odata cu alocarea acestei sume consistente sunt trimisi si primii doi bursieri la Roma. Distrugerile provocate în cetate de asediile care au avut loc în timpul razboiului curutilor nu le-au permis iezuitilor sa deschida scoala decât în 1718, dar clasele medii vor fi inaugurate în 1722, când se finalizeaza si resedinta ordinului. Fondurile avute la dispozitie, sporite prin noi donatii imperiale, s-au utilizat cu eficienta, pe lânga salile de curs, situate într-un edificiu etajat, fiind ridicate o sala festiva si o capela. Initial, gimnaziul a functionat cu trei clase, facând parte din categoria celor mici, dar în 1723/1724 se constituie deja a patra clasa. Din 1735, programa *Ratio Studiorum* este îmbunatatita si republicata cu titlul *Nova Methodus docendi et discendi*, pe baza ei desfasurându-se cursurile pâna la aparitia regulamentului scolar unitar *Ratio Educationis*. Ca la mai toate scolile iezuite, si la Oradea Congregatia Sfânta Maria a avut un rol important în îmbunatatirea activitatii formative. Tot în 1735, prin contributia materiala si financiara a episcopului Okolicsányi de 3000 de florini renani, se organizeaza clasele de poetica si retorica, institutia intrând în rândul gimnaziilor superioare. Functia de prefect scolar era detinuta, bineînteles, de conducatorul resedintei iezuite, ajutat de un director numit dintre profesori. Dupa desfiintarea ordinului, în noiembrie 1773, bunurile iezuitilor oradeni se constituie ca parte a Fondului de studii, clasele trecând sub tutela Episcopiei romano-catolice, iar anii de studiu gimnazial se reduc la cinci. Temporar, pâna la restructurarea învatamântului, este numit ca director canonicul Francisc Xavier Rier. Constituirea directoratelor scolare si intrarea în vigoare a programului *Ratio Educationis* au avut efecte benefice asupra institutiei de învatamânt oradene. Ea se transfera din fosta resedinta iezuita (atribuita episcopului unit Moise Dragos) în vechiul palat

episcopal, la conducere fiind desemnat contele Károlyi Antal, care îndeplinea, simultan, si functia de director suprem al Districtului scolar Oradea. Aflându-se în centrul unui Directorat important de învatamânt, scoala va fi ridicata repede la rang de Arhigimnaziu, iar odata cu deschiderea celor doua clase de filosofie, în 1780/1781, la rang de Academie. Se împlinea, astfel, mai vechiul proiect al Mariei Tereza de a constitui patru academii noi (una la Oradea), pe lânga cele existente la Buda si la Selmeczbánya. Importanta centrului scolar de aici creste si datorita faptului ca directorul lui coordona activitatea a înca zece gimnazii ce îi fusesera arondate. În consecinta perfectionarii continue a procesului didactic, în 1788/1789 se deschide, cu acceptul Consiliului locumtenential, anul I de drept, iar în anul urmator, anul al II-lea, cu profesori de istoria statului si a dreptului, statistica, drept natural si drept international. Atât la inaugurarea primei clase juridice, cât si la a celei secunde se organizeaza câte o ceremonie, incluzând citirea ordinelor de întemeiere, emise de Iosif al II-lea în limba germana, si dezbaterea publica a discursurilor imperiale elaborate special pentru aceste festivitati. În 1806, complexul scolar intra sub incidenta celui de-al doilea *Ratio Educationis*, iar în 1808, gimnaziul (fara clasele superioare de filosofie si drept) este acordat premontrerienilor, ordin reînfiintat în Oradea în 1802. Cf. Kovács Márk, *A nagyváradi tanintézetek története és statisztikája*, în *Anuar Oradea*, 1851, passim; Krausz László, *A nagyváradi tanintézetekre, különösen a Kath. Fögymnasiumra vonatkozó történelmi és statisztikai adatok*, în *Anuar Oradea*, 1864, 1865, 1866, 1867; Cseplö Péter, *op. cit.*, p.3-133; Bozóky Alajos, *A nagyváradi kir. Jogakadémiának vázlatos történelme alapittásától az 1870/1871 tanév végéig*, Nagyvárad, 1872, p.3-80; Idem, *A nagyváradi kir. Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, p.6-175; Sipos Orbán, *Bihar Vármegye közoktatás ügye*, în vol. *Bihar Vármegye és Nagyvárad*, Budapest, f.a., p.396-409

445.Vezi Cseplö Péter, *op. cit.*, p.58-89,100-130; Bozóky Alajos, *A nagyváradi kir. Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, p.175 si urm.,251-254

446.*Ibidem*

447.Cseplö Péter, *op. cit.*, p.58-89; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.186-188

448.Cseplö Péter, *op. cit.*, p.58-89

449.*Ibidem*, p.110-130; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.186-188

450.Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.186-188

451.Silviu Anuichi, *op. cit.*, p.1005

452.Nicolae Bocsan. *op. cit.*, p.129

453.Publicate de Bozóky Alajos, *A nagyváradi kir. Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, p.175 si urm.

454.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.353,357

455.*A.S.U.*, *Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1

456.Chr. D. Stein, *op. cit.*, p.194

457.*T.G.*, 1826, nr.12, p.116; 1827, nr.4, p.105-106

458.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

459.La insistentele episcopului Ignatie Darabant, Leopold al II-lea ordona Consiliului locumtenential sa ia masuri grabnice pentru înfiintarea unui seminar unit. La 21 februarie 1792, forul respectiv emite decretul de înfiintare a noii institutii formative, precizând ca ea va fi considerata atât seminar, cât si scoala preparandiala necesara pentru pregatirea unor buni învatatori. Seminarul îsi deschide portile în acelasi an, avându-l ca rector pe canonicul capitular Iosif Szilágyi. Fundatia constituita cu acest prilej prin sume alocate din Fondul religionar si din veniturile Episcopiei greco-catolice avea menirea de a sustine pregatirea preoteasca a 26-30 de tineri, anual. Recrutati, cu precadere, din Partium (Bihor, Arad, Satmar, Maramures) si din nordul Transilvaniei (Solnocuri, Chioar), candidatii la preotie aveau vârste diferite, fiind selectati dintre elevii cei mai competenti ai scolii nationale, ai gimnaziului catolic sau ai Academiei din Oradea. Pe lânga programa uzuala pe care o urmau în institutiile respective de învatamânt, tinerii studiau în Seminar teologia, limbile nationale vorbite în zona (româna, maghiara, ruteana etc.), limba germana, cântarea bisericeasca, morala si tot ceea ce tinea de pregatirea specifica a clerului. În anul 1801, Seminarul îsi organizeaza propriile

clase teologice, structurate, initial, în trei ani de învatamânt, apoi, din 1802, în patru ani. Pentru ca generozitatea sa sa ramâna de vesnica aducere aminte, Leopold al II-lea a dispus în 1792, la deschiderea noii institutii din fosta cladire a iezuitilor, ca pe arcada intrarii principale în edificiu sa fie gravata inscriptia *Teneri mei Romano-G.C.* Cf. *B.A.C.*, *Fond manuscrise latine*, mss. 288/1 si 288/2 -*Protocollum annuarum tabellarium informationum perhibens progressum in litteris et moribus Saecularis Juventutis Seminarii G.R.C. M. Varadinensis inchoando ab anno 1792/1793*, passim; Sipos Orbán, *op. cit.*, p.396-409; Petru Tamâian, *Seminarul din Oradea în istoria culturala a neamului românesc*, în *Vestitorul*, 3(1927), nr.12, p.13-18; Idem, *Istoria Seminarului si a educatiei clerului diecezei româno-unite de Oradea*, Oradea, 1930, passim

460.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.125

461.Matricolele originale, în *B.A.C.*, *Fond manuscrise latine*, mss. 288/1 si 288/2 -*Protocollum annuarum tabellarium informationum perhibens progressum in litteris et moribus Saecularis Juventutis Seminarii G.R.C. M. Varadinensis inchoando ab anno 1792/1793*, passim

462.Petru Tamâian, *Seminarul din Oradea…*, loc. cit.

463.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.355

464.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

465.Cseplö Péter, *op. cit.*, p.58 si urm.

466.I. Tóth-Zoltán, I, p.270

467.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.355

468.Înca din 1733, în scoala oraseneasca din cetate, cu clase elementare aflate sub conducerea prefectilor scolari Szilvási, Beregi sau Gergelyfi, românii patrund, sporadic, cu intentia de a se pregati pentru cariere de învatatori. Sunt cunoscute eforturile lui Meletie Kovaci de a obtine pentru români mai multe scoli populare în zona, în 1756 el solicitând chiar înfiintarea unui mic seminar, cu 24 de tineri ce ar fi urmat sa devina preoti, notari sau învatatori în comunitatile românesti. Pâna la *Ratio Educationis*, toate tentativele de sporire a institutiilor greco-catolice de învatamânt s-au soldat doar cu firava suplimentare a retelei scolare satesti. Odata cu desemnarea contelui Károlyi Antal în functia de director al Districtului scolar

Oradea, Moise Dragos a întrevazut posibilitatea constituirii unei scoli normale unite. În corespondenta sa cu Adam Kollar, custode al bibliotecii imperiale, si în alte acte înaintate autoritatilor sau inspectorului Luby Károly, episcopul a cerut încuviintarea de a ridica o scoala normala dupa modelul celei romano-catolice, de curând întemeiate în cetate, iar daca acest lucru nu ar fi fost posibil, sa se accepte macar solutia numirii unui profesor pentru preparanzii români, cu salar asigurat din Fondul de studii. În vederea ocuparii postului propus, Moise Dragos a avansat forurilor administrative numele lui Ioan Ciontos, însa pe moment a fost refuzat, recomandându-i-se ca elevii români sa frecventeze scoala normala romano-catolica. Totusi, Ciontos a activat, neoficial, ca instructor al dascalilor, tinând cursuri în vacanta Rusaliilor, iar, din 1779, Episcopia greco-catolica îi va obtine si salar. Atributiile lui Ciontos vor fi preluate peste câtiva ani de Simeon Maghiar, un competent dascal si autor de manuale, care în cei sase ani petrecuti la Sfânta Barbara din Viena reusise sa absolve, în paralel cu studiile teologice, cursurile scolii normale Sfânta Ana. Insistentele lui vor fi, în cele din urma, încununate de succes. Dupa câteva memorii înaintate în 1783 în problemele suplimentarii salilor de clasa si înfiintarii unei preparandii, cu ajutorul inspectorului Iacob Werner, desi nu sosise înca aprobarea Consiliului locumtenential, Maghiar deschide *Schola Praeparandorum Valachorum Ludimagistrorum* în 1784, desfasurând cursuri anuale între 1 martie si 1 iulie. În anul urmator i se recunoaste oficial calitatea de profesor al preparanzilor, fiind desemnat, totodata, ca director al scolilor unite din Districtul scolar Oradea, cu un salar de 300 de florini. Înca dinainte de numire, el s-a aratat preocupat si de dezvoltarea scolilor ortodoxe, chestiune care îi va sta în atentie pe tot parcursul activitatii sale. În 1787, la recomandarea lui Maghiar, scoala normala mai dobândeste un dascal, pe Ioan Baliban, iar din 1788 se instituie prima programa analitica de studiu. Bazele institutiei de învatamânt fiind puse, Maghiar va solicita sa fie numit canonic în cadrul Episcopiei greco-catolice de Oradea, dar, datorita divergentelor avute cu noul episcop Darabant, cererea i se va aproba de-abia în 1791, moment în care ca

director al scolii normale si al celor nationale este desemnat, pâna în 1806, Ioan Corneli, confirmarea ocuparii functiilor sosindu-i acestuia la 14 iulie 1792. Desi îsi facuse pregatirea într-o vreme în care prin reformele învatamântului Seminarul greco-catolic vienez se mutase succesiv la Agria, Iar apoi la Lemberg, noul director scolar a reusit sa absolve cursurile teologice, egalându-l în competenta pe Maghiar. Asemenea antecesorului sau, în 1808 va deveni si el canonic episcopal. Cf. Cornel Sabo, *Scoala normala diecezana*, în *Vestitorul*, 3(1927), nr. 12, p.23-24; Vasile Bolca, *Scoala normala româna unita din Oradea 1784-1934*, p.9-60; Ion M. Bota, *Contributii la istoria învatamântului românesc în nord-vestul Transilvaniei*, p.92-106
469.Cornel Sabo, *op. cit.*, loc. cit.
470.Vasile Bolca, *Scoala normala româna unita din Oradea 1784-1934*, p.263; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.281
471.Ioan Marin Malinas, *op. cit.*, p.124
472.Cornel Sabo, *op. cit.*, loc. cit.; *Istoria învâtamântului din România*, vol.I, p.281
473.Vasile Bolca, *Scoala normala româna unita din Oradea 1784-1934*, p.221-226
474.*Ibidem*, p.203
475.*Ibidem*, p.221-226; Cornel Sabo, *op. cit.*, loc. cit.
476.Clasele gimnaziale s-au format pe bazele scolii elementare atestate aici înca din 1733. În 1737, parohia romano-catolica a localitatii este ridicata la rang de arhidiaconat principal si, cu aceasta ocazie, preotul catolic al asezarii înainteaza guvernatorului Mercy un raport intitulat *Status den Kirchen und Schullen zu Oravitz; Dognatschka und Bogschan*, din care reiese ca scoala era frecventata si de copii români. În 1738 însa, jafurile otomane provoaca distrugerea edificiului de învatamânt, a matricolelor si a registrelor parohiale, cursurile reluându-se peste doi ani, în 1740. Românii si macedo-românii continua sa se orienteze înspre aceasta scoala si dupa 1784, când, prin finalizarea bisericii ortodoxe, ei initiaza un învatamânt propriu, constituindu-si chiar un fond de studiu substantial. Treptat, modesta scoala romano-catolica a asezarii, cu un învatator, se transforma în gimnaziu inferior (scoala latina), primul profesor fiind

atestat, cu certitudine, la 1803. Din anul urmator, clasele au deja doi profesori salarizati, aflati sub coordonarea arhidiaconului, iar numarul elevilor este în crestere. Dupa intrarea în vigoare a noului *Ratio Educationis* din 1806, s-a dorit deschiderea claselor superioare de poetica si retorica, dar activitatea didactica s-a desfasurat, pe mai departe, doar cu cele patru clase gramaticale, desfiintate si ele în 1854. Vezi Jaeger Imre, *Az oraviczabányai középfokú oktatás múltja*, în *Anuar Oravita*, 1(1913-1914), p.3-21; *Säschsisch-schwäbische Chronik*, p.90

477.Jaeger Imre, *op. cit.*, loc. cit.

478.Gimnaziul s-a dezvoltat pe bazele scolii ortodoxe, data a carei constituiri s-a pierdut în adîncul timpurilor. Clasele medii au luat nastere la scurta vreme dupa patrunderea ideilor Reformei religioase în Transilvania, cândva între 1550-1570. Initial, ele au functionat sub tutela parohiei reformate, îndrumate fiind de un consiliu alcatuit din preotii asezarii, rector, curator si doua-trei personalitati laice de vaza ale comunitatii. Treptat, localitatea devine unitate administrativa a comitatului Hunedoara, desi ea nu se înscria în limitele geografice de atunci ale jurisdictiei, si acest fapt a contribuit la cresterea frecventei în institutia de învatamânt din fosta manastire franciscana. Cu ajutorul principelui Gheorghe Rákóczy I, care întemeiaza o fundatie pentru 24 de alumni, se cumpara un nou teren si se construieste o alta cladire, fixându-i-se scolii un statut de particula a Colegiului de la Alba-Iulia (ulterior Aiud). Dupa parcurgerea claselor medii (*conjunctica*, *grammatica*, *syntactica*, *poetica* si *rhetorica*), tinerii dadeau examen (*rigurosum*) si semnau regulamentele scolii pentru a deveni togati, adica auditori ai ciclului superior. Studiile erau îndrumate de rectori, seniori si contrascribi, iar togatii aveau dreptul de a preda la clasele mici, activitate retribuita prin asa-numitul *honorarium*. În timpul lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, în unele scoli reformate numarul claselor se va ridica la opt, dupa modelul german aplicat si la Orastie. Rectorii si profesorii se alegeau anual dintre absolventii Colegiului de la Aiud, apoi la trei, patru si cinci ani, pentru ca din 1799 sa fie desemnati pe viata. Tot în acest an apare si functia de vicerector, iar scoala este trecuta sub tutela Consistoriului reformat clujean, care îi desemneaza, de-acum, cadrele didactice. Din 1770,

numarul fundatiilor scade, clasele medii mentinându-se cu greu datorita permanentelor dispute dintre luterani si calvini privind coordonarea activitatii pedagogice de aici. Pâna si biblioteca, înfiintata pe la 1730, se va gasi în imposibilitatea de a-si mai spori colectiile. De la începutul veacului al XIX-lea, cu ajutorul noilor colecte, greutatile încep sa fie eliminate succesiv, reintrându-se pe un fagas ascendent. Cf. Dáné István, *A szászvárosi ev. ref. Középtanoda története*, în *Anuar reformat Ardeal*, 1863, passim; Dósa Dénes, *A szászvárosi ev. ref. Kún-Kollégium története*, Szászváros, 1897, p.3-66

479.Dósa Dénes, *op. cit.*, p.3-15

480.*Ibidem*, p.16-17

481.*Ibidem*, p.18-37

482.*Ibidem*, p.65-66

483.Albu, *Istoria*, II, p.129

484.Görög Ferencz, *A szászvárosi ref. Kún-Kollégium Emlékkönyve*, Kolozsvár, 1925, p.15

485.Albu, *Istoria*, I, p.201

486.Idem, *Istoria*, II, p.129

487.Scoala a luat fiinta odata cu parohia Rimetea, functionând cu sectii diferite de baieti si de fete si cu învatatori aparte pentru ele. Clasele pentru baieti au fost, treptat, dezvoltate de Consistoriul suprem, care le-a schitat programe de învatamânt echivalente ciclului mediu. Ele au fost reactualizate de mai multe ori pe parcursul secolului al XVIII-lea, ultima îmbunatatire aducându-se, în epoca la care ne referim, în 1781. Rectorii se repartizau pe un interval de trei ani de catre Colegiul unitarian din Cluj, fiind desemnati dintre absolventii de aici. Ca în oricare alt gimnaziu inferior, clasele de poetica si de retorica lipseau, pentru cursurile de umana tinerii orientându-se înspre scoala de la Cluj. Cu timpul, ia fiinta si grupa de sintaxa, astfel încât se ajunge la urmatoarea structura a ciclului de învatamânt: trei grupe elementare, urmate de grupele de declinisti, comparatisti, conjugisti, etimologisti si sintaxisti. Lipseau, deci, retorica si cursurile de filosofie si teologie, handicap ce nu va fi recuperat nici în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Cf.

Benczédi Gergely, *A toroczkói iskola és tanitói*, în *K.M.*, 27(1892), fasc. 4, p.199-209

488.*Ibidem*, p.201-209

489.*Ibidem*, p.201

490.La Salonta, atât scoala, cât si parohia s-au constituit dupa asezarea darabantilor (asa-numitii *hajdú*) în zona. Într-o prima faza, exista o singura clasa, îndrumata de parohul local, dar, treptat, se organizeaza 2-3 clase, conduse de învatatori adusi de la Oradea. Cu exceptia anului 1658, când edificiul a fost distrus în urma campaniilor militare, si a perioadei razboiului curutilor, activitatea pedagogica s-a dezvoltat constant. Cândva dupa pacea de la Satu-Mare, în consecinta separarii învatamântului pentru baieti de cel pentru fete, claselor de baieti li se adauga ciclul mediu de studii. În 1714 este atestat primul rector, absolvent de teologie, cu salar asigurat din fondurile comitatului. Învatamântul gimnazial nu a debutat sub auspicii bune, pentru ca în 1715 s-a adoptat, deja, un articol de lege care acorda statului drept de imixtiune si control în problemele scolare, aceasta masura oficializând, în fapt, strategia prozelitismului catolic. În pofida obstacolelor politice, calitatea educatiei reformate nu a scazut si la Salonta au continuat sa fie desemnati rectori cu pregatire (majoritatea absolventi ai colegiilor de la Debretin si Sárospatak). Dupa stagiul didactic efectuat aici, ei îsi puteau continua studiile la universitati straine sau aveau libertatea de a opta pentru cariera clericala. În anul scolar 1732/1733 se elaboreaza regulamentul de functionare al gimnaziului, asigurându-se institutiei un statut de scoala-particula a Colegiului din Debretin, iar în 1726 se completeaza si locurile pentru poetica si retorica, ajungându-se, astfel, la un ciclu mediu complet, cu sase clase. Corpul profesoral era mic, alcatuit din rector si, câteodata, un corrector, dar, ca peste tot în scolile reformate, asistentii si preceptorii suplineau cu îndemânare predarea în clasele inferioare. Pentru ca asezarea era modesta ca dimensiune, se întâmpla ca în anumiti ani scolari o clasa sau alta sa fie lipsita de elevi, în acest caz, activitatea organizându-se pe grupe de tineri. Oricum, cei ce îsi finalizasera studiile aici si doreau sa se perfectioneze erau acceptati ca togati în toate colegiile

reformate din Transilvania si Ungaria. În 1797, regulamentul scolar si programa de studiu se îmbunatatesc, fiind publicate sub titlul *A N. Szalontai Ecclésiának 1797-ben Junius 27-kén tett Oskolai Rendelései, mellyek szerint kiványa, a fiú-gyermekek tanitását*, dar institutia de învatamânt ramâne tot sub tutela parohiei locale si a Consistoriului. Vezi *A Tanintézet vázlatos története*, în *Anuar Salonta*, 1877, p.3-50; Katona Mihály, *Töredek adatok a Tanintézet régibb történetéhez*, în *Anuar Salonta*, 1879, p.3-16; Gere Ferencz, Katona Mihály, *A nagy-szalontai Gymnasium története 200 éves múltjáról*, Nagy-Szalonta, 1896, p.1-117; Sipos Orbán, *op.cit.*, p.404; Tatár Balázs, *Közoktatás ügy*, în *Anuar Salonta*, 1906, p.118-142

491.Tatár Balázs, *op. cit.*, loc. cit.

492.Katona Mihály, *op. cit.*, loc. cit.

493.*Ibidem*

494.Reforma religioasa, în forma ei luterana, câstigase adepti în zona Satmarului înca de pe la 1535, prin activitatea predicatorului din Ardud, Dévai Biró Gáspár, fost student la Wittenberg. Între 1554-1567, dupa o acerba disputa între luterani si calvini, cei din urma reusesc sa-si impuna punctul de vedere, preluând biserica si scoala cetatii. În 1608, parohul reformat Nylas, fost student la Debretin si Heidelberg si viitor episcop, obtine de la Magistrat un teren mai mare pentru construirea edificiului scolar nou, unde urma sa fie adus un profesor cu studii la Wittenberg si cu salariu asigurat de catre oras. În consecinta, în 1610 se deschid clasele medii, cu unu, apoi cu doi profesori si cu mai multi preceptori. Destul de repede, în 1616, salariile cadrelor si fundatiile pentru elevi sunt majorate, atingându-se o relativa prosperitate prin generozitatea nobililor locali si prin cea a principilor calvini (spre exemplu, biblioteca s-a întemeiat cu ajutorul consistent al lui Gabriel Bethlen). În 1622, în cetate se mai constituie o scoala elementara reformata, iar în 1642 se ridica una pentru locuitorii suburbiilor. Prima va fi ocupata de iezuiti în 1672, iar a doua se va ruina în confruntarile militare din jurul anului 1680. Pe baza regulamentelor elaborate deja din 1610, activitatea pedagogica s-a desfasurat fara incidente deosebite pâna la razboiul curutilor si pâna când regimul politic nou instaurat a început sa dea curs

pretentiilor iezuite. Dupa 1711, puternicul ordin catolic a preluat domeniile scolii si parohia centrala, dând nastere unor conflicte solutionate, provizoriu, de o comisie de ancheta sosita în 1721 de la Buda. În 1747, clasele sunt scoase de sub tutela Magistratului si trecute sub coordonarea unui consiliu alcatuit din 16-20 de membri, printre care se aflau cei doi preoti ai parohiei reformate si mai multi senatori, juzi, asesori, notari, curatori si consilieri ai cetatii sau ai comitatului. Acestui for i se subordona scaunul scolastic, care rezolva problemele interne ale institutiei de învatamânt. În 1749, iezuitii reîncep presiunile, acuzând Magistratul ca ia partea reformatilor si plângându-se Consiliului locumtenential în acest sens. În consecinta memoriilor lor, în acelasi an, Curtea interzice salarizarea profesorilor reformati din banii Tezaurariatului. Nici aceasta masura nu pune capat incidentelor, pentru ca în 1752 ordinul revine cu noi proteste, soldate cu ancheta unei comisii camerale. În 1754, dupa o verificare riguroasa a fundatiilor si bunurilor proprii, scoala este retrogradata prin decizia Consiliului locumtenential la nivel de gimnaziu inferior, cu un învatator pentru ciclul elementar si cu un profesor-rector (câteodata asistat de un *coadiutor*) pentru cele doua clase gramaticale care au ramas. Cu toate ca protestul Magistratului a fost de mare vehementa, trimitându-se mai multe delegatii nobiliare la Viena sau la Agria spre a câstiga bunavointa Curtii si a episcopilor catolici, nici acestia si nici Maria Tereza sau Kaunitz, personalitati în fata carora reformatii satmareni si-au pledat cauza, nu s-au lasat înduplecati. Decizia luata în 1754 a ramas în vigoare si s-a aplicat, în cele din urma, sub amenintarea interventiei armate. Ea nu s-a respectat întrutotul, chiar si în 1768 scoala fiind avertizata de Consiliul locumtenential pe motivul ca preceptorii de aici, sfatuiti de rector, predau materii specifice claselor de poetica si retorica. O alta hotarâre care a afectat desfasurarea cursurilor a fost cea legata de extinderea drepturilor de patronat ale bisericii catolice asupra orasului în 1776, sursele de venit ale fundatiilor reformate diminuându-se, astfel, îngrijorator. Totusi, nivelul gimnazial inferior se mentine, în 1788 având clase de declinisti, conjugisti, gramatisti sau sintaxisti si doi profesori, ajutati de trei-patru preceptori. Din

1787 Consistoriul a fost constrâns sa invite la catedra si un profesor pentru limba germana. Din 1795 se introduc studiile de poetica si retorica, initial cu un singur profesor si din anul 1800 cu doi profesori, iar din 1805 orasul si biserica reformata îsi recâstiga drepturile de patronat, salarizarea cadrelor asigurându-se, din nou, de catre Magistrat. În 1812 corpul didactic se ridica la cinci membri si din 1817 la sase, dintre care rectorul si un profesor predau la clasele umane, trei profesori la clasele gramaticale si un învatator la clasele elementare. În apropiere, la Mintiul Satmarului (asezare unificata, pe parcurs, cu orasul), a mai existat o scoala reformata -în secolul al XVII-lea chiar mai mare decât cea din cetate- cu clase gimnaziale sustinute din veniturile domeniului contesei Teleki Ana. În 1746, clasele medii de aici se contopesc cu cele din Satu-Mare, ramânând în Mintiu, din 1749, doar clasele primare, cu doi, apoi cu trei învatatori. Din 1805, salarizarea lor va fi, de asemenea, preluata de Magistrat. Cf. Bartók Gábor, *A szatmári és némethi ref. egyházak és iskolák történetei*, în *S.Fü.*, 4(1860), p.205-239,302-337,416-425; Sarkadi Nagy Mihály, *Szatmár-németi szabad királyi város egyházi és polgári történetei*, Szatmárt, 1860, p.154-185; Kovács István, Bihari Péter, *A szatmár-németi h.h. Gymnasium múltja és jelene*, în *Anuar reformat Satu-Mare*, 1869, passim; *A szatmári helv. Gymnasium történetének rövid vázlata*, în *Anuar reformat Satu-Mare*, 1875, passim; *A kiegészités alatt álló szatmári helv. Gymnasium vázlatos története*, în *Anuar reformat Satu-Mare*, 1878, passim; Kovács István, *A szatmári ref. iskola története*, Debrecen, 1880, passim; Bakcsy Gergely, *A szatmár-németi ev. ref. Fögimnázium története*, Szatmárt, 1896, passim; Bura László, *Szatmári diákok 1610-1852*, Szeged, 1994, p.3-154

495.Bartók Gábor, *op. cit.*, p.205-239,302-337,416-425; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.166; Bakcsy Gergely, *op. cit.*, passim; Bura László, *op. cit.*, passim

496.Bakcsy Gergely, *op. cit.*, p.7

497.*Ibidem*, p.123; Bartók Gábor, *op. cit.*, p.302-337; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.167-185

498.Bakcsy Gergely, *op. cit.*, p.124; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.167-185

499.Bura László, *op. cit.*, p.104 si urm.
500.*Ibidem*, passim
501.*Ibidem*, p.103
502.Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.185
503.Învatamântul catolic -desfasurat în scolile manastiresti ale dominicanilor si minoritilor din zona- s-a întrerupt odata cu extinderea Reformei religioase. Regresul nu a durat multa vreme, pentru ca, deja de pe la 1583, iezuitii se infiltreaza în comitat, consolidându-si pozitiile cu ajutorul marii familii nobiliare Károlyi. În 1617, un duhovnic iezuit activeaza în cetate, iar, în 1630, Ferdinand al II-lea acorda câteva mici terenuri pentru firava parohie catolica. În 1634, ordinul îsi face intrarea oficiala în localitate, constituindu-si resedinta cu suportul financiar al lui Pázmány Péter. Scoala se deschide în acelasi an, iar din 1639 ea este suplimentata cu patru clase gramaticale, dobândind un statut de gimnaziu inferior. Debutul cursurilor medii are loc în conditii dramatice, înversunata populatie reformata, mobilizata de Magistratul orasului, devastând, tot în 1639, salile de clasa. Treptat, situatia ordinului se consolideaza, fundatia întemeiata de Pázmány fiind sporita prin donatiile lui Ferdinand al II-lea, cel care în 1647 acorda un domeniu bogat pentru gimnaziul catolic, punând institutia sub protectia contelui Károlyi. Dupa restrictiile impuse de Gheorghe Rákóczy al II-lea, puternica familie nobiliara, cu acordul judelui regal Csáki, va continua înzestrarile, trecând, în 1672, principala biserica a cetatii, una dintre cladirile scolii reformate si un alt domeniu în proprietatea iezuitilor. Ulterior, Leopold I cedeaza ordinului înca 23 de sate pentru deschiderea claselor umane si completarea ciclului gimnazial, noi alocatii consistente sosind din partea episcopului de Nyitra, Mátyásovszky, si din partea altor nobili catolici. Desi mediul va ramâne ostil iezuitilor, cursurile se vor desfasura fara incidente deosebite, întrerupându-se doar în anii 1742 si 1754, din cauza unor epidemii puternice. La trei ani dupa dizolvarea ordinului si dupa introducerea bunurilor lui în Fondul de studii, moment în care a fost întocmit un riguros inventar, scoala trece sub tutela paulinilor, functionând în acest regim înca un deceniu, cu multi dintre

profesorii ex-iezuiti ramasi la catedre. În 1786, prin interzicerea activitatii paulinilor de catre Iosif al II-lea, gimnaziul se retrogradeaza la rang de scoala nationala, anul scolar 1787/1788 deschizându-se doar cu ciclul elementar. Insistentele familiilor catolice din tinut privind reconstituirea claselor medii nu vor avea nici un efect aproape doua decenii. În 1804 însa, ia fiinta Episcopia catolica de Satu-Mare, dupa acest an constituindu-se în preajma ei un adevarat complex educational catolic. Gimnaziul îsi reia activitatea inclusiv cu clase de poetica si retorica, adaugate, treptat, claselor gramaticale, si se inaugureaza Liceul episcopal, initial cu doua clase de filosofie, completate apoi, prin transferarea unor tineri de la Baia-Mare, cu clase de teologie, unde se pregateau si cei ce urmau Seminarul organizat în 1806. La Liceu aveau acces, bineînteles, doar absolventii de gimnaziu, dar, dupa definitivarea ciclului filosofic si teologic, nu se eliberau adeverinte de înscriere la universitati decât din 1817. În timp ce cursurile superioare erau coordonate de piaristi, gimnaziul va trece sub îndrumarea minoritilor. Programele de studiu aplicate la scoala catolica satmareana pe parcursul secolului al XVIII-lea au fost *Ratio Studiorum*, din 1777 *Ratio Educationis*, iar în 1806 a intrat în vigoare noul regulament *Ratio Educationis Publicae*, preluat obligatoriu si aici. Vezi *Adatok a szatmári kath. Gymnasium történetéhez*, în *Anuar catolic Satu-Mare*, 2(1853-1854), passim; *Szathmári Lyceum történetéböl statisztikai jegyzetek*, în *Anuar catolic Satu-Mare*, 3(1854-1855), passim; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.60; Sarmaságh Géza, *op. cit.*, p.3-198; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.174-178; Bura László, *op. cit.*, p.248-250

504.Bura László, *op. cit.*, p.240-250

505.*M.U.*, 1786, p.483

506.Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.95

507.Dupa datele oferite de Sarmaságh Géza, *op. cit.*, p.191-198 si Bura László, *op. cit.*, p.248-250

508.Sarmaságh Géza, *op. cit.*, p.198

509.*Ibidem*, p.199 si urm.

510.Chr. D. Stein, *op. cit.*, p.193; *T.G.*, 1826, nr.12, p.116; 1827, nr.4, p.107; *T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

511.Localitatea -împestritata cu o populatie noua, civila si militara, din care faceau parte svabi, elvetieni, francezi, italieni si ruteni, alaturi de mai vechile comunitati române, maghiare sau sârbesti- îsi ridica o biserica romano-catolica în anul 1747, cu ajutorul donatiilor generoase ale vicecomitelui Aradului, Iacob Bibici, proprietarul domeniului Sântana. În 1750, el îi invita pe piaristii din Szeged în asezare, daruindu-le 10.000 de florini si câteva terenuri, cu conditia (prevazuta contractual) de a deschide un gimnaziu într-un interval de timp foarte scurt. În anul urmator, resedinta ordinului este deja ridicata lânga biserica si, cu aprobarea Mariei Tereza si a provincialului piarist din Ungaria, cursurile încep, coordonate de un rector si de cinci dascali, dintre care doi pentru ciclul gimnazial, iar ceilalti pentru cele trei clase medii: principia, gramatica si sintaxa. Moartea lui Iacob Bibici, în 1754, nu a determinat regresul activitatii didactice, vaduva sa, Margareta Tomoian, aratându-se la fel de preocupata de starea fundatiei scolare, pe care, dupa cumplita epidemie de ciuma din 1763, o sporeste la 15.000 de florini. Pe noile baze materiale, dupa 1767, institutia de învatamânt intra pe un spectaculos fagas ascendent. În 1772 se deschid clasele de umana (poetica si retorica), iar în 1774 se constituie Convictul, capabil sa gazduiasca între 30 si 40 de alumni. În 1784 el va fi suspendat de catre Iosif al II-lea, împaratul dispunând transferarea patrimoniului sau în Fondul de studii, dar cladirea se va dovedi utila pentru nobilimea si negustorimea din tinut, adapostite aici în timpul rascoalei lui Horea. Pentru ca dupa aceasta puternica miscare sociala clasele s-au depopulat (probabil si datorita faptului ca tinerii români nu s-au mai prezentat la cursuri), scoala si resedinta ordinului sunt mutate la Timisoara, în 1789, unde li se va ceda, prin bunavointa directorului scolar suprem, Tokody, incinta fostei manastiri franciscane, iar complexul educational din Sântana se va transforma în spital militar. Ca în celelalte institutii formative catolice, programele de studiu aplicate au fost *Ratio Studiorum* si, din 1777,

Ratio Educationis. Cf. Himpfner Béla, *op. cit*., p.10-11; Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, Temesvár, 1896, p.3-31; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit*., p.78-83; *Sächsisch-schwäbische Chronik*, p.90; *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol.I, p.358-360

512.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.3-31

513.*Ibidem*

514.*M.U.*, 1786, p.356,482

515.*A.S.U.*, *Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1

516.Calculele au fost efectuate pe baza evidentelor nominale publicate de Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.30-31

517.Himpfner Béla, *op. cit*., p.10-11

518.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.30-31

519.*Ibidem*

520.*Ibidem*, p.3-31; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit*., p.78-83

521.Ioan Józsa-Józsa, *op. cit*., p.78-83

522.Prima atestare a scolii elementare poarta data de 13 iunie 1358, în documentul respectiv figurând numele magistrului, un anume Johannes. Cursurile s-au dezvoltat în permanenta, foarte multi tineri iesiti de pe bancile institutiei de învatamânt continuându-si studiile la universitati straine. La un moment dat, pe la 1567, Ioan Sigismund a planuit chiar înfiintarea unei academii la Sebes, pentru a contrabalansa, într-o oarecare masura, strategia scolara a iezuitilor. Desi proiectul a esuat, cândva în veacul al XVII-lea, aici s-au introdus cursurile medii, corpul profesoral ridicându-se la patru membri. Din 1724 sunt atestate câteva initiative reusite, apartinând preotului Michael Lang si judelui regal Göbel, în legatura cu extinderea Seminarului, iar, ulterior, se mai aduce un profesor, printr-un ordin, scoala fiind ridicata în rândul celor de gradul I. Planul de învatamânt s-a constituit dupa sabloanele programelor aplicate în scolile germane, din fundatiile întemeiate prin colecte si donatii reusindu-se întretinerea unui numar modest de alumni. Din

anul 1787, pentru a spori veniturile, scolii îi este cedata o moara, dar un nou edificiu nu se va putea înalta decât la jumatatea secolului al XIX-lea. Cf. Gh. Albu, *Monografia scoalelor primare românesti din Sebes-Alba*, Sibiu, 1928, p.12-13; Alfred Möckel, *Aus Mühlbachs Vergangenheits. Ein Überlick über die Geschichte der Stadt*, Mühlbach, 1929, p.20-21; Albu, *Istoria*, I, p.30

523.Gh. Albu, *op. cit.*, p.12-13; Alfred Möckel, *op. cit.*, p.20; Albu, *Istoria*, I, p.9

524.Gh. Albu, *op. cit.*, p.13; Alfred Möckel, *op. cit.*, p.21

525.Albu, *Istoria*, II, p.95

526.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.356

527.Gh. Albu, *op. cit.*, p.14-15

528.În plin ev mediu, în cetate s-au aflat manastirile prospere ale franciscanilor si dominicanilor, înzestrate cu biblioteci bogate, si care desfasurau o intensa activitate formativa. Pe aceste baze, potrivit afirmatiilor lui Benkö, în perioada 1510-1528 functiona deja în asezare un gimnaziu catolic înfloritor, condus de rectori bine pregatiti. Treptat, iezuitii îsi fac si ei simtita prezenta, dar întregul învatamânt catolic se prabuseste odata cu extinderea rapida a Reformei religioase. Prin moartea lui Olahus, protectorul lor, iezuitii au primit o grea lovitura, fiind supusi unor expulzari repetate (prezentate în partea anterioara a capitolului de fata). Între 1602-1688, ei nu vor mai reusi sa patrunda în Sibiu, dar revin în forta la finele secolului al XVII-lea, însotind trupele generalului Caraffa. În 1691, ei îsi reiau activitatea în cetate, iar în 1692 îsi deschid scoala, institutiei de învatamânt acordându-i-se drepturi depline în 1699, prin diploma imperiala. Din acest ultim an, directorul Iosif Bardia va initia un amplu program de redimensionare a complexului educational, cu toata opozitia întâmpinata din partea locuitorilor orasului. Beneficiind de protectia armatelor imperiale, ordinul va neutraliza rezistenta Magistratului si va obtine, în 1713, un edificiu în oras, transformându-l în spatiu suplimentar pentru cursuri. Magistratul va ceda si în 1721, când, sub presiunea generalului Virmont, va aproba un teren pentru ridicarea bisericii iezuite. Construirea lacasului de cult începe în 1726, sub stricta supraveghere

a lui Wallis, si se va finaliza în 1733, iar în 1739 este gata si noua resedinta iezuita. De la debutul lor, cursurile catolice au avut o buna reputatie. Însusi medicul lui Brâncoveanu îsi va trimite baiatul cel mare la scoala catolica sibiana, tânarul optând ulterior pentru Unirea religioasa. Tot aici se va afla si fiul unuia dintre consilierii domnitorului muntean, sosit în cetate pentru a învata latina si germana. Programa scolara folosita a fost *Ratio Studiorum*, care prevedea organizarea ciclului mediu de învatamânt în cele cinci binecunoscute clase: principia, gramatica, sintaxa, poetica si retorica. În 1773, dizolvarea ordinului iezuit a provocat un puternic recul al activitatii didactice. Dupa câtiva ani de incertitudine, în 1778, institutia trece sub patronajul Episcopiei romano-catolice, dar nu va functiona decât cu statut de scoala elementara cu patru clase, structurate pe baza prevederilor din regulamentul *Ratio Educationis*. Declinul nu va dura mult, pentru ca, din 1780, cele cinci clase medii se vor reînfiinta, iar centrul educational câstiga apoi titulatura de *Regium Gymnasium*, introdus fiind sub tutela Comisiei scolare si sub incidenta articolelor din *Norma Regia*. Ca peste tot, si aici s-au resimtit masurile iosefine privind germanizarea si laicizarea învatamântului, dar, dupa moartea suveranului luminat, se revine la vechile coordonate pedagogice. Cf. Veress Ignácz, *A nagy-szebeni királyi Gymnasium múltjából*, în *Anuar catolic Sibiu*, 1877-1878, p.5-9; Boros Gábor, *op. cit.*, passim; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.80-82; Ioan Stanciu, *Istoricul Liceului "Gheorghe Lazar" din Sibiu. 250 de ani de la întemeierea lui. 1692-1942*, Sibiu, 1943, p.3-101; I. Tóth-Zoltán, I, p.56; Petru Muntean, *Monografia Liceului "Gheorghe Lazar" din Sibiu 1692/1693-1967/1968*, Sibiu, 1968, passim

529.Ioan Stanciu, *op. cit.*, p.25, nota 3

530.*Ibidem*, p.99-101

531.Boros Gábor, *op. cit.*, p.121-122; Ioan Stanciu, *op. cit.*, p.25-32,86

532.Boros Gábor, *op. cit.*, p.121-122

533.Petru Muntean, *op. cit.*, p.73

534.I. Tóth-Zoltán, I, p.275

535.G. Bogdan-Duica, *Gheorghe Lazar*, p.14; I, Tóth-Zoltán, II, p.40

536.G. Bogdan-Duica, *Gheorghe Lazar*, p.14

537.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.174
538.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.354
539.Veress Ignácz, *op. cit.*, p.5-9; Ioan Stanciu, *op. cit.*, p.10
540.Albu, *Istoria*, II, p.166
541.Veress Ignácz, *op. cit.*, p.9; Boros Gábor, *op. cit.*, partea introductiva; Albu, *Istoria*, II, p.166-167
542.Ioan Stanciu, *op. cit.*, p.99-101; Albu, *Istoria*, II, p.166-167
543.Boros Gábor, *op. cit.*, p.142; Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.65
544.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.78-79; I. Tóth-Zoltán, I, p.314
545.Maria Tereza si-a exprimat ideea înfiintarii Orfelinatului sibian înca în 30 noiembrie 1768, într-o scrisoare adresata episcopului Bajtay, sustinând ca noua institutie ar putea fi sprijinita din veniturile Universitatii sasesti, din taxele de dispensa pentru casatoriile catolicilor, din profiturile Loteriei orasului, din impozitele pe comertul cu vin, desfasurat cu Tara Româneasca, din alocatii erariale si din fundatia întemeiata de episcopul Dionisie Novacovici. Orfelinatul ar fi trebuit sa-si deschida portile pentru toti copiii parasiti, indiferent de religia lor, ei urmând sa se pregateasca, bineînteles, într-un spirit catolic. Proiectul a fost concretizat în deceniul al optulea. Cf. Wilhelm Schmidt, *Die Stiftung des Katolischen. Teresianischen Waisenhauses bei Hermannstadt*, Hermannstadt, 1869, passim; Rozskosni Elek, *A nagyszebeni kir. Kath. Terézárvaház alapitásának rövid története*, Nagyszeben, 1880, passim; Veress Ignácz, *op. cit.*, p.14-15; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.80-82
546.Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.79
547.Boros Fortunát, *op. cit.*, p.110
548.Albu, *Istoria*, II, p.164
549.*A.S.C.*, *Fond Liceul romano-catolic*, dosar nr.5
550.Se stie ca, înainte de Reforma religioasa, multi tineri din zona plecau la Viena pentru a-si desavârsi studiile, iar primul magistru sibian, Simon Bald, este mentionat în 1517. În 1545, vechea cladire a scolii a fost renovata, construindu-se, totodata, o incinta suplimentara. Gimnaziul protestant a început sa functioneze pe la 1755, inclusiv cu grupe de gramatica, sintaxa, poetica, retorica si

logica si cu programe de calitate pentru limbile greaca si latina. Corpul didactic includea un rector si doi colaboratori, pentru cursurile inferioare aplicându-se sistemul preceptoratului. Initial, în functie de ciclul de învatamânt în care se aflau, elevii erau numiti *adolescentes*, *studiosi*, *togati* sau *hlamydati*, iar regulamentul scolar era elaborat dupa modelele germane. Desi noul regim politic nu era favorabil protestantilor, la începutul veacului al XVIII-lea scoala a evoluat într-un ritm rapid. În 1702, biblioteca s-a extins într-o asemenea masura, încât a fost nevoie de o recatalogare a cartilor (operatiune care s-a mai efectuat în 1742), s-a constituit colectia numismatica, s-au facut noi donatii, s-au întemeiat alte fundatii si, din 1710, s-au introdus noi metode de predare, desprinse de pedagogia clasica. Rectorii si profesorii nu s-au numit numai dintre cei ce îsi perfectionasera studiile în Germania, ci si dintre absolventii proprii, fenomenul evidentiind nivelul înalt al pregatirii realizate aici. Aria de recrutare a studiosilor a depasit limitele locale, institutia înscriind tineri din întreaga provincie, cu deosebire sasi. De pe la jumatatea secolului al XVIII-lea s-au instituit cursurile deschise, tinute periodic de un profesor, cu participarea tuturor celorlalte cadre, si programa scolara a fost îmbogatita cu numeroase materii noi. Ca majoritatea scolilor protestante, si cea sibiana era organizata pe principiul autoadministratiei -ca un aspect esential al educatiei- prefectul (conducatorul togatilor), rex-ul (liderul hlamidatilor), bibliotecarul, oratorul, economul, secretarul si notarul fiind desemnati de catre elevi, din rândurile lor. Tinând cont de eficienta procesului formativ al ciclurilor evanghelice de învatamânt din cetate, Maria Tereza a inclus Sibiul printre variantele proiectelor, nefinalizate, privind înfiintarea unei universitati protestante în imperiu. În cursul superior exista si o clasa aparte de germana, asa încât masurile legate de germanizarea scolilor, impuse de Iosif al II-lea, nu au produs perturbari în activitatea didactica. Vezi Fr. Teutsch, *Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt*, în *A.V.S.L.*, 17(1883), fasc. 1, p.1-132; 19(1884), fasc. 2, p.326-497; *Bilder aus der Geschichte und aus dem Leben der Stadt Hermannstadt unter besonderer*

Betonung seines Schulwesens und der Arbeit in der Schule, Hermannstadt, 1935, passim

551.Caracterizarea situatiei evidentelor scolare, la Heinrich Herbert, *Beiträge zur Geschichte und Kirche in Hermannstadt zur Zeit Carl's VI*, în *Anuar evanghelic Sibiu*, 1876-1877, p.42-43; Carl Albrich, *Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt*, în *Anuar evanghelic Sibiu*, 1895-1896, p.212

552.Heinrich Herbert, *op. cit.*, p.42-50

553.Carl Albrich, *op. cit.*, p.212-213

554.Rudolf Briebrecher, *Mitteilungen aus der Nagyszebener Hermannstadter Gymnasialmatrikel*, în *Anuar evanghelic Sibiu*, 1910-1911, p.52-78

555.În regiune, învatamântul românesc avea traditie (vechea scoala de la Saliste îsi câstigase chiar un oarecare prestigiu), dar scolile graniceresti de la Racovita, Vestem, Jina si Orlat sau cele trei scoli sibiene (scoala ortodoxa din Maierii Sibiului, cea de pe lânga biserica din Groapa si scoala unita întemeiata de Grigore Maior si înzestrata de Chiril Topa), desi mai bine organizate, nu reuseau sa acopere necesitatile numeroaselor comunitati românesti. Memoriul din 2 martie 1782 al lui Molnar-Piuariu, care semnaleaza aceste lipsuri, ajunge la Cancelaria Aulica în 11 martie, la 13 martie raspunsul fiind deja formulat, iar la 14 martie dându-i-se rezolutia imperiala. Prin nota Cancelariei, se cerea Guberniului ca sa aiba în vedere chestiunea învatamântului românesc si sa solicite cunoscutului medic noi propuneri, mai detaliate. În consecinta, în 14 iunie 1782, Molnar-Piuariu definitiveaza un plan în sase puncte, cele mai importante privind înfiintarea a 70 de scoli si numirea unui director scolar ortodox care sa raspunda de pregatirea învatatorilor. Pentru ca Guberniul taragana solutionarea problemei, în 7 octombrie 1784, Molnar-Piuariu revine cu un nou memoriu, aratând ca, datorita lipsei de interes a autoritatilor, 292 de ortodocsi se pregatesc la scolile manastiresti din Moldova si Tara Româneasca. În dorinta de a urgenta rezolvarea îndreptatitelor observatii ale elitelor românesti, decretul imperial 3702 din 1784 atentioneaza Guberniul ca situatia aceasta nu poate fi perpetuata si ca dispozitiile scolare trebuie

aplicate neîntârziat. Autoritatile provinciale se vad nevoite sa cedeze, pentru ca si raportul Jankovici, întocmit dupa rascoala lui Horea, semnala aceleasi deficiente grave, legate de starea scolilor românesti. La 4 noiembrie 1785, directorul scolar suprem Mártonffi si episcopul Nichitici cad de acord asupra înfiintarii unei scoli normale ortodoxe, propunând ca director al acesteia pe Dimitrie Eustatievici sau pe Molnar-Piuariu. În paralel cu aceste actiuni, Nichitici a convocat sinodul, tot în 1785, pentru a obtine fondurile necesare constituirii unui seminar. În final, decretul imperial din 15 martie 1786, aplicat în 20 septembrie, îl numeste pe Dimitrie Eustatievici director al scolilor ortodoxe din provincie, cu un salar de 400 de florini, alocati din Fondul de studii, tot de acolo urmând sa fie salarizati, cu câte 50 de florini, primii opt învatatori absolventi ai cursurilor de norma, si se mai acorda 52 de florini pentru cheltuielile facute cu organizarea instruirii pedagogice. Decretul 2676 din 2 august 1786, adus în completarea celui anterior, încerca sa reglementeze statutul învatatorilor si fixa obligatiile comunitatilor în sustinerea scolilor, pe baza de contracte ferme. Cf. I. Lupas, *Studii, conferinte si comunicari istorice*, vol.I, Bucuresti, 1928, p.308-309; Albu, *Istoria*, II, p.167 si urm.; S. Anuichi, *op. cit.*, p.869-1056; *200 de ani de învatamânt pedagogic românesc în Sibiu. Liceul pedagogic Sibiu. Monografie*, (coordonator V. Grecu), Sibiu, 1986, p.15-79; Mircea Pacurariu, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, în *S.T.*, 38(1986), nr.2; Idem, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987, p.3-22

556.*200 de ani de învatamânt pedagogic românesc în Sibiu*, p.23

557.Mircea Pacurariu, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, 1987, p.18; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.285

558.Mircea Pacurariu, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, 1987, p.18-19; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.285

559.Albu, *Istoria*, I, p.213-214; Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.159; I. Lupas, *Studii, conferinte si comunicari istorice*, vol.I, p.309; Mircea Pacurariu, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, 1987, p.19

560.Albu, *Istoria*, I, p.214; Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.159; I. Lupas, *Studii, conferinte si comunicari istorice*, vol.I, p.310; Mircea Pacurariu, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, 1987, p.19

561.Albu, *Istoria*, I, p.201
562.Mircea Pacurariu, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, 1987, p.22
563.S. Anuichi, *op. cit.*, p.993-995
564.*200 de ani de învatamânt pedagogic românesc în Sibiu*, p.34
565.Mircea Pacurariu, *200 de ani de învatamânt teologic la Sibiu*, 1987, p.22
566.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11
567.Albu, *Istoria*, II, p.164-167
568.*Ibidem*, p.168
569.Piaristii au ajuns în Sighet în anul 1730, fiind recomandati de contele Mark Zuanna, inspector minier suprem pentru exploatarile din Ungaria. Acesta vizitase Maramuresul si constatase starea precara a învatamântului catolic din zona, înaintând un raport care includea mai multe propuneri pentru remedierea situatiei. Cu sprijinul administratiei minelor si al Consiliului locumtenential, printr-un contract încheiat cu forul politico-administrativ din urma, cei noua piaristi stabiliti în localitate se angajau sa deschida o scoala pentru români, ruteni, maghiari si germani, cu toata opozitia populatiei reformate, majoritare. Pentru întretinerea ei, ordinului i se alocau 1500 de florini anual, bani proveniti din donatii imperiale, din veniturile unor domenii tezaurariale si din mai vechea fundatie Ferdinand. Scutiti de tricesima si înzestrati cu terenuri obtinute de la Magistrat prin constrângere, piaristii încep constructia edificiului scolar si a bisericii. Actul de întemeiere a resedintei a avut un caracter provizoriu din 1731 pâna în 1734 si definitiv dupa aceasta data, rezolutia favorabila a lui Carol al VI-lea sosind în 1736. Pentru demararea activitatii, ordinul primeste înca 22.000 de florini, profesorilor urmând sa li se acorde un salar de câte 50, apoi 100 de florini anual, cu conditia ca ei sa predea si în limbile româna sau ruteana, în scopul de a atrage aceste etnii la studii. Clasele nu se organizasera numai pentru copiii functionarilor sau muncitorilor de la saline, ci pentru toate categoriile si religiile, competitia cu institutia protestanta de învatamânt obligând la o maxima deschidere. În

atingerea obiectivelor prozelitiste, ordinul a colaborat eficient cu Episcopia greco-catolica a Muncaciului, manifestându-se agresiv împotriva reformatilor si ortodocsilor, chiar din timpul primului rector, Chrisostomos. Cursurile încep în 1731, dar fara clase de poetica si retorica. Dat fiind specificul profesiilor din zona, în 1733/1734 se initiaza o clasa de aritmetica, iar în perioada urmatoare, Consiliul locumtenential îi someaza pe piaristi sa-si respecte contractul si sa concretizeze clasele de poetica si de retorica promise, fapt mai greu de împlinit datorita ostilitatii populatiei si datorita lipsei de personal (resedinta avea doar noua membri, ca si la întemeiere). Alte greutati se contureaza în timpul razboaielor din 1736-1739 si în timpul epidemiei de ciuma din 1742, asa încât, vreme de trei decenii, activitatea didactica se va desfasura în aceeasi cladire de lemn, ridicata initial. Din 1736 biserica piarista din Sighet îsi înfiinteaza propria fundatie, iar în 1768 începe, în sfârsit, predarea în clasele gimnaziale superioare de poetica si retorica, prin aducerea celui de-al treilea profesor, Emmanuel Perez. Dupa vizita lui Iosif al II-lea în tinut, în 1773, ocazie cu care a fost trecuta în revista si scoala, Maria Tereza aproba fonduri suplimentare pentru ridicarea unei cladiri corespunzatoare, inaugurate în 1775. Din 1778 piaristii pierd parohia locala, biserica si veniturile de stola, ramânând numai cu tutela institutiei de învatamânt, careia îi ataseaza un modest Convict în 1781, cu patru locuri pentru alumni, desfiintat de Iosif al II-lea în 1786. Era o perioada grea, pentru ca din 1787, dupa ce clasele elementare care functionau în regim de scoala principala au fost transformate în scoala normala si scoase de sub îndrumarea ordinului, în 1788 este rechizitionata si cladirea gimnaziului, clasele medii transferându-se în edificiul fostului Convict. În epoca restauratiei, situatia se va reechilibra, dar, în 1802, un puternic incendiu va distruge incinta scolara, renovata complet în 1806, prin contributia Tezaurariatului si a Consiliului locumtenential. În acelasi an, în Sighet ia fiinta o tipografie care va sprijini consistent activitatea didactica. Programele de studiu aplicate au fost: *Ratio Studiorum* iezuita, apoi, din 1757, *Methodus Instituendae Juventutis apud Scholas Pias* a lui Corver (alcatuita, în fapt, tot dupa model iezuit, cu îmbunatatiri

minore), din 1778, *Ratio Educationis*, iar, din 1806, *Ratio Educationis Publicae*. Dupa canoanele iezuite, preluate deseori de piaristi, procesul didactic era sprijinit de Congregatia Sfânta Maria, înfiintata în scoala în 1760. Din 1762, institutia de învatamânt este trecuta sub controlul primatelui Barkóczy, pentru ca, dupa constituirea districtelor scolare, ea sa fie transferata sub autoritatea directorului regal Károlyi Antal, apoi a inspectorului Iacob Werner. La una dintre inspectiile organizate aici a participat însusi cunoscutul reformator Ürményi. Ca un element specific al organizarii acestui centru formativ, se poate mentiona existenta unei clase aparte, *candidatura ad scholas grammaticales*, care facea mai cursiva trecerea din ciclul elementar în cel gimnazial. Cf. Mihelics Károly, *A máramarosszigeti kegyesrendi Gymnasium története*, în *Anuar catolic Sighet*, 1893-1894, passim; Albert Popini, *A máramarosszigeti kegyes tanitórendi Gymnasium vázlatos története*, Máramarossziget, 1896, passim; Kétszery Lajos, *A piaristák Szigeten a 18. században*, în *Anuar catolic Sighet*, 1913-1914, p.5-50; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.167-168; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.27-34

570.G. Bogdan-Duica, *Maramuresul în anul 1812*, în *Ramuri*, 16(1922), nr.26, p.401-403

571.Ion M. Bota, *Din istoricul învatamântului românesc din Maramures la sfârsitul veacului al XVIII-lea*, în vol. *Contributii la istoria învatamântului românesc*, Bucuresti, 1970, p.153

572.Kétszery Lajos, *op. cit.*, p.10

573.Ion M. Bota, *Contributii la istoria învatamântului românesc în nord-vestul Transilvaniei*, p.92-106

574.Kétszery Lajos, *op. cit.*, p.10

575.*Ibidem*, p.10 si urm.

576.*A.S.U.*, *Fond Consiliul locumtenential -Miscellanea*, fasc.29, nr.192; *M.U.*, 1786, p.357,481; *A.S.U.*, *Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1; Kétszery Lajos, *op. cit.*, p.5-50; Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.203; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.27-34; Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.193,219,224

577.P. Honorati Novotny, *op. cit.*, vol.I, p.243-244

578.*Ibidem*; Ion M. Bota, *Contributii la istoria învatamântului românesc în nord-vestul Transilvaniei*, p.92-106
579.Kétszery Lajos, *op. cit.*, p.5-10
580.*Ibidem*, p.5-50
581.*Ibidem*
582.*Ibidem*, p.19, nota 27
583.Albu, *Istoria*, I, p.90. Autorul preia informatia de la Andrei Veress, care, în lucrarea sa *Bibliografia româno-ungara*, vol.I, p.304, publica nominal lista celor 32 de elevi.
584.*A.S.S.*, *Fond scolar*, mss.574/1791, fasc.69
585.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11; Chr. D. Stein, *op. cit.*, p.193; *T.G.*, 1826, nr.12, p.116; 1827, nr.4, p.107; *Anuarul Ordinului Piarist*, 1837, p.23-24,40; 1839, p.23-24,38-39; 1841, p.414; 1842, p.22-23,39; 1843, p.23,39; 1844, p.23,39; 1845, p.22,39; 1846, p.23-24,34; 1847, p.25-26,35-36; 1848, p.25-26,36; *Statisztikai jegyzetek*, în *N.T.*, 1837, partea a II-a, nr.25, p.399-400; *E.H.*, 1840, partea a II-a, nr.50, p.196; Aloysius Reesch de Lewald, *op. cit.*, p.1246; Nagy Márton, *op. cit.*, p.35,42-43
586.În Maramures, Reforma religioasa a câstigat adepti extrem de repede, asa încât, în primul deceniu de la aparitia ei, cinci mari localitati din tinut aveau deja biserici protestante. Sighetul a acceptat transferul religios în jurul anului 1524, iar în 1548, în parohia protestanta ceremoniau doi preoti, ceea ce presupune existenta, la acea data, a unei scoli care functiona pe baza noilor canoane. În 1593, institutia de învatamânt calvina a intrat sub patronajul principilor si al nobilimii, dar de buna ei functionare continua sa raspunda Magistratul. Conducerea asezarii invita profesorii (de regula, de la Colegiul clujean) pe o perioada de trei ani si le asigura subzistenta si salarizarea, platindu-le, totodata, o suma suplimentara pentru atributiile de notari ai Tablei, pe care acestia le îndeplineau în paralel cu activitatea didactica. Elaborarea programei de studiu ramânea la latitudinea rectorilor, ei beneficiind de deplina libertate de a fixa materiile, regulamentele si examenele. Scoala s-a dezvoltat spectaculos în urma donatiilor lui Stefan Bethlen, fratele principelui

Gabriel Bethlen, comite de Maramures si proprietar al bogatului domeniu Hust. Cu ajutorul lui, se deschid clasele de umana, iar în 1640 se constituie Convictul, sustinut prin veniturile a numeroase ocne, mori si terenuri agricole. Patrimoniul va fi ulterior sporit prin alocatiile lui Francisc Rhédei si Mihai Apafi, cursurile desfasurându-se la capacitate maxima, inclusiv cu clase complete de poetica si retorica. Absolventii de la Sighet acopereau necesarul de cadre pentru scolile primare reformate din comitatele Satmar, Ugocsa, Bereg sau Ung, desi numarul de profesori era scazut, pentru ca ciclul inferior se afla sub îndrumarea studiosilor din clasele mai mari. Dupa intrarea în vigoare a diplomei leopoldine, prin eforturile autoritatilor locale si comitatense se inaugureaza Seminarul, în cadrul caruia se desfasurau cursuri de teologie, filosofie, matematica si limba greaca. Numarul curatorilor creste, datorita activitatii lor fiind ridicata o noua cladire. Seminarul putea gazdui propriii sai alumni, în numar de 15, anual, la sustinerea populatiei scolare si a profesorilor contribuind atât Magistratul si comitatul, cât si fondurile consistente sosite din strainatate. Dupa pacea de la Satu-Mare, persecutiile catolice încep sa se faca simtite. Din jurul anului 1720 asezarea se populeaza cu diversi functionari camerali catolici, în 1731 se deschide scoala piarista si aceste schimbari vor duce la diminuarea veniturilor realizate de institutia reformata de învatamânt din exploatarea ocnelor si din dijme. Din 1750, oficiului comitatens i se interzice sa mai sprijine centrul educational reformat -trecut, tot din acest an, sub protectia parohiei- si se introduce la clase studiul intensiv al limbii germane. Cursurile sunt coordonate de un rector si un corector, primul numit cu statut permanent, iar al doilea pe o perioada de doi-patru ani, dintre absolventii Colegiului clujean, la indicatia Consistoriului suprem. În epoca restauratiei se câstiga permisiunea de a se preda si în limba maghiara, si, dupa 1797, la catedra de filosofie se aduce înca un profesor. Tot acum, pe lânga curatori (care raspundeau atât de activitatea parohiei cât si de cea a scolii) se înfiinteaza un post de vice-curator numai pentru institutia de învatamânt, ridicata curând la rang de Liceu. În 1800 patrimoniul se regenereaza prin alte donatii nobiliare, în 1802 se construieste un

edificiu nou, iar în 1805 clasele sunt inspectate de însusi palatinul Ungariei, Iosif. Treptat, cursurile superioare se îmbogatesc cu o catedra de drept, în ciclul liceal functionând, în total, patru profesori. Vezi Szilágyi István, *A máramarosszigeti ref. Tanoda történeteinek rövid vázlata*, în *S.Fü.*, 1857, passim; Idem, *A máramarosszigeti ref. Fötanoda története*, Máramaros-Sziget, 1858, passim; *A máramaros-szigeti iskolák története*, în *Anuar reformat Sighet*, 1858-1859, passim; *A máramaros-szigeti h.h. Lyceum történetének rövid vázlata*, Budapest, 1885, p.5-25

587.*A máramaros-szigeti h.h. Lyceum történetének rövid vázlata*, p.6-7,11,19-20,25

588.Albu, *Istoria*, I, p.90

589.*A máramaros-szigeti h.h. Lyceum történetének rövid vázlata*, p.10

590.*Ibidem*, p.14-16

591.Ion M. Bota, *Din istoricul învatamântului românesc din Maramures la sfârsitul veacului al XVIII-lea*, p.155

592.Institutia de învatamânt sighisoreana s-a nascut si a evoluat o perioada îndelungata sub tutela parohiei locale. Prima mentiune despre rectorul ei (laudat pentru activitatea sa eficienta) apare în arhiva Magistratului si dateaza din 1522. Probabil el era unicul profesor al scolii, clasele mici gasindu-se sub îndrumarea unor preceptori desemnati din rândul studiosilor de la cursurile medii. Înca nu se organizase un ciclu superior, absolventii fiind înregistrati cu titlul de *litteratus*, nu de *magister*, însa ei aveau dreptul de a se înscrie, pe baza studiilor efectuate aici, la câteva universitati. De altfel, multi tineri din zona îsi vor continua pregatirea la universitatile de la Cracovia si Viena sau chiar în scolile superioare din peninsula italica. În 1545, scoala trecuse deja printr-o prima restructurare, impusa de acceptarea Reformei religioase, iar, pâna în 1555, regulamentul aplicat aici s-a remodelat dupa sabloanele programelor germane de studiu. Daca înainte de 1620 materii specifice ciclului gimnazial se predau doar sporadic, în functie de vointa si competenta rectorilor, din acest an rectorul Simon Hartmann organizeaza clasele medii dupa canoanele unanim recunoscute în reteaua de învatamânt, scoala câstigându-si, definitiv, rangul de gimnaziu, iar absolventii ei având dreptul de a se prezenta la orice

universitate. Noua programa, tot de inspiratie germana, era mult mai amanuntita, prevazând tematicile si numarul de ore pentru fiecare clasa în parte. Calitatea îmbunatatita a învatamântului sighisorean a contribuit la cresterea numarului de tineri plecati pentru continuarea pregatirii la universitatile germane. Activitatea didactica a evoluat constant. Din 1652, pe lânga rector, la catedra apare un lector, dupa 1700 înca unul, iar dupa un sfert de secol un al treilea, apoi si corectorul. Existau inclusiv grupe de poetica sau de retorica si un Convict pentru alumni. În 1676 un puternic incendiu distruge trei sferturi dintre cladirile asezarii si, chiar daca edificiul scolar nu a fost afectat, aceasta calamitate a determinat scaderea frecventei. Declinul continua datorita conflictelor militare de la sfârsitul veacului al XVII-lea si începutul celui urmator si datorita schimbarii regimului politic. Criza se manifesta printr-un numar mult prea mare de rectori de factura spirituala modesta care se perinda la conducerea centrului educational, prin lipsa posibilitatilor materiale si prin diminuarea prestigiului institutiei. Clasele gimnaziale superioare de-abia se mai pot mentine, salarizarea cadrelor nu se asigura decât cu mai eforturi, iar masurile de redresare din jurul anului 1680 se dovedesc lipsite de rezultate. Peste toate acestea, în 1691 parterul incintei de învatamânt este ocupat de trupele imperiale, iar în 1709 se declanseaza o devastatoare epidemie de ciuma. Deseori, postul de rector devine vacant, fiind suplinit de tineri fara experienta, regulamentele, îmbunatatite în 1680, se aplica superficial, greutatile nedepasindu-se pâna înspre anii 1730, cu mici perioade de exceptie, în care personalitatea unor rectori reechilibra, temporar, situatia. Treptat însa, scoala evanghelica din Sighisoara reintra pe un fagas evolutiv, se initiaza si cursuri de filosofie, iar, dupa introducerea limbii germane ca limba de predare, în programa de studiu îsi fac loc si materiile reale. Revigorarea claselor si a corpului profesoral a fost însotita, de asemenea, de cresterea spectaculoasa a fondului de carte al bibliotecii. Decretul Mariei Tereza din 24 august 1764, privind interzicerea studiilor la universitatile din afara imperiului, a avut un efect contrar celui scontat, scolile din spatiul german continuând sa fie frecventate de sasi, inclusiv de tinerii de la Sighisoara. Cf. G.D.

Teutsch, *Geschichte des schässburger Gymnasiums*, în *Anuar Sighisoara*, 1852-1853, p.3-43; Hoch Joseph, *Geschichte des schässburger Gymnasiums*, în *Anuar Sighisoara*, 1871-1872, passim; Richard Schuller, *Geschichte des schässburger Gymnasiums*, Schässburg, 1896, p.1-119; *Festschrift den sächsischen Vereinen anlässlich ihrer Tagung in Schässburg*, Schässburg, 1910, p.115-121; Albu, *Istoria*, II, p.197; *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol.I, p.343

593.*Festschrift den sächsischen Vereinen anlässlich ihrer Tagung in Schässburg*, p.115

594.G.D. Teutsch, *op. cit.*, p.9-12

595.*Ibidem*, p.13-14

596.Richard Schuller, *op. cit.*, p.50,60

597.G.D. Teutsch, *op. cit.*, p.14-15

598.*Ibidem*, p.33; Richard Schuller, *op. cit.*, p.116-119

599.*Festschrift den sächsischen Vereinen anlässlich ihrer Tagung in Schässburg*, p.115-121

600.*Ibidem*

601.*Ibidem*

602.*Ibidem*

603.Au donat bani pentru ridicarea scolii: primatele Ungariei, episcopul romano-catolic de Oradea, oficiile politico-administrative din Crasna, Solnocul Mijlociu si Chioar, familia Bánffy si multe alte familii nobiliare catolice, colectându-se, astfel, suma de 27.672 de florini, necesara construirii cladirii, întretinerii unor alumni si salarizarii a trei profesori, aflati sub conducerea parohului romano-catolic din Simleu, care îndeplinea si functia de director al gimnaziului. Cf. Tápodi Tamás, *Szilágy-Somlyó múltja és jövöje*, în *Anuar Simleu Silvaniei*, 1881-1882, p.3-12; Mahalcsik Bónó, *A Fögimnázium története*, în *Anuar Simleu Silvaniei*, 1914-1915, p.3-167

604.Franciscanii, prezenti în zona înca din secolul al XIII-lea, aveau o puternica manastire care tutela si activitatea scolii parohiale din localitate. În conditiile în care în alte parti ale provinciei, în veacul al XVII-lea, institutiile catolice de învatamânt mediu erau succesiv desfiintate, ordinul reuseste sa reziste presiunilor si chiar sa deschida un gimnaziu inferior, cu trei clase gramaticale, la care s-a adaugat,

apoi, si clasa de poetica. Pentru ca în Transilvania ramasesera putine scoli medii catolice, de la bun început în clasele franciscane s-a înregistrat o frecventa ridicata. În 1669, cu ajutorul unor donatii papale, cladirile ordinului, distruse de campaniile militare, se reconstruiesc, iar odata cu schimbarea regimului politic, se ridica toate restrictiile fixate anterior de autoritatile provinciale. Înca de la jumatatea veacului al XVII-lea, activitatea didactica în ciclul mediu era sustinuta de doi magistri (câteodata si laici). Dupa depasirea momentului greu din 1694, când invazia tatara a necesitat înarmarea populatiei scolare, se aduc, în permanenta, îmbunatatiri procesului didactic. În 1699 este construit Convictul nobiliar; ulterior se deschide clasa de retorica; din 1719 cele doua clase de umana vor avea, separat, câte un profesor; în 1725 se inaugureaza Seminarul pentru tinerii saraci; în 1728 se adopta noile regulamente ale scolii; în 1729 se organizeaza Congregatia Sfânta Maria, cu evidente si albume proprii din 1731 (în ea vor fi cuprinsi, din 1778, prin dispozitia Mariei Tereza, doar elevii claselor de sintaxa, poetica si retorica, iar în 1785 institutia se va desfiinta, masura anulata în 1791); în 1730 se organizeaza biblioteca si în 1733 se edifica o alta incinta scolara, largita în 1734 si 1735 (atât cladirea destinata salilor de curs, cât si Seminarul se vor redimensiona, înca odata, în 1782). În prima jumatate a secolului al XVIII-lea, clasele de poetica si retorica vor functiona intermitent, cea mai lunga întrerupere a cursurilor fiind înregistrata ca începând din 1721. Din 1733, scoala va fi dotata si cu o sala de spectacole, refacuta în 1751 si 1782, ca urmare a doua incendii puternice (ea va fi închisa pentru câtiva ani în epoca iosefina, perioada în care se vor suspenda si Convictul nobiliar, Seminarul si Congregatia Sfânta Maria). Constituirea regimentelor de granita nu a fost de bun augur pentru institutia de învatamânt de la Sumuleu Ciuc, a carei autonomie se reduce vizibil. De acum, scoala are obligatia de a înainta periodic rapoarte catre autoritatile militare despre situatia tinerilor din granita aflati la studii aici, iar dupa 1764, în urma gravelor incidente de la Siculeni, adolescentii din familiile de graniceri se accepta la cursuri numai cu permisiune militara, ei fiind supusi posibilelor recrutari, tunsi si obligati sa poarte o uniforma

aparte. Interferentele de autoritate între conducerea centrului educational catolic si forurile militare au creat dese tulburari care au angrenat corpul profesoral sau elevii, pe de o parte, si ofiterii sau soldatii, pe de alta parte. Cu toate ca din 1788 s-a dispus ca studiosii din granita, cu precadere cei ce beneficiaza de burse, sa aiba acces liber la cursuri, iar în 1794 un alt ordin prevedea ca ei sa beneficieze de dreptul de a-si alege cariere preotesti, hotarârile imperiale nu s-au respectat, continuându-se recrutarile de pe bancile scolii, obstacularea carierelor clericale, abuzurile de toate felurile si deposedarile fortate. Patentele imperiale din 1773 si 1775, privind germanizarea si uniformizarea învatamântului, ca si faptul ca, pe lânga tinerii înscrisi la studii, în gimnaziu s-au adus si grupe de soldati secui, constrânsi la însusirea limbii germane, au îngreunat desfasurarea normala a procesului didactic. La poetica si retorica s-au desemnat profesori cunoscatori ai limbii germane, treptat, franciscanii fiind nevoiti sa se adapteze normelor valabile pentru întreaga retea catolica de învatamânt din imperiu. Coordonarea activitatii pedagogice a trecut în responsabilitatea Comisiei scolare conduse de tezaurarul Bethlen, for caruia provincialul franciscan a fost obligat sa-i înainteze rapoartele elaborate în urma inspectiilor anuale. Aplicarea instructiunilor sosite de la Comisia scolara era urmarita, în cazul gimnaziului de la Sumuleu, de judele scaunului regal al Ciucului, baronul Henter. Desi se ceruse de catre autoritati ca profesorii sa fie numiti prin examen, în Sumuleu desemnarea corpului didactic se facea, deocamdata, doar cu aprobarea provincialului ordinului. La scurta vreme dupa constituirea scolii normale de la Sibiu, si în alte centre educationale se înfiinteaza astfel de institutii de învatamânt, prilej cu care ciclul elementar atasat gimnaziului devine curs normal, de patru ani, pentru pregatirea viitorilor învatatori din zona. În epoca iosefina -prin introducerea taxelor scolare, limitarea accesului în ciclul mediu în functie de categoria sociala si de starea materiala a tinerilor, dizolvarea fundatiilor, instituirea burselor, conditionarea continuarii pregatirii de cunoasterea limbii germane si desfiintarea Convictului, a Seminarului si a Congregatiei Sfânta Maria- s-a ajuns la o reducere drastica a

frecventei. În 1786 o noua patenta imperiala atentiona asupra faptului ca cei ce nu vor învata germana vor fi exclusi din scoala într-un interval de trei ani, în 1788 s-au impus rapoartele obligatorii catre comisarul imperial, iar din 1787 tinerii care optau pentru cariere politico-administrative îsi puteau împlini aceasta intentie numai pe baza unor rezultate foarte bune la învatatura. Din 1790 autoritatile au renuntat la restrictiile impuse de catre Iosif al II-lea, asa încât Congregatia Sfânta Maria, Convictul si Seminarul s-au refacut. În 1793, în gimnaziu a sosit o dispozitie imperiala care solicita înaintarea de propuneri privind recrutarea unor elevi merituosi la Academia vieneza, ei urmând a fi pregatiti ca agenti sau consuli ai habsburgilor pentru statele rasaritene. Din 1780, unul dintre salariile profesorilor era asigurat de catre Congregatia De Propaganda Fide, dascalul remunerat din aceasta sursa având obligatia de a trimite rapoarte periodice la Roma despre situatia scolii. Daca învatatorii din ciclul primar erau platiti din Fondul de studii, profesorii gimnaziului (în numar de trei) vor câstiga acest privilegiu doar din 1799, pâna la acea data ordinul asigurându-le subzistenta din venituri proprii. În 1798, conducerea scolii a primit dreptul de a exploata câtiva munti din granita, pentru a-si consolida starea materiala. Peste aproximativ un secol, în 1896, cu ocazia organizarii sarbatorilor legate de împlinirea unui mileniu de la asezarea maghiarilor în Panonia, scoala va fi mutata în Miercurea Ciuc. Programele de studiu aplicate aici pe parcursul veacului al XVIII-lea au fost: *Ratio Studiorum*, din 1735 *Instructio privata seu Typus cursus annui* a iezuitului Molindes, aprobata, în acelasi an, de catre Carol al VI-lea prin dispozitia sa *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen*, din 1777 *Ratio Educationis*, din 1781 *Norma Regia*, din 1806 *Ratio Educationis Publicae*, iar din 1820, din nou *Norma Regia*, retiparita la Cluj. Cf. *A csik-somlyói Tanoda és Növelde*, Gyulafehérvár, 1862, passim; Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438; Boga Alajos, *op. cit.*, p.42

605.Boros Fortunát, *op. cit.*, p.245-248

606.Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438; Boga Alajos, *op. cit.*, p.42

607.Albu, *Istoria*, II, p.193

608.Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438

609.*Ibidem*
610.*Ibidem*
611.*Ibidem*
612.Franciscanii îsi constituisera, înca din 1552, o manastire la Palanca, dar adevarata ofensiva a catolicismului începe dupa 1716, odata cu succesele armatelor imperiale în zona. Dupa un asediu de 48 de zile, în acelasi an 1716, Eugeniu de Savoia cucereste cetatea Timisoarei, deschizând, astfel, drum prozelitismului catolic. Primii care au patruns în asezare au fost franciscanii, care, cu ajutorul statului, îsi ridica propria biserica între 1733-1736. Din 1717 sosesc si iezuitii, ei primind ca rezidenta fostul lacas musulman de cult, transformat repede într-o impunatoare biserica catolica. Terenul fiind pregatit prin aceste infiltrari, din 1724 Episcopia de la Cenad se muta la Timisoara, actul consfintind intentiile agresive ale statului în materie de politica religioasa. În 1725 sau 1726 iezuitii inaugureaza gimnaziul, initial cu doua sau trei clase. În legatura cu organizarea cursurilor, informatiile istorice se contrazic pe alocuri. Unii specialisti sustin ca, de la bun început, populatia scolara a fost grupata în trei clase, pe când altii considera ca cea de-a treia clasa a fost înfiintata în 1732. Neconcordante exista si în legatura cu functionarea celei de-a patra clase, pentru debutul careia se avanseaza doua variante, 1736 si 1744, sau în legatura cu anul 1763, când se apreciaza, cu inconsecventa, ca au mai fost deschise una sau doua clase superioare, ciclul mediu ajungând la cinci sau la sase ani de studiu. Nu se stie nici daca al doilea profesor s-a aflat la catedra chiar din anul 1725, ori a fost adus în 1736, cert este însa faptul ca, în 1763, corpul didactic a fost suplimentat cu un al treilea membru. Tot în 1763 s-a construit noua cladire a scolii, iar peste câtiva ani, în 1768, clasele au fost vizitate de Iosif al II-lea. În 1770, accesul la cursuri al elevilor provenind din categorii sarace se limiteaza si incinta de învatamânt se muta în casa Dejean, unde profesorii aveau la dispozitie un spatiu largit si, inclusiv, o sala de spectacole. Ca în majoritatea institutiilor iezuite de învatamânt, activitatea didactica era sprijinita de Congregatia Sfanta Maria, organizata pentru elevii si cadrele scolii. Desfiintarea ordinului iezuit, în 1773, nu a determinat întreruperea

procesului pedagogic, pentru ca, dupa noua vizita a lui Iosif al II-lea, se ia hotarârea continuarii cursurilor, tot cu profesorii care au predat anterior la clase. Din acest moment, centrul educational trece sub tutela autoritatilor laice, iar populatia scolara scade îngrijorator. Din cauza numarului redus de elevi, odata cu anexarea Banatului la Ungaria, prin decizia contelui Niczky, scoala catolica medie din Timisoara îsi suspenda activitatea. O cetate atât de puternica nu putea ramâne, însa, fara un ciclu mediu de învatamânt. În 1786, comitele suprem al Timisului îi invita pe piaristii de la Sântana în Timisoara, pentru a relua munca formativa a dascalilor ex-iezuiti, întrerupta independent de vointa lor (între timp si franciscanii parasisera asezarea). În 1789, mutarea claselor gimnaziale piariste de la Sântana (unde cladirea scolii s-a transformat în spital militar) la Timisoara s-a finalizat, cursurile medii reîncepând cu trei clase, iar din 1790/1791, cu cinci clase, cinci profesori, un rector si doi învatatori pentru ciclul elementar de doi, apoi de trei ani. Cu sprijinul autoritatilor locale, în 1795 piaristii au renovat biserica franciscana intrata în posesia lor, dar ei au fost nevoiti sa se adapteze cerintelor maghiarizarii învatamântului, impuse de epoca restauratiei. Predarea avea la baza programul *Ratio Educationis*, iar, din 1806, *Ratio Educationis Publicae*. Dupa intrarea în vigoare a regulamentului din urma, una din clasele elementare s-a atasat ciclului mediu, care, de acum, functiona cu sase clase. Gimnaziului i-au fost alocate sume considerabile din Fondul de studii, cu ajutorul carora au fost renovate si largite cladirile scolare si s-a angajat un profesor laic pentru clasele superioare. Regulamentul intern al institutiei de învatamânt a fost adoptat în 1790, îmbunatatindu-se si republicându-se în 1806, 1812 si 1820. Printre personalitatile care au vizitat scoala catolica timisoreana, s-a numarat, în 1807, însusi Francisc al II-lea, sefii ordinului piarist din provincie (între care cunoscutul Martin Bolla) inspectând si ei, deseori, clasele (în 1791, 1796, 1797, 1800, 1806, 1807, 1811, 1818 etc.). Cf. Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, în *Anuar Timisoara*, 1890-1891, passim; Idem, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, în *T.R.E.*, 7(1891), fasc. 1, p.18-51;

Idem, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, Temesvár, 1896, p.20-115; Both Ferenc, *A temesvári kegyesrendi Fögimnázium története és az új intézet ismertetése*, în *Anuar Timisoara*, 1911-1912, passim; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.191-192; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.83-89
613.I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.119
614.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.45; Himpfner Béla, *op. cit.*, p.11; Hans Herrschaft, *Das Banat*, Berlin, 1940, p.157; P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, p.91; Tîrcovnicu, I, p.167
615.Fináczy Ernö, *Adalékok a temesvár kath. Gymnasium történetéhez*, în *Századok*, 35(1901), p.354-356
616.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.45
617.*A.S.U.*, *Fond Consiliul locumtenential -Impressa Circularia*, fasc.1
618.I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.119-120
619.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1891, p.45-46; Idem, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.113; Kornis Gyula, *op. cit.*, vol.I, p.203
620.Nicolae Bocsan, *Contributii la istoria iluminismului românesc*, p.128; I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.120 si urm.
621.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1891, p.37-38; Idem, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.57,102-113
622.Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.191-192
623.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1891, p.45-46; *T.G.*, 1820, nr.10, p.118
624.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1891, p.45-46; Chr. D. Stein, *op. cit.*, p.195; *T.G.*, 1826, nr.12, p.108,116; 1827, nr.4, p.107
625.Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1891, p.45-46; *Anuarul Ordinului Piarist*, 1837, p.26,40; 1839, p.26,38-39; 1841, p.414; 1842, p.25-26,39; 1843, p.26,39; 1844, p.26,39; 1845, p.25,39; 1846, p.25-26,34; 1847,

p.27,35-36; 1848, p.27,36; *Statisztikai jegyzetek*, în *N.T.*, 1837, partea a II-a, nr.25, p.399-400; *E.H.*, 1840, partea a II-a, nr.50, p.196; Aloysius Reesch de Lewald, *op. cit.*, p.1246; Nagy Márton, *op. cit.*, p.38-39,42-43; *T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

626.P. Honorati Novotny, *op. cit.*, vol.I, p.243-244

627.Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.89

628.*Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol.I, p.359

629.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

630.Hans Herrschaft, *op. cit.*, p.158; *Sächsisch-schwäbische Chronik*, p.90

631.*Vegyes közlemények*, în *Hetilap*, 1847, nr.173, p.1108-1110

632.*Sächsisch-schwäbische Chronik*, p.90

633.*M.U.*, 1786, p.497

634.P. Honorati Novotny, *op. cit.*, vol.I, p.244

635.În legatura cu ciclul elementar de învatamânt din Timisoara, vezi P. Honorati Novotny, *op. cit.*, vol.I, p.243-244; Hetzel Samuel, *Geschichte und Statistik des Volksschulwesens der Stadt Temesvár*, Temesvár, 1878, passim; Idem, *Vázlatok Temesvár sz. Kir. város községi népiskolai történetéböl*, Temesvár, 1890, passim

636.În 1739, episcopul Dimitrievici al Timisoarei a solicitat pentru prima data autoritatilor înfiintarea unui seminar diecezan, idee sustinuta si de episcopul Antonovici al Aradului. În 1747, proiectul este reluat de episcopul Popovici al Timisoarei cu mai multa fermitate, începându-se colectarea sumelor necesare constituirii institutiei, în paralel cu adunarea fondurilor pentru ridicarea catedralei ortodoxe. Treptat, Carlovitul amplifica planurile initiale, dorind ca în Timisoara sa se edifice o scoala teologica superioara pentru întreaga ortodoxie din imperiu. Deoarece aprobarea Mariei Tereza soseste destul de târziu, în 1755, derularea proiectului se taraganeaza pâna în 1759, când episcopul Ioanovici redeschide problema încasarii contributiilor pentru organizarea unui seminar centralizat al natiunii ilire din imperiu. Institutia urma sa pregateasca nu numai preoti ortodocsi români si sârbi, ci si functionari de aceasta religie, obtinându-se astfel, fara mari dificultati, aprobarea

administratiei camerale. Construirea centrului educational ortodox demareaza în 1766, dar lucrarile se întrerup în 1769, la dispozitia Curtii, banii ramasi depunându-se, initial, la administratia civila a provinciei, iar, apoi, la o banca vieneza. În 1774, Congresul iliric solicita continuarea lucrarilor, însa, ulterior, la cererea lui Moise Putnic, se ajunge la solutia mutarii seminarului centralizat iliric la Novi Sad. În consecinta, cladirea nefinalizata din Timisoara se vinde la licitatie, dar noile intentii nu sunt puse în aplicare, Moise Putnic ajungând între timp pe scaunul episcopal timisorean si insistând ca sa nu se renunte la mai vechea hotarâre a amplasarii scolii teologice în resedinta fixata de prima data. Datorita acestei indecizii, dar si din cauza lipsei de fonduri, în 1779 Maria Tereza suspenda problema înfiintarii seminarului centralizat ortodox. Noi oportunitati apar la 1 august 1785, când un decret semnat de Iosif al II-lea reafirma acordul Curtii în legatura cu ridicarea institutiei formative clericale în Timisoara. Din nou, derularea planului este obstaculata de nehotarârea lui Moise Putnic, de curând desemnat ca mitropolit al Carlovitului. De data aceasta, sfatuindu-se cu episcopii Sakabent si Popovici, mitropolitul avanseaza doua noi alternative: constituirea seminarului centralizat la Carlovit sau organizarea a doua seminare, unul pentru români, la Timisoara, celalalt pentru sârbi, la Carlovit. Ambele variante, cu toate ca aveau aprobarea sinodului general din 1786, sunt respinse de suveran, care solicita respectarea proiectului initial al seminarului unic la Timisoara. În acelasi an 1786, planurile scolii teologice superioare, schitate dupa modele grecesti si rusesti si având 28 de paragrafe, ajung pe masa împaratului. Ele prevedeau primirea la pregatire a 120 de bursieri din cele zece dieceze ale Mitropoliei, învatamânt în limba materna (sârba si româna) si sustinerea activitatii a doi cantori si a sase profesori (patru de teologie si doi pentru limbile de studiu), coordonati de un rector, durata ciclului educativ fiind nelimitata. În 1788, Iosif al II-lea intervine iarasi, dispunând ca scoala teologica sa îsi înceapa cursurile în cladirile din cetate parasite de franciscani, solutie respinsa cu vehementa de Putnic. Dupa moartea suveranului, Congresul iliric de la Timisoara da curs doleantelor mitropolitului, hotarând ridicarea

Seminarului centralizat ortodox la Carlovit, dar si înfiintarea unor scoli teologice în eparhiile mai importante. La scurta vreme dupa aceasta decizie, în 1794, Stratimirovici deschide în mod oficial cursurile Scolii teologice superioare de la Carlovit. Chiar daca intentia de a se constitui un seminar ortodox la Timisoara nu s-a concretizat, localitatea a avut un rol semnificativ în pregatirea preotilor, activitate care s-a desfasurat în strânsa legatura cu cea de formare a dascalilor, Unii istorici sustin ca, dupa ce în 1770 Maria Tereza a emis *Regulamentul iliric* sau *Normal Patentul* ce consfintea vechile privilegii ilirice, inclusiv dreptul ortodocsilor banateni de a-si constitui scoli si seminare pe lânga fiecare episcopie, în Timisoara s-a deschis, deja din 1774, o scoala pentru instruirea clerului si învatatorilor, în limbile germana, latina si sârba. S-ar putea, în realitate, sa fie vorba de scoala principala oraseneasca, devenita ulterior scoala normala, nu de o scoala aparte pentru ortodocsi. Cert este faptul ca în 1777 Iancovici a inaugurat cursurile de norma pentru învatatorii ortodocsi si ca la ele au participat si numerosi candidati la preotie. Atât în timpul directoratului lui Iancovici, cât si sub îndrumarea directorilor urmatori, Mrazovici si Nicolici, au continuat sa fie primiti la pregatire, câte patru-sase luni pe an, împreuna cu dascalii, si cei ce se orientau înspre cariera clericala. Cursuri teologice aparte par sa se fi sustinut din 1789, fara a fi clar daca ele s-au desfasurat în conexiune cu predarea metodei normale sau separat. În 1791, aceste cursuri s-au reorganizat, în activitatea didactica fiind angrenat si protopopul Constantin Suboni din Timisoara. Adevarata pregatire de tip seminarial începe însa numai în anul 1800, când, sub conducerea episcopului Petrovici, Pavel Kengelacz, arhimandritul manastirii Sângeorgiu, si dascalul Mihail Martinovici, cleric vreme de 25 de ani la Bela Crkva, inaugureaza sectiile sârba si româna ale scolii teologice instalate în resedinta episcopala timisoreana. Cf. Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.20-22; Virgil Popovici, *Ortodoxismul si biserica nationala româneasca din Timisoara Monografia bisericii ortodoxe române din Timisoara*, Timisoara, 1933, p.191; Gh. Cotosman, *Din trecutul Episcopiei Timisorii*, Timisoara, 1943, p.26-27; Ileana Bozac, Pompiliu Teodor,

op. cit., p.160; Tîrcovnicu, II, p.53; Corneliu Popeti, *Aspecte ale învatamântului românesc din Banat de la sfârsitul secolului al XVIII-lea*, în *Tibiscus*, 1971, p.64-71; I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.118-120; Tîrcovnicu, I, p.186-187; S. Anuichi, *op. cit.*, p.1006-1008; I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timisoara, 1980, p.505-507; *Istoria învatamântului din România*, vol. I, p.289-291; Ion B. Muresianu, *Slujitori ai bisericii ortodoxe banatene în miscarea româneasca de emancipare din secolul XVIII*, în *M.B.*, 34(1984), nr.11-12, p.726-741; Nicolae Bocsan, *Contributii la istoria iluminismului românesc*, p.92,126

637.Ilean Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.160

638.*Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.291

639.Tîrcovnicu, II, p.53; Idem, I, p.186; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.289; Nicolae Bocsan, *Contributii la istoria iluminismului românesc*, p.126

640.Tîrcovnicu, I, p.187; *Istoria învatamântului din România*, vol.I, p.289-290; Nicolae Bocsan, *Contributii la istoria iluminismului românesc*, p.126

641.I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *op. cit.*, vol.I, p.505-507; Nicolae Bocsan, *Contributii la istoria iluminismului românesc*, p.92

642.Virgil Popovici, *op. cit.*, p.191; Gh. Cotosman, *op. cit.*, p.26-27

643.Minoritii s-au asezat la Estelnic-Poian în 1680, la invitatia parohului catolic din localitate, Nagy Mózes. Cei trei membri ai ordinului franciscan stabiliti în asezare veneau din teritoriile românesti de peste munti, având mare experienta în sustinerea unui misionarism eficient. De la bun început, centrul educational deschis de ei în 1682, *Seminarium Clericorum Regularium*, desi avea caracterul unei scoli teologice, era organizat dupa modelul gimnaziilor catolice inferioare (numai cu clase gramaticale) si beneficia de sustinere materiala din partea Curiei papale. Toti minoritii desfasurau activitate didactica (seful resedintei era si director al gimnaziului, iar ceilalti doi calugari functionau ca profesori ai claselor gramaticale), în situatiile în care numarul de elevi crestea, recurgându-se chiar la angajarea unor cadre laice, în special pentru clasele inferioare. Din primul an scolar, institutia de învatamânt a avut propriul Convict nobiliar. În

1684 se elaboreaza regulamentele scolii, iar în 1691 începe predarea unor materii specifice claselor de poetica si retorica, desi ele nu se constituie, deocamdata, ca ciclu educativ aparte. În 1696, când scoala se muta la Canta, în noua resedinta a ordinului franciscan este adus un al patrulea calugar, pentru a coordona clasa de sintaxa, si se deschide un Seminar (internat) în vederea sustinerii alumnilor saraci. În 1699 si 1701, tezaurarul Apor înzestreaza institutia cu câteva parti domeniale, din ale caror venituri se reuseste, în 1709, construirea unui edificiu mai cuprinzator. Donatiile lui Apor se adauga mai vechilor fundatii întemeiate de papa Inochentie al XI-lea (în 1681 el a hotarât alocarea a 40, apoi 50 de scuzi anual pentru scoala franciscana) si de Leopold I (suveranul a acordat scolii sume variabile, rezultate din cedarea unor dijme domeniale). În 1733 se mai aduce un dascal, iar în 1747 se constituie pe lânga clase Congregatia Sfânta Maria, care cuprindea între 90-120 de tineri. Dupa înfiintarea claselor de poetica si retorica, din 1752 profesorul coordonator al ciclului gimnazial superior devine conducator al Congregatiei. Dupa modelul institutiilor iezuite de învatamânt, procesul pedagogic era stimulat prin diferite actiuni suplimentare, cum ar fi dezbaterile publice sau spectacolele organizate de elevii mai mari, care se bucurau de participarea unor personalitati politice si administrative din regiune. Relativa prosperitate permite ridicarea unei cladiri noi în 1751 si largirea Seminarului în 1753, iar tot în 1751, la dispozitia Congregatiei De Propaganda Fide, se introduc cursuri teologice superioare, în 1762 solicitându-se redimensionarea Convictului nobiliar. Pâna în 1752, gimnaziul a functionat cu patru clase de gramatica inferioara (parva, principia, gramatica si sintaxa), clasa a treia a ciclului elementar fiind atasata nivelului mediu. De la aceasta data, numarul claselor se ridica la sase, prin organizarea anilor superiori de studiu (poetica si retorica). Din 1777, odata cu aplicarea regulamentului unitar *Ratio Educationis*, cea mai mica dintre clasele gramaticale se alatura claselor primare, ciclul mediu încorporând doar cinci clase (principia, gramatica, sintaxa, poetica si retorica), ce îsi vor schimba mai târziu denumirea în gramatica inferioara, gramatica medie, gramatica superioara, clasa I umana si clasa a II-a

umana. Între 1752-1790, la clasele de poetica si retorica s-au predat si cursuri de teologie, ele dobândind, astfel, valentele unui Seminar destinat pregatirii preotilor. Ca si celelalte scoli din provincie, institutia de învatamânt de la Canta a suportat cu greu presiunile germanizarii, la sfârsitul epocii tereziene si în deceniul iosefin, si ale maghiarizarii, în perioada restauratiei. Programele de studiu aplicate pe parcursul secolului al XVIII-lea au fost *Ratio Studiorum* iezuita, din 1777 *Ratio Educationis*, iar din 1806 *Ratio Educationis Publicae*. Gimnaziul s-a aflat sub tutela Statului catolic al Ardealului, din 1767 sub cea a Comisiei ecleziastice, iar ulterior, sub cea a Comisiei scolare a provinciei, trecând din nou, în 1790, sub coordonarea Comisiei ecleziastice din Transilvania. Cf. Hassák Vidor, *Anuar omagial Târgu Secuiesc*, 1895-1896, p.3-165

644.*Ibidem*, p.72-79

645.*Ibidem*, p.80-81

646.*Ibidem*, p.63-71

647.*Ibidem*

648.*Ibidem*, p.158-160

649.*Ibidem*, p.72-79; Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.354

650.Hassák Vidor, *op. cit.*, p.72-79

651.*Ibidem*, p.63-71. Evidenta profesorilor s-a tinut separat, în registrul intitulat *Tabella exhibens omnes Praefectos et Professores et Magistros scholarum Cantensium ab anno 1680 usque ad annum 1816*. Din 1786, rapoartele consilierilor scolari si ale inspectorilor, protocoalele sedintelor profesorale bilunare si dispozitiile sau instructiunile sosite de la autoritati s-au legat într-un registru aparte, cu date importante despre corpul didactic.

652.*Ibidem*, p.158-165

653.Decizia Dietei de la Turda privind expulzarea franciscanilor din Târgu-Mures, a facut ca toate averile detinute de acest ordin în localitate, inclusiv scoala, sa treaca, de la 6 august 1556, în posesia protestantilor. În 1699, când preotul Székely Zsigmond soseste în Târgu-Mures, la cererea putinilor catolici care au mai ramas în asezare, el gaseste aici doar opt familii de credinciosi, care se reuneau pentru ceremoniile religioase în casa lui Simion Boer de Berivoi, un

nobil român catolicizat, capitan suprem al districtului Fagaras. Pentru a-si consolida parohia, Székely apeleaza la iezuitul Kapi Gábor, conducatorul *Misiunii dacice* care îsi stabilise resedinta la Cluj, astfel încât, în 1702, Endes István, profesor de logica si membru al ordinului, este detasat la Târgu-Mures, în scopul de a reface scoala catolica disparuta de un secol si jumatate. El a actionat cu mare eficienta, în acelasi an, institutia de învatamânt deschizându-se deja în casa lui Simion Boer. Deocamdata, ea nu functiona decât cu clase elementare, dar la cursuri au fost atrasi copii de etnii, religii si vârste variate, printre care numerosi români si greci din familii negustoresti, mestesugaresti sau orasenesti. În 1708 sunt inaugurate primele clase gramaticale, pentru ca deplasarile de trupe din timpul razboiului curutilor au închis accesul înspre Colegiul catolic al Clujului, unde, de regula, absolventii ciclului elementar iezuit de la Târgu-Mures îsi continuau studiile. La scurta vreme dupa aceea, ia fiinta un mic Convict nobiliar, instalat în spatiile locuintelor membrilor ordinului. Printre primii alumni ai scolii s-a numarat Francisc Boer de Berivoi, viitor secretar al episcopului unit Patachi. Donatiile tezaurarului Apor si ale provincialului Hevenessi Gábor (care dupa vizita sa la Târgu-Mures, din 1711, a hotarât alocarea a 4000 de florini destinati tinerilor saraci) au permis deschiderea Seminarului (internatului) în 1712. Alte contributii generoase au facut ca în acelasi an sa fie finalizata o noua cladire, iar în 1716 sa se aduca un al doilea profesor pentru ciclul mediu. În perioada 1719-1721, activitatea didactica s-a suspendat din cauza epidemiei de ciuma, dar, ulterior, pâna în 1726, populatia scolara a crescut într-un ritm spectaculos. Din acest motiv, în 1727 clasele au fost mutate într-un edificiu mai mare, cumparat de curând, iar în 1732, prin contributia de 1000 de florini a provincialului Francisc Mollindes, se demareaza lucrarile pentru o incinta vasta, capabila sa adaposteasca 500 de elevi, terminata, însa, de-abia dupa desfiintarea ordinului iezuit, cu ajutorul Fiscului. În 1747, gimnaziul inferior se completeaza cu ultima clasa, cea de gramatica suprema -denumita, din 1749, clasa de sintaxa - coordonata de un al treilea profesor. Cu toate ca, dupa întreruperea activitatii iezuitilor, bunurile lor au fost preluate de Fisc, iar scoala a trecut,

treptat, sub autoritatea Comisiei ecleziastice, apoi a Comisiei scolare, directorul si vechii profesori ex-iezuiti au ramas la catedre. Din 1775, în procesul didactic încep sa se resimta, tot mai puternic, presiunile legate de germanizarea învatamântului, dar institutia traverseaza cu bine dificultatile, în 1778 organizându-se clasele gimnaziale superioare de poetica si retorica. În 1779 se introduc materii noi; în 1780 scoala desemneaza delegati pentru sedinta de la Sibiu, prezidata de Mártonffi, privind adoptarea unor principii unitare de învatamânt, extrase din *Ratio Educationis*; în 1781 Comisia scolara schiteaza atributii noi pentru directorii gimnaziilor, prefectii de studii si regensii seminarelor; tot atunci intra în vigoare noul regulament intern, întocmit dupa cerintele prevazute în *Norma Regia*; din 1782 se aplica alte metode de predare si se acorda atentie sporita unor domenii ca matematica, geografia, geometria, botanica, biologia s.a., neglijate pâna atunci; în 1783 se încheie constructia altui edificiu, în care, alaturi de clasele medii, functionau si clasele scolii normale etc. Elanul centrului educational scade din 1784, când, în urma dispozitiilor lui Iosif al II-lea, Convictul nobiliar si Seminarul sunt interzise, inclusiv gradina, cumparata în 1763 la licitatie, si fundatiile preluându-se la Fisc. Nici obligativitatea însusirii limbii germane de catre profesori si elevi, instituita în 1786, nu a fost de bun augur pentru scoala, contribuind la diminuarea numarului de studiosi. Incinta Seminarului se transforma în cazarma si, în pofida faptului ca institutia se redeschide în 1792, ea nu îsi va recupera cladirea decât în 1795. Masurile restauratorii de dupa 1790 si fundatiile suplimentare (printre care si cea lui Bob din 1803, pentru patru tineri greco-catolici în Seminar, cea a lui Petru Maior, pentru doi tineri, si cea a lui Martin Lupu-Micu, pentru trei tineri), constituite pe lânga fundatiile vechi, redobândite, au redresat rapid situatia scolii. De la începutul secolului al XIX-lea se elaboreaza chiar un proiect referitor la introducerea studiului filosofiei, ceea ce ar fi însemnat ridicarea institutiei la rang de Colegiu (Liceu). Vezi Sombori István, *Marosvásárhelyi Középtanodának történelmi jegyzéke*, în *Anuar catolic Târgu-Mures*, 1851-1852, passim; Karácson Márton, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, în *Anuar catolic Târgu-Mures*,

1890-1891, p.3-48; Idem, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, în *Anuar catolic Târgu-Mures*, 1894-1895, p.3-111; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.159-160; Traian Popa, *Monografia orasului Târgu-Mures*, Târgu-Mures, 1932, p.279-281; Aurel Holirca, *Aspecte din istoria scolii muresene 1848-1919*, în *Marisia*, 10(1980), p.271-300

654.Karácson Márton, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1891, p.14-19; Idem, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1895, p.18-25

655.Idem, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1891, p.3-20; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.159-160; Traian Popa, *op. cit.*, p.279-281

656.Karácson Márton, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1891, p.20

657.Calculele s-au facut pe baza informatiilor oferite de Karácson Márton, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1895, p.116-117; Traian Popa, *op. cit.*, p.279-281; Aurel Holirca, *op. cit.*, p.297

658.Boga Alajos, *op. cit.*, p.40

659.Traian Popa, *op. cit.*, p.279-281; Aurel Holirca, *op. cit.*, p.297

660.Karácson Márton, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1891, p.29-48; Idem, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1895, p.38-62

661.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.357

662.Karácson Márton, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1891, p.20-48; Idem, *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története*, 1895, p.14-40,110-111,116-117

663.Albu, *Istoria*, II, p.136-137

664.Traian Popa. *op. cit.*, p.279-281

665.*B.A.C., Fond manuscrise românesti*, mss.684 -*Acte si manuscrise din vremea episcopului Bob*

666.Traian Popa, *op. cit.*, p.279-281; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.159-160; Albu, *Istoria*, II, p.136-137; Aurel Holirca, *op. cit.*, p.297

667.Albu, *Istoria*, II, p.136-137

668.*N.T.*, 1840, partea a II-a, nr.19, p.146-147
669.Albu, *Istoria*, II, p.136-137
670. *Vegyes közlemények*, p.1108-1110
671.Albu, *Istoria*, II, p.136-137; Aurel Holirca, *op. cit.*, p.297
672. *Vegyes közlemények*, p.1109
673.Albu, *Istoria*, II, p.136-137. În legatura cu reteaua scolilor primare din Târgu-Mures, vezi si lucrarea lui Pallós Albert, *Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely szabad királyi város népoktatási intézeteinek története*, Marosvásárhely, 1896, passim
674.Ziua de 5 august 1556, când protestantii au ocupat biserica Sf. Mihail, a reprezentat ziua victoriei Reformei religioase în Târgu-Mures. La 11 august, franciscanii sunt alungati din cetate, iar în incinta fostei lor manastiri, din 1558, îsi începe activitatea scoala reformata, devenita, în 1575, scoala particula si sustinuta prin consistente contributii, donatii si fundatii. Peste un secol, în 1663, ea avea patru clase inferioare (doua *rudimenta*, *etymologia* si *syntaxis*) si patru superioare (*poetica*, *rhetorica*, *logica* si *theologia*), asigurând pregatirea tinerilor din zona pentru Colegiul Aiudului, caruia institutia de învatamânt din Târgu-Mures îi era, de multa vreme, particula. Aici se promova o educatie de buna calitate, deja din 1569 fiind deseori adusi ca rectori absolventi ai Universitatii din Wittenberg sau reprezentanti consacrati ai umanismului târziu si ai puritanismului. În 1711, scoala functiona înca în regim de particula a Aiudului, dar, peste câtiva ani, o conjunctura fericita îi va schimba viitorul. În 1671, sotia lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, Sofia, trecuta la catolicism, îi alungase pe profesorii reformati ai cunoscutului Colegiu de la Sárospatak, o parte a lor fiind nevoiti sa se refugieze la Alba-Iulia, unde îsi vor continua munca didactica sub ocrotirea principelui Apafi I, clasele adapostindu-se în cladirea fostului Colegiu din cetate, mutat, anterior, la Aiud. În 1716, datorita lucrarilor de consolidare a fortificatiilor orasului, coordonate de generalul Steinville, corpul didactic reformat este expulzat si de aici, asezându-se, temporar, la Cricau, apoi la Orastie si, în cele din urma, în 1718, la Târgu-Mures. Pentru a clarifica statutul profesorilor sositi în localitate, în acelasi an 1718, Consistoriul suprem decide unificarea

cursurilor tinute de ei cu cele desfasurate în scoala particula si formarea unui nou Colegiu, hotarâre aprobata de Carol al VI-lea. Desi Magistratul a refuzat sa acorde sprijin centrului educational, temându-se ca îsi va diminua privilegiile, mica nobilime si taranimea libera din împrejurimi se vor mobiliza, reusind prin contributiile lor sa asigure întretinerea a nu mai putin de 90 de elevi, care îsi puteau îmbunatati pregatirea în mod gratuit. Dupa reorganizarea din 1718, structura claselor s-a modificat de mai multe ori, dar, în esenta, ciclul inferior si cel mediu s-au mentinut la un total de opt ani de studiu, în diferite forme: declinare, conjugare, gramatica, sintaxa, retorica, poetica, greaca si logica; declinare, conjugare, germana, gramatica, sintaxa, retorica, poetica si logica sau maghiara, elementara, gramatica, sintaxa, retorica, poetica, logica si filologie. Dupa parcurgerea acestor trepte, urmau doua clase de filosofie, iar apoi se putea opta pentru doi ani de teologie sau, din 1794, pentru doi ani de drept. Patrunzând în clasele superioare de colegiu (liceu), tinerii trebuiau sa depuna juramânt si sa subscrie pentru respectarea regulamentului scolar, fiind primiti, astfel, în rândul togatilor. Mutarea Tablei regesti de la Medias la Târgu-Mures, în 1754, a stimulat procesul didactic, deoarece, din acest an, corpul profesoral si-a intensificat eforturile legate de formarea categoriilor functionaresti (cu precadere, a cancelistilor). Cf. Koncz József, *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*, Marosvásárhely, 1896, passim; Pallós Albert, *A marosvásárhelyi ev. ref. egyház iskoláinak története 1557-töl 1896-ig*, în *Anuar reformat Târgu-Mures*, 1895-1896, passim; Kis Pál, *A marosvásárhelyi református Kollégium története*, în *Anuar reformat Târgu-Mures*, 1939-1940, passim; 1940-1941, passim; Traian Popa, *op. cit.*, p.270-272; Tonk Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága 1653-1848*, Szeged, 1994, p.V-XXI

675.Tonk Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága 1653-1848*, p.V-XXI

676.Johann Michael Ballmann, *op. cit.*, p.108

677.Tonk Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága 1653-1848*, p.V-XXI

678.*Ibidem*

679.*Ibidem*
680.*Vegyes közlemények*, p.1109
681.*T.S.Ö.M.*, 1841-tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11
682.Tonk Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága 1653-1848*, p.86,182,185-186,204,207
683.*Ibidem*, passim
684.Albu, *Istoria*, II, p.136
685.Traian Popa, *op. cit.*, p.272; I. Tóth-Zoltán, I, p.275
686.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.357
687.Înca dinainte de extinderea Reformei religioase, localitatea trebuie sa fi avut o scoala medie buna, pentru ca numerosi tineri de aici sunt primiti la Universitatea din Cracovia. În 1557 Dieta de la Turda proclama libertatea religioasa a luteranilor, cerând, totodata, ca manastirile parasite de ordinele catolice sa fie transformate grabnic în scoli primare si gimnazii protestante. În consecinta, tot în 1557 apare în asezare primul rector protestant. În 1564 Dieta, întrunita iarasi la Turda, acorda drepturi depline calvinilor, iar, la câtiva ani dupa aceea, în urma propagarii ideilor unitariene, în 1566 se desfasoara deja patru sinoade ale preotilor trecuti la noua credinta, în 1568 Dieta de la Turda legalizând a patra religie recepta. Inedita structura religioasa a provinciei este reconfirmata de Dieta de la Târgu-Mures din 1571, dar, imediat dupa sinoadele din 1566, scoala de la Turda se si transformase în institutie unitariana de învatamânt. În 1589 ea va fi mutata într-un edificiu nou, construit prin contributia orasului si modificat ulterior, însa, dupa campaniile militare ale lui Mihai Viteazul si ale generalului Basta, clasele au trebuit recladite, o alta renovare masiva având loc în 1694. În 1706 trupele austriece ocupa incinta scolara, iar în 1721 biserica unitariana din piata este trecuta fortat în posesia catolicilor, evenimentele tulburi de la începutul veacului al XVIII-lea provocând întreruperea activitatii didactice. În 1711 însa se desemneaza un nou rector, pregatirea reluându-se cu elevi adusi de la Cluj. Se refac si fondurile, asa încât în 1724 se efectueaza reparatii costisitoare, la fel se procedeaza în 1762, între 1788-1796 ridicându-se o constructie mai spatioasa si o noua

locuinta pentru rector. Bineînteles, investitii mai mari în scopul redimensionarii spatiilor se vor face doar în secolul al XIX-lea. Ciclul de învatamânt cuprindea doua clase elementare, dupa care urmau clasele de declinisti, comparatisti, conjugisti, etimologisti, sintaxisti, poeti si retori. Ca în multe alte scoli protestante modeste, exista un singur profesor (rectorul), care pregatea grupele de poetica si retorica, restul claselor aflându-se sub îndrumarea colaboratorilor, numiti dintre elevii anilor superiori de studiu. În 1733 este adus de la Cluj primul preceptor, iar în 1795 numarul preceptorilor se ridica la trei. De-abia în 1856 catedrele vor fi suplimentate cu mai multi profesori. Initial, prin curatori, rectorul primea un salariu de 50 de florini anual si naturalii, dar si preceptorii sau colaboratorii erau îndemnizati pentru munca lor pedagogica. Tot din rândul elevilor mari erau desemnati si juratii scolii, care participau la judecarea cauzelor disciplinare, sau exactorii, care se ocupau de evidenta situatiei materiale a institutiei de învatamânt, sprijinindu-i pe curatori. În timpul Mariei Tereza se introduc orele de germana, dupa 1785 nici un studios nemaiavând posibilitatea sa promoveze daca nu cunostea bine limba oficiala a statului. Din 1807 devine obligatorie si limba greaca în cursul superior. Primele regulamente scolare pastrate dateaza din 1711, în mod cert însa, ele nu constituie decât niste variante îmbunatatite ale regulamentelor mai vechi, pierdute. Scoala a fost sustinuta de parohia locala, comunitatea religioasa, patroni si Episcopie, iar, mai târziu, de Statul unitarian. Din 1724, dupa sinodul de la Arcus, când se înfiinteaza Casa comuna a unitarienilor, spre gimnaziul din Turda au fost orientate fonduri importante. Venituri se puteau realiza si din colecte, donatii, testamente ale binefacatorilor, vânzari de lemne si vin, participare la ceremoniile desfasurate cu ocazia sarbatorilor religioase, activitate de preceptorat, contributii strânse de elevi, legatii si peregrini etc. De regula, alimentatia adolescentilor era asigurata, succesiv, de familiile mai înstarite din localitate. De asemenea, institutia de învatamânt mai beneficia si de o parte a câstigurilor rezultate din exploatarea morii de la Sâncraiu de Mures. Multe colecte se efectuau în tinuturile secuiesti, dar, nu rareori, legatiile scolare erau trimise dupa ajutoare în

strainatate, practica împotriva careia Curtea s-a opus vehement în perioada reformista. Pâna în 1778, când este atestat primul administrator, atributiile specifice acestei functii cadeau în sarcina curatorilor bisericii, a parohului local sau a rectorului. Controlul învatamântului se facea de catre Episcopie (în timpul vizitatiilor canonice era inspectata si scoala) sau de catre Colegiul unitarian din Cluj. Întotdeauna, în comisiile de examinare se includeau si membri ai bisericii sau ai corpului profesoral clujean. Ca atâtea alte scoli protestante, gimnaziul de la Turda a reusit sa-si pastreze autonomia în fata încercarilor autoritatilor de a impune programele de studiu unitare, elaborate de catre comisiile imperiale de profil. Biblioteca a fost întemeiata în secolul al XVI-lea, iar din 1746 ea se afla sub supravegherea directa a rectorului, absolventii plecati la pregatire în strainatate având datoria de a se întoarce cu volume cumparate de la universitatile în care s-au înscris. Desigur, anumite carti importante se trimiteau si de la Colegiul clujean. În 1772 s-a constituit în scoala prima societate de lectura. Cf. Benczédi Gergely, *A tordai unitárius Algymnasium igazgatói*, în *K.M.*, 24(1889), fasc.1, p.12-26; Varga Dénes, *A tordai unitárius Gimnázium története*, Torda, 1907, p.1-381

688.Varga Dénes, *op. cit.*, passim

689.*Ibidem*, p.209-210

690.*B.A.C.*, *Fond manuscrise unitariene*, mss.1198 -*Az ó-tordai unitárius Gymnasium Anyakönyve 1759 máj. 29 -1807*

691.Varga Dénes, *op. cit.*, p.9-66

692.*Ibidem*, p.134

693.*T.S.Ö.M.*, 1841 -tab.46, 1842 -tab.46, 1843 -tab.46, 1844 -tab.46, 1845-1846 -tab.11, 1847-1848 -tab.11

694.Varga Dénes, *op. cit.*, p.209-210

695.*B.A.C.*, *Fond manuscrise unitariene*, mss.1198 -*Az ó-tordai unitárius Gymnasium Anyakönyve 1759 máj. 29 -1807*

696.Varga Dénes, *op. cit.*, p.167-168; Benczédi Gergely, *op. cit.*, p.15-26

697.Varga Dénes, *op. cit.*, p.359

698.*Ibidem*, p.232-265,266-272,300-359

699.*Ibidem*, p.360-381

700.Albu, *Istoria*, II, p.207-208

701.Pe la 1527, zona Salajului trecuse deja la Reforma datorita activitatii eficiente a unui absolvent al Universitatii din Wittenberg, pe nume Derecskei Demeter, care a beneficiat de sprijinul consistent al nobilului Drágfi Gáspár, comite al Crasnei si al Solnocului Mijlociu. La Ardud, localitatea de origine a lui Drágfi, s-a tinut, în 1545, primul sinod protestant comun, cu participarea luteranilor si calvinilor. Zalaul a fost printre primele asezari care au primit Reforma religioasa, odata cu parohia constituindu-se si scoala elementara, sustinuta de oras si de biserica. În jurul anului 1630, institutia primara de învatamânt s-a transformat în gimnaziu, în urma eforturilor depuse de Keresztszegi Hermán István, viitor superintendent de Debretin, si de capelanul sau. În 1646 s-au initiat cursuri superioare de doi ani, la care puteau participa absolventii claselor de poetica si retorica, pregatindu-se sa-si definitiveze studiile la colegiile de la Debretin, Cluj sau Aiud. Clasele erau conduse de un rector, invitat de catre Consiliul parohial tot de la Debretin, Cluj sau Aiud pentru o perioada de trei ani, salariul sau fiind platit din veniturile bisericii si ale Magistratului. În 1676, regulamentele institutiei se vor reface în 18 puncte (îmbogatite ulterior în 1704), iar în 1682, prin donatiile generoase ale lui Mihai Apafi, procesul didactic se va consolida. Treptat, alaturi de patronajul Consistoriului local, se face simtita, în masura tot mai mare, tutela Consiliului reformat comitatens, însa desemnarea rectorului si aprobarea programei de studiu ramâne în sarcina parohiei. În 1741, comitele Solnocului Mijlociu, Wesselényi Ferenc, si sotia sa, Rhédei Zsuzsánna, întemeiaza o noua fundatie din care se asigurau îndemnizatiile anuale ale preceptorilor (câte 30 de florini). Gestul lor va fi urmat de multe alte familii nobiliare, din contributiile carora, în 1772, se organizeaza o fundatie pentru alumni si se repara, se largeste si se înalta cu un etaj incinta de învatamânt. Din astfel de alocatii nobiliare se strâng sume consistente în 1759, 1765, 1772 si 1795. Cu toate ca baza materiala a scolii s-a îmbunatatit, în 1762 s-au introdus taxele de studii, achitabile curatorului în bani sau naturalii, iar din 1774 familiile mai prospere din asezare au fost mobilizate pentru a

asigura alimentatia populatiei scolare. Deosebita grija pentru problemele administrative a facut ca, în 1783, parohia sa întocmeasca proiecte pentru înfiintarea unui al doilea post de profesor, cu caracter permanent, în vederea sustinerii activitatii rectorului. Din 1799 este invitat la catedra celebrul medic si lingvist Gyarmathi Sámuel, o personalitate cu studii efectuate la Cluj, Zalau si Aiud, absolvent de medicina la Viena. Preceptor la Pozsony, apoi colaborator la *Magyar Hirmondó*, angajat al teatrului din Pesta, medic la Aiud, medic al comitatului Hunedoara si specializat doi ani la Göttingen, el va face mai multe calatorii în Germania, Suedia si Danemarca, va elabora lucrari fundamentale de gramatica maghiara si vocabulare, va întocmi o impresionanta colectie de minerale, daruita Colegiului din Aiud, se va remarca în calitate de traducator si editor etc. Dupa mai bine de un deceniu petrecut la Zalau, din 1810, Gyarmathi va activa ca preceptor, angajat de o mare familie nobiliara. În 1822, gimnaziul zalauan va fi înzestrat cu o noua cladire. Institutia avea si o biblioteca, surprinzator de bogata în raport cu dimensiunile populatiei scolare. Cf. Elekes Viktor, *A zilahi ev. ref. Fötanoda történetének rövid vázlata*, în *Anuar Zalau*, 1877-1878, p.3-17; Somogyi Jenö, *A zilahi ev. ref. Kollégium története*, în *Anuar Zalau*, 1894-1895, partea I, p.4-17; Kincs Gyula, *A nagy Wesselényi és a zilahi Gimnázium*, Zilah, 1896, passim; László Jenö, *A zilahi református Wesselényi Kollégium története*, Budapest, 1944, passim

702.Elekes Viktor, *op. cit.*, p.4-8; Somogyi Jenö, *op. cit.*, p.5-17

703.Elekes Viktor, *op. cit.*, p.8-12; Somogyi Jenö, *op. cit.*, p.5-17

704.Somogyi Jenö, *op. cit.*, p.210-211

705.*Ibidem*, p.223

706.Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.40

707.Albu, *Istoria*, II, p.95

708.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.357

709.Date despre frecventa, pentru perioada 1838-1848, la Iacob Mârza, *Scoala si natiune*, p.174

710.Ladislau Gyémánt, *Miscarea nationala…*, p.284

711.Albu, *Istoria*, II, p.102

III. CONCLUZII

În capitolul dedicat formarii intelectualitatii române la scolile din Transilvania, Banat si Partium s-au folosit numeroase lucrari ale unor specialisti maghiari sau germani. Un atare sondaj se justifica prin lipsa unei imagini ample despre reteaua scolara a zonei, desi ea constituie principalul "incubator" al intelectualitatii române ardelene. Bursierii externi au fost prea putini în raport cu absolventii scolilor din provincie sau din apropierea ei, care, dintr-un motiv sau altul, nu au reusit sa-si continue studiile altundeva în imperiu sau în strainatate. Cei din urma asigura însa un suport social puternic pentru elita performanta si, prin pregatirea lor, sunt capabili sa-si asume un rol de liant spiritual între sfera creatorilor si vasta lume rurala.

Cu putine exceptii, specialistii istoriei învatamântului s-au limitat la a reliefa dezideratele de ascensiune ale românilor, pe calea educatiei si competentei, exemplificând doar prin cazurile prezentei lor la studii în unele centre scolare, majoritatea catolice, unde fenomenul este vizibil si relativ usor de analizat. Un tablou amplu al frecventei scolare a românilor, în masura în care el se poate obtine, la toate institutiile de învatamânt din regiune, nu s-a încercat înca a se contura. Au fost excluse din diversele cercetari multe gimnazii mici, scoli-particule de rang gimnazial sau scoli medii protestante, din considerentul ca în ele ponderea românilor trebuie sa fi fost, oricum, redusa. Punând însa cap la cap situatiile structurilor etnice ale populatiilor scolare din fiecare institutie de învatamânt mediu sau superior, putem realiza ca idealul împlinirii individuale prin pregatire capatase, în a doua jumatate a secolului al XVIII-lea, valentele unui adevarat curent social.

Chiar daca marile goluri documentare împiedica schitarea unei imagini statistice de ansamblu, se impune cel putin constatarea ca românii sunt prezenti, în proportie mai mare sau mai mica, în toate centrele educationale din principat si din tinuturile învecinate. Ei se îndreapta, în mod firesc, cu precadere înspre scolile catolice,

dar nu le evita nici pe cele reformate, evanghelice sau unitariene, institutii de cele mai multe ori decise în a nu respecta restrictiile impuse de catre stat, pentru a putea rezista concurentei cu centrele educationale favorizate prin politica oficiala. Nedesprinzând dinamica studiosilor români din contextul mai larg al metamorfozelor populatiei scolare globale, devine sesizabila una dintre caracteristicile de baza ale perioadei reformiste, si anume aceea ca ea a stimulat avansul multor grupuri sociale, economice si etnice pâna atunci dezavantajate, descatusând energii noi, fidele Curtii.

Se mai cuvine de adaugat o precizare foarte importanta pentru întelegerea locului intelectualitatii române în angrenajul elitelor ardelene. În regimul habsburgic de secol XVIII, învatamântul din Transilvania se situa la distanta de coordonatele maghiarizarii. Cu toate eforturile facute în perioada restaurativa de dupa 1790, limba maghiara nu reuseste sa îsi câstige decât statutul, nu deosebit de influent, de materie facultativa de studiu. În aceste conditii, în epoca analizata, pericolul deznationalizarii nu vine dinspre reteaua formativa, ci dinspre un regim de stari a carui posibilitate de a utiliza pârghiile medievale de constrângere scade spectaculos.

Pornind din aceleasi blocstarturi ale educatiei uniformizante de tip latin, îmbunatatita pe parcurs cu o educatie de factura tehnica, stiintifica si birocratica, supuse acelorasi presiuni esuate de germanizare, elitele creatoare române si cele maghiare se vor apropia sensibil în plan valoric, chiar daca ultimele vor beneficia de un suport politic provincial înca deosebit de puternic. Oportunitatile create în domeniul scolar au contribuit la egalizarea relativa a sanselor, iar dimensiunile sociale ale fenomenului, timid evaluate deocamdata, pot fi puse în lumina de autorii nostri numai prin valorificarea tuturor surselor, indiferent de istoriografia careia ele le apartin.

Un segment al cercetarii de fata, cel referitor la învatamânt, s-ar localiza în prelungirea preocuparilor competente si de masiv continut informativ ale unor istorici precum Szabó Miklós sau Tonk Sándor. Daca ei, singuri sau în colaborare cu specialisti din Ungaria de talia lui Szögi László, s-au axat pe evidentierea peregrinarii academice a transilvanenilor la institutiile de învatamânt din

exteriorul provinciei, în evul mediu si la începutul epocii moderne, cu exemplificari românesti mai consistente doar pentru veacul al XVIII-lea, prezenta lucrare se focalizeaza pe frecventa româneasca în secolul al XVIII-lea, numai în reteaua scolara din interiorul principatului sau din vecinatatea lui, tema insuficient “radiografiata”.

Comparând rezultatele obtinute de noi, mai putin relevante statistic (pentru ca deseori matricolele putine care s-au pastrat nu înregistreaza etnia sau religia studiosilor), cu concluziile lor fundamentate pe calcule clare (efectuate pe baza documentelor universitare de evidenta, superioare ca întocmire si prezervare în raport cu modestele si incompletele liste de elevi ale gimnaziilor, seminarelor si colegiilor de aici), se obtin totusi unele sensuri interesante de evolutie privind structurile sociale elitare. La instaurarea noului regim politic în Ardeal, natiunile privilegiate aveau deja, atât în mediul urban, cât si în cel rural, o intelectualitate modesta ca proportie, dar consolidata, în mare parte de factura clericala. Înspre jumatatea secolului al XVIII-lea însa, se manifesta, din ce în ce mai pregnant, eforturile recuperatorii ale anumitor componente românesti, chiar si în conditiile în care vechiul sistem politico-juridic ramâne în vigoare. Noua intelectualitate medie româna se fortifica în mica masura pe calea peregrinarii academice. Sursa ei principala de alimentare o constituie reteaua scolara interna, care, supusa reformelor, creaza în permanenta noi sanse de orientare si de afirmare. Cuantificarea ponderii si a rolului social al respectivei categorii, a carei existenta face ca structura lumii românesti sa devina asemanatoare prin diversitate cu structura sociala a etniilor favorizate, ramâne, deocamdata, un obiectiv al unor studii de perspectiva. Argumentele enumerate în capitolele de mai sus nu depasesc, suntem constienti de aceasta, etapa începutului de drum.

ABREVIERI

1. **A.E.C.O.** - *Archivum Europae Centro-Orientalis*, Budapesta
2. **A.G.** - *Arhiva Genealogica*, Iasi
3. **A.I.I.C.** - *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, Cluj-Napoca
4. **A.I.I.N.** - *Anuarul Institutului de Istorie Nationala*, Cluj
5. **A.M.P.** - *Acta Musei Porolissensis*, Zalau
6. **Anuar Alba** - *A károlyfehérvári róm. kath. nylv. Fögymnasium Tudósitvánja*, Alba Iulia
7. **Anuar Baia Mare** - *A nagybányai róm. Kath. Fögymnasium Értesitöje*, Baia Mare
8. **Anuar Brasov** - *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. zu Kronstadt*, Brasov
9. **Anuar Carei** - *A kegyes tanitórendi Fögimnázium Értesitöje*, Carei
10. **Anuar catolic Cluj** - *A kolozsvári róm. kath. nyilvános teljes Gymnasium Évkönyvei*, Cluj; *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje*, Cluj
11. **Anuar catolic Satu Mare** - *A szatmári róm. kath. Gymnasium Értesitöje*, Satu Mare
12. **Anuar catolic Sibiu** - *A nagy-szebeni kir. Fögymnasium Értesitvénye*, Sibiu
13. **Anuar catolic Sighet** - *A máramarosszigeti kir. kath. Fögimnázium Értesitöje*, Sighetu Marmatiei
14. **Anuar catolic Târgu Mures** - *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium Értesitöje*, Cluj, Târgu Mures
15. **Anuar Dej** - *A dési m. kir. állami Fögymnasium Értesitöje*, Dej
16. **Anuar Dumbraveni** - *Az erzsébetvárosi m. kir. állami Gymnasium Értesitöje*, Cluj
17. **Anuar evanghelic** - *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B.*

	Sibiu	*zu Hermannstadt*, Sibiu
18	**Anuar Gheorgheni**	- *A gyergyószentmiklósi államilag segélyezett községi polgári fiú-iskola Értesitöje*, Cluj
19	**Anuar Odorhei**	- *A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium Értesitöje*, Cluj, Odorheiu Secuiesc
20	**Anuar omagial Târgu Secuiesc**	- *Az erd. róm. kath. Status fennhatósága és a minoritarendiek vezetése alatt álló kézdivásárhelyi-kantai róm. kath. Gymnasiumnak 200 éves és a magyar haza ezeréves fennállása alkalmából kiadott Értesitöje 1895-1896 tanévben*, Târgu Secuiesc
21	**Anuar Oradea**	- *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium Értesitöje*, Oradea; *A nagyváradi premontrei Fögymnasium Értesitöje*, Oradea
22	**Anuar Oravita**	- *Az oraviczabányai községi Fögimnázium Értesitöje*, Oravita
23	**Anuar reformat Ardeal**	- *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Évkönyve*, Cluj
24	**Anuar reformat Cluj**	- *A kolozsvári ev. ref. Collegium Értesitöje*, Cluj
25	**Anuar reformat Satu Mare**	- *A szatmári ref. Gymnasium Értesitöje*, Satu Mare
26	**Anuar reformat Sighet**	- *A máramarosszigeti helv. hitv. nyilv. Gymnasium Értesitöje*, Sighetu Marmatiei
27	**Anuar reformat Târgu Mures**	- *A marosvásárhelyi polgári Iskola Értesitöje*, Târgu Mures
28	**Anuar Salonta**	- *A nagy-szalontai Gimnázium Értesitöje*, Arad; *A nagy-szalontai polgári iskolával összekötött négy osztályú Gymnasium Értesitöje*, Kecskemét; *A nagy-szalontai államilag segélyezett községi Gimnázium Értesitöje*, Salonta
29	**Anuar Sighisoara**	- *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg*, Brasov-Sighisoara
30	*Anuar Simleu*	- *A minoritarendiek vezetése alatt álló*

Silvaniei - *szilágysomlyói róm. kath. Al-gymnasium Tudósitványa*, Baia-Mare; *A minoritarend szilágysomlyói róm. kath. püspöki Fögimnáziumának Értesitöje*, Simleu Silvaniei

31 **Anuar Sumuleu-Ciuc** - *A csiksomlyói róm. kath. Fögymnasium Értesitöje*, Miercurea-Ciuc

32 **Anuar Zalau** - *A zilahi ev. ref. Fötanoda Értesitöje*, Zalau; *A zilahi államilag segélyezett evang. reform. Kollégium Fögimnázium és elökészitö osztály Értesitöje*, Zalau

33 **Anuarul Institutului Austriac de Istorie a Ungariei** - *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*, Viena

34 **Anuarul Ordinului Piarist** - *Familiae clericorum regularium scholarum piarum provinciae Hungariae et Transilvaniae*, Pesta; *Jurende's vaterländischer Pilger. Geschäfts- und Unterhaltungsbuch für alle Provinzen des österreichischen Kaiserstaates*, Brünn; *Magyar és Erdélyországi ajtatos tanitószerzet Névkönyve*, Pesta

35 **A.R.M.S.I.** - *Academia Româna. Memoriile Sectiunii Istorice*, Bucuresti

36 **A.R.S.U.** - *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae*, Cluj

37 **A.S.** - *Arhiva Somesana*, Nasaud

38 **A.S.C.** - *Arhivele Statului, Filiala Cluj*, Cluj-Napoca

39 **A.S.S.** - *Arhivele Statului, Filiala Sighet*, Sighetu Marmatiei

40 **A.S.U.** - *Arhivele Statului Ungar*, Budapesta

41 **A.V.S.L.** - *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Sibiu

42 **B.A.C.** - *Biblioteca Academiei, Filiala Cluj*, Cluj-Napoca

43 **B.O.R.** - *Biserica Ortodoxa Româna*, Bucuresti

44 **B.S.** - *Biserica si Scoala*, Arad

45 **C.C.** - *Cultura Crestina*, Blaj
46 **C.L.** - *Convorbiri Literare*, Iasi-Bucuresti
47 **C.M.** - *Clujul Medical*, Cluj
48 **E.H.** - *Erdélyi Hiradó*, Cluj
49 **E.M.** - *Erdélyi Múzeum*, Cluj
50 **E.T.F.** - *Erdélyi Tudományos Füzetek*, Cluj
51 **E.T.T.K.** - *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*, Budapesta
52 **F.D.** - *Foaia Diecezana*, Caransebes
53 **F.K.** - *Földrajzi Közlemények*, Budapesta
54 **G.T.** - *Gazeta de Transilvania*, Brasov
55 **K.M.** - *Keresztény Magvetö*, Cluj
56 **K.S.** - *Kolozsvári Szemle*, Cluj
57 **L.R.** - *Legea Româneasca*, Oradea
58 **M.A.** - *Mitropolia Ardealului*, Sibiu
59 **M.B.** - *Mitropolia Banatului*, Timisoara
60 **M.M.** - *Magyar Müvelödéstörténet*, Budapesta
61 **M.P.** - *Magyar Pedagógia*, Budapesta
62 **M.S.S.** - *Magyar Statisztikai Szemle*, Budapesta
63 **M.U.** - *Merkur von Ungarn*, Pesta
64 **N.T.** - *Nemzeti Társalkodó*, Cluj
65 **P.S.** - *Pedagógiai Szemle*, Budapesta
66 **R.A.** - *Revista Arhivelor*, Bucuresti
67 **R.F.R.** - *Revista Fundatiilor Regale*, Bucuresti
68 **R.I.** - *Revista Istorica*, Valenii de Munte-Bucuresti
69 **R.P.L.** - *Revista Politica si Literara*, Blaj
70 **R.R.H.** - *Revue Roumaine d'Histoire*, Bucuresti
71 **R.T.** - *Revista Teologica*, Sibiu
72 **S.B.** - *Studia Bibliologica*, Bucuresti
73 **S.F.** - *Südost-Forschungen*, München
74 **S.Fü.** - *Sárospataki Füzetek*, Sárospatak
75 **S.K.** - *Statisztikai Közlemények*, Budapesta
76 **S.R.I.** - *Studii. Revista de Istorie*, Bucuresti

77 **S.T.** - *Studii Teologice*, Bucuresti

78 **S.U.B.B.** - *Studia Universitatis Babes-Bolyai. Historia*, Cluj-Napoca

79 **Sematism Transilvania** - 1767- - *Titulare Dacicum quo omnes omnium dicasteriorum, et officiorum, tam provincialium, ac militarium, quam cameralium, atque ecclesiasticorum, honorum tituli distincte exhibentur: et quidem partim normam, ac formam titularis calendarii I Apostolici Regni Hungariae imitans pro anno MDCCLXVII*, Sibiu, 1767

80 **Sematism Transilvania** - 1768- - *Calendarium Transylvanicum Titulare pro anno ab Incarnatione Jesu Christi MDCCLXVIII bisextili dierum 366*, Sibiu, 1768

81 **Sematism Transilvania** - 1770- - fara foaie de titlu

82 **Sematism Transilvania** - 1771- - *Calendarium Transylvanicum Titulare pro anno ab Incarnatione Jesu Christi MDCCLXXI*, Sibiu, 1771

83 **Sematism Transilvania** - 1780- - *Calendarium Titulare et Historicum Magni Principatus Transilvaniae eidemque adnexarum Partium, pro anno Domini MDCCLXXX*, Sibiu, 1780

84 **Sematism Transilvania** - 1782- - *Calendarium Maius Titulare pro anno Domini MDCCLXXXII, in usum M. Principatus Transylvaniae*, Sibiu, 1782

85 **Sematism Transilvania** - 1787- - *Calendarium Maius Titulare pro anno Domini MDCCLXXXVII, in usum M. Principatus Transylvaniae, Honorum adque Characterum Tituli comprehenduntur*, Sibiu, 1787

86 **Sematism Transilvania** - 1789- - *Schematismus Dicasteriorum et Officialium Magni Principatus Transsylvaniae pro anno MDCCLXXXIX*, Sibiu, 1789

87 **Sematism Transilvania** - - *Schematismus Dicasteriorum et Officialium Magni Principatus Transsylvaniae pro anno*

1794- *MDCCXCIV*, Cluj, 1794

88 **Sematism Transilvania - 1796-** - *Schematismus Dicasteriorum et Officialium Magni Principatus Transsylvaniae pro anno MDCCXCVI*, Cluj, 1796

89 **Sematism Transilvania - 1800-** - *Schematismus Dicasteriorum et Officialium Magni Principatus Transsylvaniae pro anno MDCCC*, Cluj, 1800

90 **T.G.** - *Tudományos Gyüjtemény*, Pesta

91 **T.R.** - *Telegraful Român*, Sibiu

92 **T.R.E.** - *Történelmi és Régészeti Értesitö*, Timisoara

93 **T.S.E.** - *Történeti Statisztikai Évkönyv*, Budapesta

94 **T.S.Ö.M.** - *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, Wien

95 **T.B.** - *Tara Bârsei*, Brasov

96 **V.B.** - *Vaterländische Blätter*

CUPRINS